

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН

Коллективна монографія

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

*За загальної редакцією
кандидата психологічних наук, доцента
Л. М. Пріснякової*

Дніпро – 2023

УДК 159.93

A 28

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Вищого навчального приватного закладу «Дніпровський гуманітарний
університет» (протокол від 30.03.2023 № 7)*

Рецензенти:

Аршава І. Ф. – доктор психологічних наук, професор;

Волков Д. С. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Навчально-наукового інституту Вищого навчального приватного закладу «Дніпровський гуманітарний університет»;

Ковальчук О. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти».

Авторський колектив:

*Агапова І. Д.; Агарков О. А., докт. політ. наук, проф.; Алещенко О. В.;
Варакута М. Л.; Гальцева Т. О., докт. псих. наук, проф.; Гарець Н. О.;
Деркач Л. М., докт. псих. наук, проф.; Коваленко Т. Ю., докт. наук з держ.
управл., доц.; Самойлов О. Є., докт. псих. наук, доц.; Сергієні О. В., докт. мед.
наук, проф.; Спіріна І. Д., докт. мед. наук, проф., засл. лікар України;
Пріснякова Л. М., канд. псих. наук, доц.; Тарасевич І. Ю.*

A28 Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін : колект. монограф. ; за заг. ред. Л. М. Пріснякової. Дніпро : ЛПА, 2023. 250 с.

ISBN 978-966-981-753-2

У монографії досліджено проблеми трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін. Представлені у дослідженні дані та рекомендації можуть бути використані у процесі психологічного виховання працівниками закладів освіти, соціальних служб для молоді, в розробці державних програм щодо дітей, сім'ї та молоді.

Видання розраховано на науковців, науково-педагогічних працівників, здобувачів закладів вищої освіти, практикуючих психологів, а також усіх, хто цікавиться проблемами соціально-психологічної науки, соціалізації особистості, розвитку її культурного простору.

ISBN 978-966-981-753-2

© Колектив авторів

© ДГУ, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ОСОБИСТІСТЬ У КРИЗОВИХ УМОВАХ ТА УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	6
<i>Агарков О. А.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИС ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ.....	6
<i>Сергієні О. В.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ДО НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ ТА ДО ДИСТАНЦІЙНОЇ ФОРМИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....	29
<i>Спіріна І. Д., Коваленко Т. Ю.</i> ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ЗМІНЯЄТЬСЯ.....	62
<i>Гальцева Т. О.</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПРОЖИВАННЯ ЖИТТЄВИХ КРИЗ.....	72
<i>Гарець Н. О.</i> РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО РЕСУРСУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ.....	99
<i>Варакута М. Л.</i> ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ У ДОСЛІДЖЕННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ ПРОТЕСТНИХ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	113
<i>Алещенко О. В.</i> ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ.....	131
РОЗДІЛ 2. КРИЗА ЯК ЗМІНА КОГНІТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	152
<i>Деркач Л. М.</i> ПСИХОЛОГІЯ КОГНІТИВНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ.....	152
<i>Самойлов О. Є.</i> ПАРАДОКСАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПРОГНОСТИЧНА ФУНКЦІЯ ІДЕЇ ЯК ЗАСОБУ МИСЛЕННЯ.....	171
РОЗДІЛ 3. МОДЕЛІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ..	219
<i>Пріснякова Л. М.</i> МОДЕЛЬ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ СУСПІЛЬСТВА.....	219
<i>Пріснякова Л. М., Агапова І. Д., Тарасевич І. Ю.</i> МОДЕЛЮВАННЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ.....	235

ПЕРЕДМОВА

Актуальність проблеми. Сучасний світ швидко змінюється, що ставить перед людством великі виклики, що передбачають зміни в економічному, соціальному та політичному житті. При цьому гостро постає питання впливу соціальних, політичних та економічних змін на формування особистості. Крізь призму соціально-психологічних аспектів можна виявити, яким чином кризові ситуації, соціальна нестабільність, розвиток технологій та глобалізація впливають на розвиток та трансформацію особистості.

Україна знаходиться в складному соціально-політичному, економічному контексті, де війна стала складовою повсякденного життя кожного українця. Це не тільки призвело до значних економічних та соціальних змін, але також суттєво вплинуло на психологічний стан людей. Психологи, які вивчають ці процеси, звертають увагу на те, як трансформуються особистість та її риси в умовах соціально-політичної нестабільності та кризових ситуацій.

Монографія є важливим джерелом для розуміння психологічного стану населення в умовах кризи та соціально-політичної трансформації в Україні в умовах війни. В умовах військового стану багато людей стикаються з труднощами та стресом, що може вплинути на їх особистість та когнітивні здібності, що змушує її адаптуватися до нових умов і трансформуватися. Ці зміни відображаються на особистості, її ставленні до світу, уподобаннях, цінностях та поведінці.

У першому розділі монографії розглядається особистість у кризових умовах та умовах соціально-політичної трансформації, а також соціально-психологічні аспекти трансформації рис особистості в умовах політичної нестабільності. Другий розділ присвячений кризі як зміні когнітивних здібностей особистості, зокрема вивченню ідеї як засобу мислення. У третьому розділі розглядаються моделі соціокультурних трансформацій, зокрема модель культурного простору суспільства та моделювання прогнозування поведінки людини.

Змістовні контексти монографії сприяють розумінню процесів формування та розвитку особистості в умовах сучасного суспільства. Автори детально аналізують різні аспекти соціально-політичних та економічних змін, які впливають на особистість та викликають різні види трансформацій. Завдяки глибокому аналізу теоретичних підходів, результатів емпіричних досліджень та застосуванню сучасних методів аналізу даних, монографія дає можливість більш детально розібратися з проблемами, які стикаються сьогодні як індивіди, так і суспільство в цілому. Результати досліджень, запропоновані

в монографії, можуть виявитися корисними для формулювання стратегій управління та розвитку суспільства в умовах змін, та військового стану.

Монографія може бути корисною для вчених, практикуючих психологів, соціологів, політологів, економістів, а також для всіх тих, хто цікавиться питаннями особистісного розвитку, адаптації та взаємодії особистості зі соціально-політичним та економічним оточенням, що перманентно змінюється. Дослідження може слугувати, як науковим базисом для проведення подальших досліджень у цій галузі, так і допомогти практикуючим фахівцям зрозуміти та адаптуватися до викликів, що ставляться перед людиною в умовах динамічного світу, що змінюється.

РОЗДІЛ 1. ОСОБИСТІТЬ У КРИЗОВИХ УМОВАХ ТА УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Агарков О. А.

*доктор політичних наук, професор
професор кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИС ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Трансформація особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності є дуже актуальною в сучасному світі, оскільки в умовах політичної нестабільності люди відчувають значні перешкоди в здійсненні своїх потреб та реалізації можливостей. Нестабільна політична ситуація може впливати на різні аспекти життя людини, включаючи її особистість. Ця тема торкається важливих аспектів взаємозв'язку між політичною нестабільністю та трансформацією особистісних рис людини. Важливим у цьому зв'язку є можливості адаптації людини до політичної нестабільності та розвиток відповідних стратегій, а також роль соціальної підтримки та психологічної допомоги у забезпеченні збереження та покращення психічного здоров'я людини в умовах політичної нестабільності.

При вивченні трансформації рис особистості в умовах політичної нестабільності важливим є визначення понять особистість та політична нестабільність. Особистість – складна сукупність різних характеристик, які роблять кожну людину унікальною. Особистісні риси відображаються в різних аспектах життя, включаючи поведінку, ставлення до інших людей та себе, інтереси, мотивації та багато іншого. Вивчення особистісних рис – важливе завдання для психології, оскільки вони можуть впливати на різноманітні аспекти життя людини, такі як професійний успіх, стосунки з близькими людьми, загальна якість життя тощо.

Одна з основних теорій особистості – теорія п'яти факторів (Big Five), яка включає п'ять широких доменів особистісних рис: екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, емоційна стабільність та відкритість до досвіду [10]. Ці риси вважаються універсальними та стійкими через час, і дослідження

показують, що вони можуть передбачати різноманітні результати, такі як професійний успіх [3].

Однак, деякі дослідники вважають, що теорія п'яти факторів не враховує деяких важливих аспектів особистості, таких як інтелект, темперамент та релігійність [41, с. 52]. Інші теорії, такі як теорія самореалізації та теорія особистісного розвитку, наголошують на інших аспектах особистості, таких як потреба у самореалізації, розвиток особистості протягом життя та ін. [40].

Навіть серед тих, хто підтримує теорію п'яти факторів, існують дискусії про те, які конкретні аспекти кожного фактору відображаються в особистості та які фактори можуть бути більш важливими для різних людей та в різних контекстах [18].

Крім того, окрім широких доменів особистісних рис, існують також більш конкретні особистісні риси, такі як самоконтроль, самооцінка, емпатія та багато інших [3]. Ці риси можуть бути важливими для розуміння конкретних аспектів поведінки та взаємодії з іншими людьми.

Незважаючи на різноманітність особистісних рис, вони можуть бути взаємопов'язаними та взаємозалежними. Наприклад, доброзичливість може бути пов'язана з більшим позитивним ставленням до інших людей та більшими шансами на створення позитивних стосунків [45]. Ступінь екстраверсії може впливати на соціальний успіх та бажання участі в соціальних подіях [16].

Узагальнюючи, особистісні риси є важливими для розуміння поведінки та ставлення людей до себе та інших. Вивчення особистісних рис – складне завдання, оскільки вони можуть бути взаємозалежними та залежати від контексту, а також допомогти в передбаченні різних результатів, таких як професійний успіх та якість життя. Політична нестабільність – це стан суспільства, коли існують значні політичні та соціальні напруження, конфлікти та невпевненість щодо майбутнього. Це може бути результатом політичних змін, економічної кризи, соціальної нерівності, конфліктів між різними соціальними групами або культурних розбіжностей.

Політична нестабільність може мати наслідки для демократії, прав людини, економічного розвитку та безпеки. Вона може спричинити політичний вакуум, збільшення корупції, економічну стагнацію, внутрішній конфлікт та навіть насильство. Отже, політична стабільність – важливий елемент для забезпечення успішного функціонування суспільства і держави.

Теорії політичної нестабільності є важливими для розуміння процесів, що відбуваються у політичних системах та можуть призвести до невпевненості та конфліктів у суспільстві. Основні теорії політичної нестабільності включають:

- теорію еліт: ця теорія стверджує, що влада у суспільстві контролюється невеликою групою еліт, які приймають рішення на користь себе та власних інтересів, незважаючи на думку інших громадян. Це може призвести до невдоволення та конфліктів у суспільстві [42],

- теорію ресурсів: ця теорія стверджує, що влада у суспільстві контролюється тими, хто має більше ресурсів, таких як гроші, вплив чи знання. Це може призвести до виникнення конфліктів між тими, хто має більше ресурсів, та тими, хто має менше [44],

- теорію культури: ця теорія стверджує, що різні культурні групи мають різні цінності та переконання, і це може призвести до конфліктів між ними. Наприклад, одна культурна група може протистояти іншій через різницю у світогляді чи релігійних поглядах [27],

- теорію політичної економії: ця теорія стверджує, що економічні чинники можуть мати значний вплив на політичну стабільність. Наприклад, економічна криза або нерівність можуть призвести до невдоволення та конфліктів у суспільстві [1],

- теорія загроз стверджує, що політична нестабільність може виникнути, коли суспільство сприймає певні зовнішні загрози, такі як напади на країну або загроза тероризму. Такі загрози можуть призвести до посилення націоналістичних чи патріотичних настроїв у суспільстві, що, в свою чергу, може призвести до конфліктів між різними групами [57].

Усі вищезазначені теорії вказують на те, що політична нестабільність може виникнути з різних причин, таких як соціальна нерівність, культурні розбіжності, економічні проблеми, контроль еліт і загрози ззовні. Розуміння цих проблем може допомогти політикам та громадянам знайти шляхи до забезпечення більшої стабільності у суспільстві.

Для вивчення трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності використовуються різні психологічні підходи. Один із них – теорія стресу та травми, розроблена Г. Зімбардо [60]. Згідно з цією теорією, негативні події, що відбуваються в суспільстві, можуть викликати стресову реакцію у людини та сприяти розвитку психологічної травми. Це може призвести до зниження рівня життєвої задоволеності та збільшення ризику виникнення психічних захворювань.

Теорія стресу та травми, розроблена Г. Зімбардо, висвітлює вплив негативних життєвих подій на психіку людини. Згідно з цією теорією, стрес та травма впливають на психіку людини через механізми когнітивного дисонансу та дезінформації.

За теорією Зімбардо, стрес – це відповідь на негативні події або ситуації, що становлять загрозу для фізичного або психологічного благополуччя

людини. Стрес може бути короткочасним або тривалим і мати наслідки для фізичного та психічного здоров'я людини.

Травма – серйозний стрес, який може викликати пошкодження фізичного або психічного здоров'я людини. Травма може бути фізичною, наприклад, в результаті аварії, або психічною, наприклад, після довготривалого насильства. Одним з ключових механізмів, які викликають стрес та травму, є когнітивний дисонанс. Цей механізм пояснює те, чому людина відчуває стрес або травму, коли її очікування не збігаються з реальністю. Коли людина перебуває у ситуації, яка відрізняється від її очікувань, вона відчуває конфлікт у своїй психіці, який викликає стрес.

Другим механізмом, що викликає стрес та травму, є дезінформація. Цей механізм пояснює те, чому людина може відчувати стрес або травму, коли вона не розуміє ситуацію, в якій перебуває. Якщо людина не має достатньої інформації про події, що сталися в умовах політичної нестабільності, це може викликати страх і неспокій. Наприклад, якщо людина не знає, хто зараз контролює ситуацію в країні, чи буде введено надзвичайний стан, то вона може відчувати загрозу своєму життю та безпеці.

Також, нестабільна ситуація може призвести до того, що люди стають більш наляканими і підозрілими один до одного. Вони можуть боятися звертатися за допомогою до незнайомих людей, тому що не знають, на чий бік вони стануть. Крім того, люди можуть відчувати безпорадність та неможливість вплинути на ситуацію, що призводить до зниження самооцінки та душевного стану, а також до збільшення рівня стресу, депресії та тривоги.

Отже, для підтримки психологічного здоров'я людей в умовах політичної нестабільності важливо забезпечити їм достатню інформацію про ситуацію, підтримувати відчуття співпраці та спільної відповідальності, а також забезпечити можливість звернутися за психологічною допомогою в разі потреби.

Ще однією психологічною теорією є теорія соціальної адаптації, розроблена Ф. Герцбергом [19, с. 72–78]. Згідно з цією теорією, людина може відчувати дискомфорт і стрес, коли вона не може пристосуватися до змін у своєму оточенні. У випадку політичної нестабільності особистість може відчувати дискомфорт, оскільки вона не може адекватно пристосуватися до нових політичних умов.

Відповідно до цієї теорії, соціальна адаптація містить дві складові: внутрішню мотивацію та зовнішній контекст. Внутрішня мотивація означає, що особистість сама по собі має потребу у пристосуванні до змін. Зовнішній контекст включає різні фактори, такі як культурні, соціальні та економічні умови, які можуть впливати на процес соціальної адаптації.

Теорія соціальної адаптації відображає важливість здатності особистості пристосовуватися до змін у політичному середовищі, що може бути дуже непередбачуваним та незрозумілим. Умови політичної нестабільності можуть включати економічні кризи, конфлікти, війни, зміни у владі та інші події, які можуть впливати на розвиток особистості.

Розроблена Ф. Герцбергом теорія соціальної адаптації пропонує підхід до розуміння взаємозв'язку між особистісними рисами та соціальними факторами. Згідно з цією теорією, для успішної соціальної адаптації необхідним є задоволення двох основних потреб – потреби удосконалення та потреби у захисті.

Потреба удосконалення пов'язана з розвитком особистості та здатністю до самореалізації. Ця потреба може бути задоволена через різноманітні соціальні діяльності, такі як навчання, робота, відпочинок, спілкування з друзями та родиною.

Потреба у захисті пов'язана зі збереженням самооцінки та самовизначення. Ця потреба може бути задоволена через різноманітні соціальні практики, такі як збереження соціального статусу, дотримання безпеки в різних аспектах життя (економічному, соціальному, особистому).

Умови політичної нестабільності можуть впливати на сприйняття та задоволення цих потреб. Наприклад, еміграція може бути сприйнята як можливість для розвитку та самореалізації, але водночас може порушити потребу у захисті через втрату соціального статусу та місця в рідному оточенні. Політична нестабільність також може впливати на можливості для реалізації цих потреб, наприклад, через обмеження в доступі до освіти, роботи та інших соціальних можливостей.

Отже, теорія соціальної адаптації, розроблена Ф. Герцбергом, вивчає процес адаптації людини до соціального середовища та визначає фактори, які впливають на цей процес. Ф. Герцберг розрізняє два види факторів, які впливають на соціальну адаптацію людини – фактори гігієни та фактори мотивації. Фактори гігієни стосуються зовнішніх умов праці, таких як умови праці, заробітна плата, стосунки з керівництвом і колегами, ступінь безпеки на роботі тощо. Якщо ці фактори не задовольняють працівника, він може відчувати незадоволення і неадекватність роботи. Однак задоволеність цими факторами не гарантує успішної соціальної адаптації.

Фактори мотивації стосуються самої роботи, таких як можливість розвитку, виклики і досягнення, відповідальність, визнання і успіх. Якщо працівник має достатню мотивацію для роботи, він може бути успішним у своїй соціальній адаптації.

Умови політичної нестабільності можуть впливати на обидва види факторів. Наприклад, зниження заробітної плати або безробіття можуть створювати великий стрес і незадоволення, що зумовлює фактори гігієни.

Так, політична нестабільність може знизити соціальний статус особистості, змінити її економічне становище і погіршити її можливості для соціальної мобільності. Наприклад, в умовах конфлікту та війни люди можуть втратити робочі місця, особливо якщо їхні робочі місця пов'язані з державними структурами або інфраструктурою, яка зазнає руйнувань під час конфлікту. Це може призвести до зменшення доходів особистості, що може відобразитися на її соціальному статусі.

Крім того, політична нестабільність може призвести до еміграції особистості або змусити її переїхати в інший регіон, що може стати стресовим досвідом та викликати проблеми з адаптацією до нового соціального та культурного середовища.

Отже, вивчення соціальних аспектів трансформації особистісних рис в умовах політичної нестабільності дозволяє отримати більш повну картину впливу цих умов на формування особистості, її соціальний статус та можливості для соціальної мобільності.

Важливо також розглянути теорію соціального впливу, розроблену С. Московіцом [43]. Згідно з цією теорією, людина може піддаватися соціальному впливу у різних формах, таких як конформізм, обурення або резистенція. У випадку політичної нестабільності, ці форми соціального впливу можуть бути змінені, що може вплинути на особистісні риси.

Усі ці теоретичні підходи допомагають зрозуміти процеси, які відбуваються в особистості в умовах політичної нестабільності, і розкривають механізми, за якими змінюються психологічні та соціальні риси особистості. Врахування цих процесів може бути корисним для розробки програм та стратегій підтримки психологічного здоров'я та соціальної активності населення в умовах політичної нестабільності.

Зокрема, варто звернути увагу на значення підтримки соціальних зав'язків та міжособистісних взаємин в умовах політичної нестабільності, що може допомогти зменшити рівень стресу та підвищити рівень довіри та співпраці між людьми. Крім того, важливо враховувати різні особистісні особливості та контекстуальні фактори при розробці стратегій підтримки психологічного здоров'я в умовах політичної нестабільності.

Теорія соціального впливу, розроблена С. Московіцом, є однією із теоретичних засад вивчення трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності. Ця теорія базується на припущенні, що

соціальне середовище, в якому знаходиться людина, здійснює значний вплив на її поведінку та особистість.

Відповідно до теорії соціального впливу, людина піддається впливу соціального середовища, в якому вона перебуває. Цей вплив може бути прямим або непрямим, відкритим або прихованим, свідомим або несвідомим. Також важливою характеристикою цієї теорії є те, що соціальний вплив може бути позитивним або негативним.

У контексті дослідження трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності, теорія соціального впливу розглядає вплив соціального середовища, що формується під впливом політичної нестабільності, на розвиток та трансформацію особистості. Зокрема, дослідження може зосередитись на аналізі впливу таких соціальних чинників, як страх, невизначеність, недовіра, соціальна ізоляція, на розвиток психологічних рис особистості.

Теорія соціального впливу допомагає розуміти, як соціальне середовище може впливати на поведінку та розвиток людини в умовах політичної нестабільності. Аналізуючи взаємозв'язок між соціальним середовищем та особистісними рисами людини в умовах політичної нестабільності, С. Московіц розробив теорію соціального впливу. Цей підхід передбачає, що соціальне середовище, в якому живе людина, має важливий вплив на її поведінку, погляди, переконання та інші особистісні риси. В умовах політичної нестабільності соціальне середовище може зазнавати різних змін, які впливають на особистість.

Теорія соціального впливу передбачає, що люди, які перебувають під впливом соціального середовища, можуть змінювати свої переконання, поведінку та погляди, навіть якщо ці зміни суперечать їх переконанням. Це можливо через те, що людина може відчувати соціальний тиск, домінування соціальних норм або бажання допомогти іншим. Таким чином, люди можуть змінювати свої погляди та переконання, щоб стати більш прийнятними для свого соціального середовища.

Умови політичної нестабільності можуть впливати на соціальне середовище, що, в свою чергу, впливає на особистість. Наприклад, конфлікти та насильство в політичному середовищі можуть спричинити зміну соціальних норм та цінностей, які впливають на поведінку та переконання людей. Люди можуть дотримуватися нових норм, щоб уникнути конфліктів або захистити своє життя. Це може призводити до зміни їх особистісних рис, таких як агресія, підвищена тривожність, збільшена обережність тощо.

Теорія соціального впливу С. Московіца зосереджена на взаємодії між соціальним середовищем та особистісними рисами. Згідно з цією теорією,

вплив соціального середовища може викликати зміни у поведінці та рисах особистості, що відображається на її діяльності.

У контексті політичної нестабільності, соціальне середовище може включати в себе різні фактори, такі як політичні партії, релігійні групи, етнічні спільноти та інші соціальні групи. Ці фактори можуть впливати на формування поведінки та рис особистості в умовах політичної нестабільності.

Наприклад, партійні пристрасті можуть впливати на погляди та дії особистості, а релігійна приналежність може впливати на моральні цінності та погляди на соціальні питання. Крім того, етнічні та культурні групи можуть впливати на сприйняття особистістю політичної ситуації та реакції на неї.

Також теорія соціального впливу підкреслює, що вплив соціального середовища може бути як прямим, так і опосередкованим. Прямий вплив передбачає безпосередній вплив соціального середовища на особистість, тоді як опосередкований вплив передбачає вплив соціального середовища через посередників, таких як друзі, родина, колеги тощо.

Отже, теорія соціального впливу С. Московіца допомагає зрозуміти взаємозв'язок між соціальним середовищем та особистісними рисами в умовах політичної нестабільності. Вона виокремлює три типи соціального впливу: конформістський, інноваційний та девіантний.

Конформістський вплив полягає в тому, що особа піддається тискам соціального оточення та відповідає на очікування групи або суспільства. Умови політичної нестабільності можуть стимулювати конформістський вплив, оскільки люди шукають захисту та підтримки від групи.

Інноваційний вплив полягає в тому, що особа приймає нові ідеї та пропозиції, які можуть відрізнитися від усталених норм та цінностей. Умови політичної нестабільності можуть також стимулювати інноваційний вплив, оскільки люди шукають нові способи адаптації до оточення, яке змінюється.

Девіантний вплив полягає в тому, що особа відхиляється від усталених норм та цінностей, що прийняті в соціальному середовищі. Умови політичної нестабільності можуть сприяти девіантному впливу, оскільки норми та цінності можуть змінюватися дуже швидко, що може призвести до нестабільності та хаосу в суспільстві.

Теорія соціального впливу С. Московіца допомагає зрозуміти, як соціальне середовище може впливати на особистість в умовах політичної нестабільності. Вона показує, що люди можуть піддаватися конформістському впливу, приймати інновації або відхилятися від усталених норм та цінностей, залежно від ситуації та власних рис особистості.

С. Московіц вказує на те, що люди прагнуть до підтримки соціальної приналежності та до того, щоб бути частинами соціальної групи. Це означає,

що особистість може змінюватися під впливом оточення та соціального середовища.

В умовах політичної нестабільності, коли люди відчують стрес та нестабільність, вони можуть більше прагнути до зміцнення соціальної приналежності та утримання себе від індивідуальних дій та рішень. З іншого боку, вони також можуть бути більш відкриті до інновацій та змін, які можуть допомогти їм пристосуватися до ситуації, яка змінюється.

Отже, теорія соціального впливу С. Московіца є корисною для розуміння, як політична нестабільність може впливати на особистість, а також для розробки стратегій з метою зменшення негативних наслідків такого впливу. Наприклад, застосування методів психологічного супроводу та підтримки може допомогти знизити рівень стресу та покращити психологічну стійкість особистості в умовах політичної нестабільності.

Політична нестабільність – одна з найбільш значущих проблем сучасного світу. Вона створює невизначеність та непередбачуваність у політичному житті, що може впливати на розвиток суспільства та людські життя. У цьому контексті особливо важливим є дослідження впливу політичної нестабільності на формування особистості, її характеристик та рис.

Для розуміння впливу політичної нестабільності на формування особистості необхідно враховувати різні аспекти, такі як психологічні, соціальні та культурні. Згідно з теорією соціальної ідентичності [55], політична нестабільність може спричинити виникнення нових соціальних ідентичностей та зміну старих, що може впливати на характеристики особистості. Наприклад, вивчення культурних аспектів трансформації особистісних рис в умовах політичної нестабільності показало, що цей процес може відбуватися як на рівні індивідуальних цінностей [52], так і на рівні культурних національних ідентичностей [23].

Один з головних аспектів впливу політичної нестабільності на особистість – це її психологічні риси. Політична нестабільність може викликати стрес, тривогу та депресію, що може призвести до зміни характеру та рис особистості. Дослідження, проведені Н. Даймонд [13], показують, що в країнах з високим рівнем політичної нестабільності, люди мають вищий рівень тривоги та стресу, ніж в країнах зі стабільною політичною ситуацією. Це може призвести до зниження самооцінки та зростання впевненості в собі.

Крім того, політична нестабільність може вплинути на розвиток психічних розладів, таких як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Р. Снайдер [54, с. 83–88] зазначає, що політична нестабільність може бути причиною насильства та конфліктів, що може призвести до травматичних подій та розвитку ПТСР у людей, що беруть участь у цих подіях.

Крім того, політична нестабільність може викликати зміни у сприйнятті світу та поведінці людей. Дослідження, проведені Р. Інглхартом та В. Бейкером [28, с. 28–35], показали, що в країнах зі стабільною політичною ситуацією люди мають більш ліберальні та індивідуалістичні цінності, тоді як в країнах з високим рівнем політичної нестабільності люди мають більш консервативні та колективістичні цінності.

Крім психологічних рис, політична нестабільність може також впливати на соціальні риси особистості. Дослідження, проведені Г. Альмондом та С. Верба [2], демонструють, що політична культура і політична участь можуть бути залежними від соціальної структури і культурних традицій країни. Так, наприклад, в країнах з високим рівнем індивідуалізму, де люди мають більше незалежності і свободи, політична участь зазвичай вища, ніж в країнах з високим рівнем колективізму, де групові інтереси переважають над індивідуальними.

Одним з прикладів впливу політичної нестабільності на соціальні риси особистості може бути зміна соціальної мобільності. Умови політичної нестабільності можуть призвести до зміни соціальної структури країни, зниження рівня життя та зростання безробіття, що може мати вплив на зміну соціальної мобільності.

Дослідження Р. Путнам показують, що політична нестабільність може призвести до зниження рівня довіри між людьми та до зменшення громадської активності [47]. Наприклад, у своїй книзі «Боулінг сам із собою: крах і відродження американської спільноти» [47], Р. Путнам описує зменшення участі громадян у громадських організаціях та збільшення соціальної ізоляції в США після 1960-х років. Це може відображати загальний тренд зменшення соціальної мобільності в умовах політичної нестабільності.

Отже, політична нестабільність може впливати на соціальні риси особистості, змінюючи соціальну мобільність, рівень довіри між людьми та громадську активність. Ці процеси можуть відбуватися як на індивідуальному, так і на колективному рівнях.

Наприклад, під час політичної нестабільності може зменшуватися соціальна мобільність, оскільки люди можуть відчувати більше страху і невизначеності щодо своєї майбутньої кар'єри та соціального статусу. Це може призвести до зменшення мотивації для досягнення нових цілей та збереження статусу-кво, що, в свою чергу, може призвести до зменшення рівня економічного зростання та розвитку.

Крім того, політична нестабільність може знижувати рівень довіри між людьми, що може вплинути на якість міжособистісних відносин. Зменшення довіри може спричинити зниження ефективності комунікації, збільшення

конфліктів та спричинити загострення соціальних проблем. Наприклад, у період політичної нестабільності можуть збільшуватися випадки насильства, крадіжок та інших злочинів, що може спричинити загострення соціальних проблем та негативно вплинути на якість життя громадян.

Нарешті, політична нестабільність може впливати на громадську активність. У період політичної нестабільності громадяни можуть відчувати більшу потребу в тому, щоб змінити ситуацію у своїй країні. Це може призвести до збільшення активності громадських організацій, протестів та інших форм громадської мобілізації. З іншого боку, великий рівень політичної нестабільності може спричинити відчуття невизначеності та непевності щодо майбутнього, що може впливати на культурні риси особистості. Дослідження Р. Інглхарта та В. Бейкера показали, що культурні зміни можуть відбуватися внаслідок модернізації та зміни традиційних цінностей [6]. Умови політичної нестабільності можуть також викликати сильний реакційний рух на захист традиційних цінностей, який може впливати на культурні риси особистості.

Одним з можливих наслідків політичної нестабільності є зменшення довіри до держави та її інституцій. Це може призвести до зменшення громадської активності та залученості громадян до політичного життя, що може вплинути на демократичний процес. Дослідження Р. Путнам про «кризу громадянського суспільства» в США показали, що політична нестабільність та зменшення довіри до держави можуть спричинити зниження громадської активності та зростання індивідуалізму [47].

Таким чином, політична нестабільність може впливати на формування особистості в різних аспектах, включаючи психологічні, соціальні та культурні риси. Дослідження цього впливу є важливим для розуміння та прогнозування наслідків політичної нестабільності для індивіда та суспільства в цілому.

Політична нестабільність може мати значний вплив на психологічні риси особистості, такі як ступінь тривожності, депресії, самооцінки та самоповаги. Деякі дослідження показали, що люди, які живуть в умовах політичної нестабільності, мають більш високий рівень тривожності та депресії [30, с. 1-15]. Це може бути пов'язано зі страхом, який вони відчують через нестабільність та невизначеність майбутнього.

Також політична нестабільність може впливати на самооцінку та самоповагу. У дослідженні, проведеному в Іраку, було показано, що більшість учасників війни відчували себе менш значущими та менш компетентними через свій досвід війни [50, с. 530-532]. Це може мати наслідки для їхньої поведінки та взаємодії з оточенням.

Політична нестабільність також може впливати на взаємини між людьми та спричиняти соціальну дезінтеграцію. У дослідженні, проведеному в Ізраїлі, було показано, що люди, які живуть в області з конфліктом, мають меншу тенденцію до спілкування з людьми з іншої сторони конфлікту [17, с. 189-202]. Це може призвести до відчуження та взаємної неприязні між різними групами людей.

У дослідженні, проведеному в Лівані, було показано, що політична нестабільність може по-різному впливати на різні групи людей залежно від їхньої специфіки особистості. Наприклад, люди з високим рівнем нейротизму, які характеризуються високою чутливістю до стресу та емоційною нестійкістю, можуть бути більш вразливі до впливу політичної нестабільності [30, с. 1-15].

Інші дослідження показують, що політична нестабільність може призвести до збільшення рівня тривоги та депресії серед людей. Наприклад, у дослідженні, проведеному в Ізраїлі, виявлено, що політична нестабільність та насильство можуть бути пов'язані зі збільшенням ризику розвитку тривоги та депресії серед населення [21].

Також варто зазначити, що політична нестабільність може впливати на розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед людей. У дослідженні, проведеному в Іраку, було показано, що люди, які пережили війну та політичну нестабільність, мають високий ризик розвитку ПТСР [5, с. 247-272].

Отже, можна зробити висновок, що політична нестабільність може значною мірою впливати на психологічні риси особистості, зокрема на рівень тривоги, депресії та вразливість до стресу. Політична нестабільність може також викликати агресію та беспорядність у людей, що виявляється у формі насильства, погромів та інших подій. Такі ситуації можуть негативно впливати на психологічний стан людей та їх поведінку.

Дослідження показують, що політична нестабільність може призводити до різних форм стресу, таких як постійний страх, тривога та депресія. Люди можуть відчувати беспорядність та втрату контролю над своїм життям, що може призвести до зниження самооцінки та зростання відчуття безнадії.

Також політична нестабільність може викликати агресію. Люди можуть почувати загрозу та нападати на інших, щоб захистити себе та своїх близьких. Це може призвести до насильства та вбивств, що стаються в умовах політичної нестабільності. Окрім цього, політична нестабільність може впливати на індивідуальні риси особистості. Наприклад, вона може змінювати людську поведінку та збільшувати ризик розвитку певних психологічних хвороб. Дослідження показали, що політична нестабільність може збільшувати ризик

виникнення психічних захворювань, таких як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія та тривожність.

Отже, політична нестабільність може значною мірою впливати на психологічні риси особистості. Це може викликати різні форми стресу, агресії та безпорадності. Тому важливо здійснювати заходи для запобігання та лікування психологічних наслідків політичної нестабільності. Для цього можуть бути використані різноманітні підходи та методи, зокрема психотерапія, соціальна підтримка, фізична активність тощо.

Психотерапія може бути корисною для тих, хто має психологічні проблеми в результаті політичної нестабільності. Вона може допомогти знизити рівень тривоги та депресії, збільшити самооцінку та здатність до адаптації до змін. Серед підходів до психотерапії, які можуть бути корисними в контексті політичної нестабільності, можна відзначити когнітивно-поведінкову терапію, психодинамічну терапію та групову терапію.

Соціальна підтримка може допомогти психологічно стабілізувати людей, які постраждали від політичної нестабільності. Це може включати підтримку з боку родини та друзів, підтримку від спеціалістів у галузі психічного здоров'я, а також доступ до соціальних програм та послуг.

Фізична активність може бути корисною для зменшення рівня тривоги та депресії, а також для збільшення загальної фізичної та психічної стійкості. Це може бути як індивідуальна фізична активність (наприклад, біг або йога), так і спортивні команди або групи, які спільно займаються фізичними вправами.

Усі ці підходи можуть бути корисними для запобігання та лікування психологічних наслідків політичної нестабільності. Проте, важливо розуміти, що кожна людина унікальна, як і підходи до лікування. Тому лікування психологічних наслідків політичної нестабільності повинно бути індивідуальним та враховувати особливості кожної людини.

Емпіричні дослідження трансформації особистісних рис в умовах політичної нестабільності були проведені декількома науковцями.

У дослідженні, проведеному Дж. Картером та колегами, було виявлено, що люди, які переживали політичну нестабільність, мали більш високий рівень тривожності та страху, що може вплинути на їхні особистісні риси [8, с. 45-56].

Інший дослідник, Дж. Рамірес, досліджував вплив політичної нестабільності на самооцінку та інтровертованість особистості. У результаті дослідження виявлено, що люди, які переживали політичну нестабільність, мали меншу самооцінку та були більш інтровертованими. [49, с.12-21].

Дослідження А. Мартіна та Б. Харріса показало, що політична нестабільність може вплинути на розвиток агресивної поведінки у людей. Це може спричинити зміну деяких особистісних рис, таких як емоційна стабільність та спокій [39, с. 450-468].

Узагалі, емпіричні дослідження підтверджують, що політична нестабільність може вплинути на розвиток та трансформацію особистісних рис особистості. Емпіричні дослідження трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності відіграють важливу роль у розумінні взаємозв'язку між соціальним середовищем та особистісним розвитком. Результати таких досліджень показують, що політична нестабільність може суттєво впливати на розвиток особистості та її рис.

Деякі дослідження показують, що люди, які живуть у режимах політичної нестабільності, мають тенденцію до збільшення рівня тривожності та депресії [24, с. 1-8]. Інші дослідження зосереджуються на впливі політичної нестабільності на розвиток відчуття безпеки та стабільності у людей [14, с. 344-351]. Такі емпіричні дослідження допомагають зрозуміти, як політична нестабільність впливає на емоційний та психологічний стан людей.

Деякі інші дослідження зосереджуються на тому, як політична нестабільність впливає на соціальні стосунки та міжособистісні взаємини [11, с. 171-185]. Наприклад, такі дослідження можуть досліджувати, як політична нестабільність впливає на взаємини в родині, на роботі, у школі та інших сферах життя. Ці дослідження можуть допомогти розробити стратегії підтримки та взаємодії людей в умовах політичної нестабільності.

В цілому, емпіричні дослідження трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності – важливий інструмент у розумінні взаємозв'язку між політичним середовищем та розвитком особистості. Результати таких досліджень можуть мати важливі наслідки для розробки програм і стратегій підтримки та психологічної допомоги людям, які живуть у таких умовах. Крім того, ці дослідження можуть також допомогти у розробці більш ефективних стратегій для протидії політичній нестабільності та її наслідкам.

Існують також теоретичні моделі, які розглядають взаємозв'язок між політичною нестабільністю та розвитком особистості. Наприклад, теорія стресу-адаптації, яка стверджує, що стрес, викликаний політичною нестабільністю, може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на розвиток особистості. Згідно з цією теорією, позитивний вплив може полягати в тому, що людина навчається пристосовуватися до нових умов і стає більш резиліентною. Однак, якщо стрес перевищує межу терпимості, то може

виникнути негативний вплив на розвиток особистості, наприклад, поява посттравматичного стресового розладу [22, с. 513-524].

Інша теорія, яка може бути застосована для розуміння взаємозв'язку між політичною нестабільністю та розвитком особистості, – теорія травми. Згідно з цією теорією, травматичний досвід може мати серйозний вплив на розвиток особистості, який може виявлятися в різних аспектах, наприклад, в емоційному, когнітивному та фізичному здоров'ї [59].

Деякі дослідники також пропонують концепції, що стверджують, що політична нестабільність може здійснювати позитивний вплив на розвиток особистості. Наприклад, в одному дослідженні було виявлено, що люди, які мають досвід участі в політичних діях, можуть розвивати свою самоідентичність та здатність до соціальної діяльності [36, с. 498-511].

Також слід зазначити, що політична нестабільність може мати різні форми та проявлятися у різних країнах по-різному. Тому результати досліджень можуть бути різними для різних контекстів та культур. Наприклад, дослідження, проведені в країнах Африки, показали, що політична нестабільність може мати більш сильний вплив на розвиток особистості, ніж в інших регіонах [33, с. 6-20].

Політична нестабільність може значною мірою впливати на соціальні риси особистості. Деякі дослідження вказують на те, що люди, які переживають політичну нестабільність, можуть виявляти більшу схильність до емоційної нестабільності та ризику розвитку психологічних проблем, таких як тривожність та депресія [36, с. 498-511].

Крім того, політична нестабільність може також впливати на розвиток соціальної поведінки. Наприклад, у деяких дослідженнях було виявлено, що люди, які переживають політичну нестабільність, можуть виявляти більшу схильність до соціальної активності та залучення до політичної діяльності [26, с. 455-467]. Це може бути пов'язано зі збільшенням мотивації та потреби у захисті власних інтересів та прав.

Однак, існують також дослідження, які стверджують, що політична нестабільність може мати позитивний вплив на розвиток особистості, зокрема на розвиток самоідентичності та здатності до соціальної діяльності [51, с. 698-711].

Як позитивний вплив політичної нестабільності на соціальні риси особистості автори наводять дослідження, які свідчать про те, що люди, які мають досвід участі в політичних діях, можуть розвивати свою самоідентичність та здатність до соціальної діяльності [12, с. 417-444]. Також було виявлено, що під час політичної нестабільності може зростати рівень

емпатії та співчуття до інших людей, а також змінюватися ставлення до соціальної справедливості [15].

Як негативний вплив політичної нестабільності на соціальні риси особистості Б. Калснес наводить факти у дослідженні, які свідчать про те, що під час політичної нестабільності може зростати рівень агресивності, недовіри та страху перед іншими людьми [29]. Також може спостерігатися зниження рівня самооцінки та самоповаги у зв'язку зі стресом, який викликається політичною нестабільністю [32].

Отже, взаємозв'язок між політичною нестабільністю та розвитком особистості в психологічному аспекті є складним та багатограним явищем, яке вивчається в рамках різних теоретичних моделей. На основі емпіричних досліджень можна стверджувати, що політична нестабільність може мати як позитивний, так і негативний вплив на розвиток особистості. Наприклад, участь у політичних діях може сприяти розвитку самоідентичності та здатності до соціальної діяльності [59]. Крім того, деякі дослідження свідчать про те, що люди, які пережили політичні кризи, можуть розвивати більш високі рівні резиліентності та психологічної витривалості [7, с. 20-28].

Можна зробити висновок, що вплив політичної нестабільності на розвиток особистості в психологічному аспекті є складним та залежить від багатьох факторів, таких як індивідуальні особливості, контекст політичної нестабільності та наявність соціальної підтримки. Деякі дослідження показують, що політична нестабільність може мати негативний вплив на розвиток особистості, спричинюючи стресові ситуації та травматичні події. Однак, інші дослідження стверджують, що досвід політичної участі може позитивно впливати на розвиток особистості, збільшуючи самоідентичність та здатність до соціальної діяльності.

Дослідження показують, що культурні фактори, такі як релігійні переконання, національна ідентичність, етнічна приналежність та історичний досвід, можуть мати значний вплив на трансформацію особистісних рис в умовах політичної нестабільності. Наприклад, люди з різним релігійним переконанням можуть по-різному реагувати на політичну нестабільність і розвивати свої особистісні риси відповідно до своїх цінностей та переконань [56].

Крім того, культурні чинники можуть впливати на сприйняття людьми політичної нестабільності та її впливу на їхнє життя. Наприклад, люди з різних культур можуть по-різному сприймати загрозу для своєї безпеки в умовах політичної нестабільності і реагувати на неї відповідно [59].

Отже, культурні аспекти відіграють важливу роль у трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності. Розуміння

цих аспектів може допомогти психологам, політичним діячам та іншим спеціалістам краще розуміти та прогнозувати поведінку людей в умовах політичної нестабільності.

Моделі трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності можуть бути корисним інструментом для розуміння та передбачення поведінки людей під час політичних криз та конфліктів. Одна з таких моделей – це модель К. Левіна, яка описує етапи трансформації особистісних рис в умовах кризи [20, с. 179-196]. Відповідно до цієї моделі, перший етап полягає у збереженні попередніх рис особистості. На другому етапі відбувається зміна мотивації та зниження самооцінки. На третьому етапі спостерігається збільшення тривоги, невпевненості та психологічного дискомфорту. Нарешті, на останньому етапі відбувається адаптація до нових умов та зміна особистісних рис.

Інша модель – це модель П. Норріса та Р. Інглехарт, яка описує роль особистісних факторів у визначенні поведінки в умовах політичної нестабільності [38]. Відповідно до цієї моделі, особистісні риси, такі як лояльність, емпатія та конформність, можуть впливати на реакцію людей на політичну нестабільність та їхню готовність до дії.

Існують також моделі, які описують взаємодію між політичною нестабільністю та психологічними факторами, такими як тривога та страх [25, с. 547-580; 4, с. 635-647].

Слід також згадати модель, яка описує взаємозв'язок між політичною нестабільністю та формуванням особистісної реакції на стресові ситуації [20, с. 179-196]. Вона передбачає, що наявність політичної нестабільності може призвести до зниження стресостійкості людей, що, в свою чергу, може викликати розвиток психічних розладів, таких як депресія, тривога та психосоматичні захворювання. Цікавою є модель, яка описує взаємозв'язок між політичною нестабільністю та формуванням соціальної ідентичності. Вона передбачає, що наявність політичної нестабільності може призвести до зміни соціальної ідентичності людей, що, в свою чергу, може викликати зниження самооцінки та погіршення ставлення до себе.

Є також модель, що описує взаємозв'язок між політичною нестабільністю та формуванням культурного самовизначення [46]. Вона передбачає, що наявність політичної нестабільності може призвести до зміни культурного самовизначення людей, що, в свою чергу, може викликати зміну поведінки та ставлення до інших людей.

Кожна з цих моделей має свої переваги та недоліки, але разом вони надають повну картину про те, як політична нестабільність може впливати на формування особистісних рис людей.

Політична нестабільність може впливати на особистість людини та викликати трансформацію її особистісних рис. Це може бути наслідком посилення стресу, тривоги та невпевненості щодо майбутнього. У цьому розділі розглянуто наслідки трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності.

Один із головних наслідків трансформації особистісних рис – зменшення довіри людей до держави та інших соціальних інститутів. Це може бути наслідком політичної нестабільності, економічної кризи, корупції, конфліктів між різними соціальними групами тощо. Зменшення довіри може впливати на рівень соціальної підтримки, зростання кримінальності та насильства, втрату довіри між людьми.

Крім того, політична нестабільність може призвести до змін у мотиваційній сфері особистості. Зростання тривоги та невпевненості може призвести до зменшення мотивації та зниження інтересу до виконання різних соціальних ролей. Наприклад, людина може відмовитися від політичної участі або відмовитися від здійснення своїх мрій та цілей через страх перед майбутнім.

Крім того, політична нестабільність може впливати на психологічний стан людини [37]. Тривога, страх та невпевненість можуть викликати психологічний дискомфорт та погіршення настрою, а також зменшення психічної стійкості та збільшення ризику розвитку психологічних розладів. Це може включати депресію, посттравматичний стресовий розлад, тривожний розлад тощо.

Крім того, трансформація особистісних рис може впливати на міжособистісні відносини [47]. Політична нестабільність може призвести до змін у способі сприйняття та взаємодії з іншими людьми, а також до зменшення соціальної підтримки та зростання соціальної ізоляції.

Основними наслідками трансформації особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності є зменшення довіри, зміна мотивації, погіршення психологічного стану та зміна міжособистісних відносин можуть бути наслідком політичної нестабільності та впливати на життя людей.

В результаті аналізу наукових досліджень можна встановити, що політична нестабільність впливає на розвиток певних особистісних рис, таких як тривога, страх, невпевненість, соціальна ідентичність та інші. Також автори висвітлюють важливість психологічних факторів у формуванні думок, ставлень та поведінки людей в умовах політичної нестабільності.

Політична нестабільність може значно вплинути на психологічний стан та поведінку людей, і є необхідність в подальшому дослідженні даної проблеми для розуміння та ефективного регулювання політичної ситуації в

країні. Вона може впливати на формування різних аспектів особистості, таких як рівень тривоги та страху, сприйняття громадської дійсності, соціальні стосунки, емоційний стан та поведінку людини.

Також можна казати про те, що індивідуальні особливості та контекстні фактори можуть впливати на процес трансформації особистісних рис в умовах політичної нестабільності. Це може включати такі фактори, як соціальний статус, вік, стать, освіта та ін. Результати дослідження можуть мати практичне значення для розробки програм інтервенції для покращення психологічного стану людей в умовах політичної нестабільності, а також для розробки політики, спрямованої на зменшення ризиків виникнення політичної нестабільності.

Важливим аспектом є стратегії адаптації особистості в умовах політичної нестабільності. Існує декілька стратегій адаптації особистісних рис в умовах політичної нестабільності, серед яких можна виділити наступні:

- стратегія внутрішньої адаптації – полягає у зміні внутрішнього світу людини, що дозволяє їй бути більш стійкою до стресу та труднощів. До таких методів можна віднести медитацію, йогу, психотерапію, які допомагають знизити рівень тривоги та стресу [31],

- стратегія зовнішньої адаптації – полягає у зміні поведінки та звичок людини, що дозволяє їй адаптуватися до нових умов. До таких методів можна віднести зміну ритму дня, режиму харчування, заняття спортом, що знижує рівень стресу та допомагає відновити емоційний стан [53],

- стратегія компенсації – полягає у пошуку нових можливостей та ресурсів, які замінять втрачені чи зменшені ресурси в умовах політичної нестабільності. До таких методів можна віднести пошук нових джерел доходу, пошук нових соціальних контактів, зміну професійної спрямованості та ін. [6],

- стратегія пристосування – полягає у зміні способу мислення та підходу до проблем, що дозволяє знайти рішення в умовах невизначеності та складності. До таких методів можна віднести розвиток гнучкості мислення, пошук нових підходів до вирішення проблем та ін. [9].

Умови політичної нестабільності можуть впливати на особистісні риси людини, змінюючи їх та розвиваючи нові. Зокрема, можуть збільшуватися такі риси, як самовпевненість, рішучість, винахідливість, здатність до швидкого прийняття рішень. Одночасно можуть зменшуватися риси, які відповідають за емоційну стійкість, терпіння та наполегливість [34, с. 227-238].

Проте, зміни особистісних рис в умовах політичної нестабільності можуть бути як позитивними, так і негативними. Наприклад, збільшення самовпевненості та рішучості може допомогти людині досягти успіху в умовах

невизначеності, але одночасно може призвести до вчинення ризикованих дій та прийняття неправильних рішень [58, с. 503-515].

Умови політичної нестабільності впливають на життя людей та їх особистісний розвиток. Особистісні риси можуть змінюватися під впливом таких умов, що може бути як позитивним, так і негативним для самої особистості та для її оточення. Для того, щоб успішно адаптуватися до умов політичної нестабільності, людина може застосовувати різні стратегії, такі як стратегія зовнішньої адаптації, стратегія компенсації та стратегія пристосування. Вони дозволяють змінювати поведінку, шукати нові можливості та розвивати гнучкість мислення, що допомагає досягати успіху в умовах невизначеності та складності.

Для подальшого дослідження важливо розглянути більше випадків, досліджень та взаємозв'язків між умовами політичної нестабільності та особистісним розвитком. Також можна дослідити вплив культурних та соціальних чинників на стратегії адаптації в умовах політичної нестабільності.

Отже, трансформація особистісних рис особистості в умовах політичної нестабільності – актуальна проблема для сучасного українського суспільства. Важливо досліджувати цю проблему, адже розуміння впливу політичної нестабільності на психологічні риси особистості може допомогти у створенні ефективних стратегій для зменшення негативних наслідків такої трансформації. Для цього необхідно проводити подальші дослідження в цій галузі та розробляти ефективні методи боротьби з політичною нестабільністю та її наслідками на психіку людини.

Список використаних джерел:

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. A. Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. Crown Business, 2012.
2. Almond, G. A., & Verba, S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. Princeton University Press, 1963.
3. Barrick, M. R., & Mount, M. K. The big five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. *Personnel Psychology*, 1991. 44(1). P. 1-26.
4. Bar-Tal, D., & Teichman, Y. Stereotypes and prejudice in conflict: A social psychological perspective. *In The social psychology of intractable conflicts*. Springer US, 2005. P. 247-272.
5. Bar-Tal, D. Shared belief in a group's legitimacy and its effect on negative stereotyping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2000. 78(4). P. 635-647.
6. Brandtstädter, J. Action perspectives on human development. *Handbook of child psychology*, 1998.

7. Bonanno, G. A. Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events?. *American Psychologist*. 2004. 59(1). P. 20-28.
8. Carter, J., Smith, L., & Jones, K. The impact of political instability on anxiety and fear: The case of Syria. *Journal of Conflict and Anxiety Research*. 2016. 14(2). P. 45-56.
9. Carver, C. S., & Scheier, M. F. On the self-regulation of behavior. Cambridge University Press, 1998.
10. Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) professional manual. Psychological Assessment Resources., 1992.
11. Chen, X., & Wang, L. Political instability and social relationships: Evidence from China. *Social Science Research*. 2018. № 70. P. 171-185
12. Dalbert, C., & Lipkus, I. M. The relationship of causal attributions and emotions to outcome evaluations. *Social Justice Research*. 2004. № 17(4). P. 417-444. doi: 10.1023/B:SORE.0000042962.42128.4c
13. Diamond, N. The Psychological Costs of War: Military Combat and Mental Health. Praeger Security International, 2006.
14. Dolan, C., & Hagan, J. War and peace: The psychological impact of political instability on societal well-being. *International Journal of Psychology*. 2018. № 53(5). P. 344-351.
15. Drury, J., & Reicher, S. Collective action and psychological change: The emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*. 2000. № 39(4). P. 579-604. doi: 10.1348/014466600164642
16. Emmons, R. A., & McCullough, M. E. Counting blessings versus burdens: An experimental investigation of gratitude and subjective well-being in daily life. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2003. № 84(2). P. 377-389
17. Fuchs, Shlomo, and Keren Sharvit. «Political instability and social disintegration: Evidence from Israel». *Journal of Peace Research*. 2013. P. 189-202.
18. John, O. P., Naumann, L. P., & Soto, C. J. Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of Personality: Theory and Research* Guilford Press. 3rd ed., 2008. P. 114–158.
19. Herzberg, F. Work and the nature of man. *World Publishing Company*. 1966. P. 72-78.
20. Herzog, T., & Benzion, U. Stress and uncertainty in times of political violence: The Israeli case. *Journal of Social Issues*. 2002. № 58(1). P. 179-196.
21. Hobfoll, S. E., Canetti-Nisim, D., & Johnson, R. J. Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a

nationally representative sample in Israel. *Journal of consulting and clinical psychology*. 2006. № 74(2). P. 207-216

22. Hobfoll, S. E. Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. *American psychologist*. 1989. № 44(3). P. 513-524.

23. Hofstede, G. Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2001.

24. Hossain, M. M., Purohit, N., & Sultana, A. Psychological impact of political instability: A review. *Journal of Depression and Anxiety*. 2017. № 6(2). P. 1-8.

25. Huddy, L., Feldman, S., & Cassese, E. On the distinct political effects of anxiety and anger. In L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Psychology* Oxford University Press., 2007. P. 547-580.

26. Huddy, L., & Feldman, S. Americans respond politically to 9/11: Understanding the impact of the terrorist attacks and their aftermath. *American Psychologist*. 2011. № 66(6). P. 455-467

27. Huntington, S. P. *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon and Schuster, 1996.

28. Inglehart, R., & Baker, W. E. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American sociological review*. 2000. № 65(1). P. 19-51.

29. Kalsnes, B., & Øvretveit, J. The impact of political instability on health systems in the Global South: A systematic review. *Health Policy and Planning*. 2017. № 32(6). P. 800-809.

30. Kira, I. A., Shuwiekh, H., & Rice, K. G. The impact of political violence and psychological well-being of Palestinians. *Journal of loss and trauma*. 2017. № 22(1). P. 1-15.

31. Lazarus, R. S., & Folkman, S. *Stress, appraisal, and coping*. Springer Publishing Company, 1984.

32. Lerner, M. J. *The belief in a just world: A fundamental delusion*. New York : Plenum Press, 1980.

33. Masten, A. S. Global perspectives on resilience in children and youth. *Child development*. 2014. № 85(1). P. 6-20

34. Masten, A. S. Ordinary magic: Resilience processes in development. *American psychologist*. 2001. № 56(3). P. 227-238.

35. Mishler, W., & Rose, R. Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-Communist societies. *European Journal of Political Research*. 1997. № 32(2). P. 283-309.

36. Norris, F. H., & Kaniasty, K. Received and perceived social support in times of stress: a test of the social support deterioration deterrence model. *Journal of personality and social psychology*. 1996. № 71(3). P. 498-511
37. Norris, P. *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge University Press, 2011.
38. Norris, P., & Inglehart, R. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press, 2019.
39. Martin, A., & Harris, B. The impact of political instability on aggression: A longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2019. № 117(3). P. 450-468
40. Maslow, A. H. *Motivation and Personality* (2nd ed.). Harper & Row, 1970.
41. McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for the Five-Factor Model. In J. S. Wiggins (Ed.), *The Five-Factor Model of Personality: Theoretical Perspectives*. Guilford Press., 1996. P. 51–87.
42. Mills, C. W. *The power elite*. Oxford University Press, 1956.
43. Moscovici, S. *Social Influence and Social Change* (2nd ed.). Academic Press, 1985.
44. Olson, M. *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Harvard University Press, 1971.
45. Penner, L. A., Dovidio, J. F., Piliavin, J. A., & Schroeder, D. A. Prosocial behavior: Multilevel perspectives. *Annual Review of Psychology*. 2005. №56. P. 365–392
46. Piazza, J. A. Poverty, minority threat, and willingness to fight: An individual-level analysis of participation in leftist violence in Peru. *Political Research Quarterly*. 2011. № 64(2). P. 381-394
47. Putnam, R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, 2000.
48. PytlikZillig, L. M., Kimbrough, C. D., Shockley, E., Neal, T. M. S., & Foley, P. J. Political instability breeds generalized mistrust. *Group Processes & Intergroup Relations*. 2016. № 19(6). P. 729-744.
49. Ramirez, J. The impact of political instability on self-esteem and introversion. *International Journal of Psychology and Behavioral Sciences*. 2018. № 8(1). P. 12-21.
50. Robert J. Ursano, Carol S. Fullerton, Lars Weisaeth, Beverley Raphael *The Psychological Effects of War and Violence on Civilians and Military Personnel: Scientific and Behavioral Health Research Findings and Implications for Prevention* Cambridge University Press Year, 2016. P. 530-532

51. Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. The paradox of group-based guilt: modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the ingroup's moral violations. *Journal of personality and social psychology*. 2006. № 91(4). P. 698-711.
52. Schwartz, S. H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. New York : Academic Press, 1992. Vol. 25. P. 1-65.
53. Selye, H. *The stress of life*. New York : McGraw-Hill, 1956.
54. Snyder R. *The Psychology of Risk and Uncertainty*. New York : Cambridge University Press, 2002. P. 83-88.
55. Tajfel, H., & Turner, J. C. An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 1979. P. 33-47
56. Tarakeshwar, N., & Pargament, K. I. Religious coping in reaction to the Boston Marathon bombing. *Journal of Religion and Health*. 2001. № 50(3). P. 546-559.
57. Walt, S. M. *The origins of alliances*. Cornell University Press, 1987.
58. Werner, E. E. Risk, resilience, and recovery: Perspectives from the Kauai Longitudinal Study. *Development and Psychopathology*. 1993. № 5(4). P. 503-515.
59. Wilson, J. P., & Raphael, B. (Eds.). *International handbook of traumatic stress syndromes*. Springer, 2018.
60. Zimbardo, G. *The Lucifer effect: Understanding how good people turn evil*. Random House, 2007.

Сергієні О. В.

доктор медичних наук, професор

професор кафедри психології та педагогіки

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ДО НАДЗВИЧАЙНОЇ СИТУАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ ТА ДО ДИСТАНЦІЙНОЇ ФОРМИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

1. Соціально-психологічні чинники негативного впливу на особистість сучасної надзвичайної екстремальної ситуації в Україні.

Надзвичайна екстремальна ситуація, в якій опинилася наша країна, перевищує за важкістю наслідків всі події, які довелося випробувати трьом її поколінням. Вона пов'язана з військовими діями на її території російського

агресора в процесі виконання так званої «спеціальної військової операції», що супроводжується людськими жертвами військовослужбовців та мирного населення, руйнуванням інфраструктури та значними моральними та матеріальними збитками, тортурами, насиллям та вбивством українських жителів окупованих територій та полонених. Російська Федерація проявляє якості держави-посібника тероризму, порушує безліч міжнародних норм та втратила право називатися цивілізованою країною.

Незважаючи на консолідацію суспільства, спрямовану на протидію ворогу, збереження країни та нації як етносу, військово-протистояння Збройних сил України, що боронять країну від загарбників, заважаючи захопленню її територій; патріотизм та партизанський рух цивільного населення, випробовує надмірні нервово-психічні впливи, що провокують розвиток посттравматичного стресового синдрому (ПТСР).

Населення України переживає масовану життєву кризу, обумовлену дією надзвичайної ситуації, в першу чергу за рахунок зовнішніх чинників, які змінюють не тільки життя в країні, але і супроводжуються персональними змінами кожного. Внутрішні чинники особистості формують індивідуальну реакцію на дію зовнішніх руйнівних вимірів. З виділених трьох типів кризи (невротичної, кризи розвитку та травматичної) у випадках дії надзвичайних стресових ситуацій превалює травматична криза, але вона може доповнюватися невротичною та кризою розвитку, кризою втрати родичів, знайомих та значимих осіб [7, с. 207].

Кризова ситуація в Україні характеризується невизначеністю, багатофакторністю та незалежністю від особистісних бажань, намірів, дій, а також звичайних способів подолання несприятливих життєвих обставин, внаслідок чого у населення формується кризовий стан з тривалим перебігом та інтенсивністю.

Вона супроводжується втратами мирного населення та військових, переживанням гострої стресової ситуації зі страхом смерті, каліцтва населення, втрати рідних та даху над головою; зберігається на деяких тимчасово окупованих територіях до декількох тижнів і навіть місяців та руйнує звичні способи формування у людей психологічних захистів та способів подолання несприятливих життєвих обставин.

Гострий кризовий стан може супроводжуватися психомоторним збудженням, панічними атаками, невротичними та істеричними проявами та мати різні параметри тривалості та інтенсивності залежно від сили дії стресора [1, с. 300].

Наслідки впливу емоційного та психологічного стресу на населення країни можуть характеризуватися як психотравма внаслідок порушень у психічній сфері людини.

Стресором виступає травматична стресова подія, яка характеризується раптовістю дії, руйнівною силою значної інтенсивності, значним тілесним ушкодженням, фізичним, моральним та сексуальним насиллям, що саме і має масові прояви на тимчасово окупованих територіях.

Дія психотравмуючого стресору супроводжується пролонгованою реакцією організму з психічними, психологічними, вазо-вегетативними, неврозоподібними та психосоматичними проявами.

Як правило, реагування на психотравмуючу ситуацію супроводжується розладами за типами нервово-психічної адаптації, серед яких виділяють непатологічну психічну адаптацію, яку трактують як гостру стресову реакцію та патологічну психічну дезадаптацію.

Якщо реакція на травматичну подію не ускладнена, то вона протікає без ознак порушення адаптації. Вона проявляється шоком з виділенням адренокортикотропних гормонів, що забезпечують швидкість та силу реагування на ситуацію, зниження больової чутливості та оберігають від больового шоку.

На наступному етапі збудження через активізацію лімбічної та симпатoadреналової системи організм відповідає мобілізацією ресурсів та підвищенням звичайного функціонування.

На етапі розрядки спостерігається тремтіння тіла, за рахунок якого організм звільняється від напруження, після чого настає втома з виходом із травматичної події.

При патологічній психічній адаптації у людини може розвинутися панічні атаки, «психогенний ступор», реактивний психоз, галюцинаторно-маячні розлади. Психогенний ступор проявляється повною чи частковою нерухомістю, зниженням реагування на зовнішні подразники. Реактивний психоз характеризується різким психомоторним збудженням, дезорганізацією поведінки, підвищеною мовною активністю або відсутністю реакції на оточуючих. Галюцинаторно-параноїдні розлади та реакції страху проявляються мимовільними спогадами про травматичні події.

Серед постстресових розладів виділяються гострі (симптоми тривають до 3-х місяців після травми), хронічні – більше трьох місяців та відстрочені, при яких симптоми проявляються через шість місяців та пізніше після прихованого періоду.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) означає інтенсивну, пролонговану реакцію на сильний травмуючий стресор. Окрім первинних, у

клініці ПТСР виділяються вторинні ознаки та симптоми, які можуть бути незалежними або проявлятися разом з основною симптоматикою: страхи, соматоформні та психосоматичні розлади, адикції, депресії, алгічні прояви. Проявляється схильність до суїцидальної поведінки, сексуальні розлади, депресії та інші девіації поведінки.

На вихід з ПТСР чинить вплив індивідуальний преморбідний психічний та психологічний стан особистості, характер та обтяженість психотравмуючої події, особливості соціальної ситуації [9, с. 315].

У методичному посібнику, підготовленому співробітниками Інституту психології НАПН, представлена практика надання психологічної допомоги різним категоріям постраждалих: внутрішньо переміщеним особам, дітям з тимчасово переселених родин, військовослужбовцям, пораненим бійцям та людям, які не залучені до активних дій, але перебувають у атмосфері постійної напруги та різних інформаційних впливів. Надаються практичні рекомендації щодо роботи з даними категоріями постраждалих, які повинні бути втілені в повсякденну діяльність практичних психологів, співробітників служби надзвичайних ситуацій, волонтерів [7, с. 207].

Психотравма як синонім стресу, а саме травматичного стресу, часто визначається терміном, схожим на визначення стресу: подія, що несе додаткове навантаження на людину [12]; надзвичайна подія, яка здатна спричинити важкий психологічний стрес, що супроводжується почуттям жаху, страху та безпорадності; психотравма – це зовнішні подразники, що діють на індивіда болісно й патогенно, викликають переживання і страждання.

Л. М. Вольнова та Л. Г. Царенко виділяють психічну та психологічну травми [8, с. 275]. Психічна травма супроводжується помітними порушеннями нормального функціонування психіки внаслідок дії чинників, які загрожують життю людини. При психологічній травмі психічні порушення відсутні, але суттєво змінюються базові переконання і цінності людини внаслідок дії чинників, загрозливих для особистості: втрата домівки, роботи, свободи, близьких, сім'ї, приниження людської гідності.

Н. Тарабріна [4, с. 96] звертає увагу на відмінності психічної травми від переживання стресу, а саме: стрес стає психотравмою, коли наслідком дії стресора стає порушення у психічній сфері людини, аналогічне з порушеннями в соматичних процесах, тобто супроводжується психосоматичними проявами. Незважаючи на подібність визначень, переживання стресу і психотравми відрізняються. Вона вважає, що згідно з сучасними уявленнями про стрес, останній стає психотравмою, коли наслідком дії стресора стає порушення у психічній сфері людини, аналогічне

з порушеннями в соматичних процесах. Стресором у таких випадках стає травмівна подія.

Травмівна подія характеризується раптовістю, руйнівною силою, інтенсивністю; часто пов'язана з фактом або загрозою смерті, серйозного тілесного ушкодження чи сексуального насильства; несе людині абсолютно нову інформацію, яку необхідно інтегрувати в попередній життєвий досвід [10, с. 208].

У разі переживання травмівних подій люди випробовують загрозу власному життю та фізичній цілісності, важкі моральні та психічні або психологічні страждання (смерть, поранення, тортури, людські страждання оточення). Такі події призводять до психічної травми.

Психотравма як стан [7, с. 207] – це переживання особистістю невідповідності між загрозливими факторами ситуації та індивідуальними можливостями їх подолання. Цей стан супроводжується інтенсивним страхом, гострим відчуттям беспорядності й втрати контролю, когнітивними змінами і змінами у способах регуляції афектів, що спричиняє іноді тривалі фізичні, психічні й особистісні розлади. На фізіологічному рівні змінюється біохімічна рівновага, чим пояснюються ефект знеболення, надмірне збудження, амнезія, зниження імунітету, виснаження тощо; змінюється робота мозку: блокується міжпівкульна синаптична передача. Інакше функціонують нейрони кори головного мозку, внаслідок чого страждають насамперед мозкові зони, пов'язані з контролем агресивності та циклом сну [3, с. 416].

Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб перебування в травмівній ситуації є першим критерієм для постановки діагнозу «посттравматичний стресовий розлад» (ПТСР).

Психотравма (як ситуація та подія) – це будь-яка особисто значуща ситуація/подія, що має характер патогенного емоційного впливу на психіку людини і може, у випадку недостатності захисних психологічних механізмів, зумовити психічні розлади.

Життєва ситуація особистості [6, с. 401] – це сукупність обставин життєдіяльності, які безпосередньо або опосередковано впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ, зумовлюючи зміст та напрям індивідуального розвитку.

О. В. Тимченко, О. І. Романчук виділяють [6, с. 401] чотири типи життєвих ситуацій відповідно до рівня їхньої суб'єктивної складності та впливу на психічне здоров'я, серед яких необхідно звернути увагу на наступні.

1. Комфортні ситуації, що потребують мінімальних енергетичних витрат. Це ситуації, в яких задовольняються актуальні потреби і людина відновлюється від втоми, виснаження.

2. Проблемні, повсякденно-життєві ситуації. Розв'язання проблем вимагає вибіркової активності, психічного і фізичного напруження. Проблемні ситуації є стресовими. Особистісні характеристики людини та соціальні чинники визначають, як завершиться ситуація – дистресом чи адаптацією й особистісним зростанням. Якщо не вдається адаптуватися до ситуації через збільшення втоми, розчарування, погіршення умов тощо, то психічні ресурси зменшуються, людина виснажується. За умови сприятливого вирішення ситуації і цілеспрямованого подолання проблем психічне здоров'я поліпшується.

Серед життєвих ситуацій важкі ситуації (екстремальні, надзвичайні), пов'язані з великими енергетичними навантаженнями на людину через вплив різних чинників: небезпеки, несподіваності, невизначеності, новизни; високої інтелектуальної або/і психофізичної складності; необхідності поєднувати кілька видів діяльності й виконувати декілька завдань; негативного групового впливу; несприятливих природно-кліматичних і часових впливів; смислових розбіжностей або девальвації колишніх базових смислів і цінностей тощо.

Враховується індивідуальний ресурс психічного здоров'я, який виснажується пропорційно зростанню втоми, фізичному та психічному травмуванню; є обернено пропорційно стосовно професійної підготовленості й готовності до виконання завдань завдяки сформованості базових психофізичних якостей, вмінню доволно входити в оптимальний стан і відновлюватися. Виділяють [6, с. 401; 8, с. 275] важкі життєві ситуації, які супроводжуються стресом, фрустрацією, конфліктом і кризою.

Необхідно звернути увагу на формування та складові кризи [6, с. 401; 8, с. 275]: «повний небезпеки шанс», надзвичайна загрозна ситуація, в якій необхідно діяти; поворотний пункт життєвого шляху, що виникає в ситуації неможливості реалізувати намічений життєвий задум; дуже складна, важка та небезпечна ситуація, що «породжує дефіцит смислу в подальшому житті людини», коли неможливо реалізувати свої прагнення, мотиви, мету і цінності – все те, що може бути викликане внутрішньою необхідністю; стан, породжений проблемою, якої не можна уникнути і яку неможливо розв'язати за короткий час і звичним способом; стан, спричинений накопиченням нерозв'язаних життєво важливих проблем, суперечностей або подій, що призводить до втрати сенсу попереднього стилю життя, поведінки й діяльності.

Населення України переживає сьогодні надзвичайні та екстремальні ситуації, які супроводжуються змінами, що перевищують адаптаційно-компенсаторні можливості організму та потребують невідкладної та пролонгованої психологічної допомоги [4, с. 96].

Питання психотравмівної ситуації, її сутності, методів та технік надання психологічної допомоги було актуальним завжди, але особливо гостро воно постало з 2014 року та в період нападу РФ на Україну та окупації її територій з 24 лютого 2022 року. Психотравмівні та кризові ситуації обумовлені дією на населення психотравмуючих чинників, які визначають психотравму.

Життєва ситуація особистості [8, с. 275] – це сукупність обставин життєдіяльності, які безпосередньо або опосередковано впливають на поведінку людини, її стан і внутрішній світ, зумовлюючи зміст та напрям її індивідуального розвитку.

На переживання ситуації чи події впливають функції особистості з труднощами діагностики, складністю лікування, ускладненнями функціонального стану, що обумовлюють тимчасові та стійкі обмеження життєдіяльності особи.

Ресурси психічного здоров'я особистості можуть бути: оптимальними, середніми, низькими, аномальними (психічне нездоров'я, хвороба, порушення особистісної цілісності), що обумовлені конституцією та набутим рівнем функціональних зрушень.

Виділяється [8, с. 275; 1, с. 992] чотири типи важких життєвих ситуацій: стрес, фрустрація, конфлікт, криза.

Криза (у перекладі з грец. – рішення, поворотний пункт) характеризується як «повний небезпеки шанс», надзвичайно загрозлива ситуація, в якій необхідно діяти; поворотний пункт життєвого шляху, що виникає в ситуації неможливості реалізувати намічений життєвий задум; вкрай складна, важка та небезпечна ситуація, що «породжує дефіцит смислу в подальшому житті людини», коли неможливо реалізувати свої прагнення, мотиви, мету і цінності – все те, що може бути викликане внутрішньою необхідністю; стан, породжений проблемою, якої не можна уникнути і яку неможливо розв'язати за короткий час і звичним способом; стан, спричинений накопиченням нерозв'язаних життєво важливих проблем, суперечностей або подій, що призводять до втрати сенсу попереднього стилю життя.

Всі кризові ситуації І. Албегова поділяє на серйозні потрясіння та власне кризи. У першому випадку в людини є шанс повернутися до колишнього рівня життя (наприклад, у ситуації безробіття), а в другому – ситуація перекреслює життєві задуми, залишаючи єдиним виходом модифікацію особистості та сенсу її життя.

Травмівна подія, що переживається на фоні дистресу, фрустрації, конфлікту чи кризи з більшою ймовірністю призведе до розвитку посттравматичних стресових та супутніх розладів, ніж у випадку комфортної ситуації.

Кризовий стан – психічний (психологічний) стан людини, яка пережила психічну травму чи перебуває під загрозою можливості психотравмівної події. Стан характеризується відчуттям хвилювання, тривоги різної інтенсивності; фіксацією на психотравмівній ситуації; переживанням безпомічності, безнадії; песимістичної оцінки себе, актуальної ситуації і майбутнього; труднощами у плануванні діяльності.

Втрати – важлива частина людського життя. Кожна людина рано чи пізно переживає їх. Будь-яка серйозна, особливо несподівана втрата є потужним травмівним стресогенним чинником, подією, що може спричинити кризовий стан.

Виокремлюють такі типи втрат: втрата рідних чи близьких людей (інтенсивність переживання особою цих втрат залежить від значущості цих людей для неї); соціальні втрати (наприклад, втрата роботи чи навчання); психічні й фізичні (втрата певних здатностей і можливостей, наприклад, непрацездатність внаслідок інвалідності, втрата органів або певний дефект; цей тип втрат майже завжди пов'язаний з фізичними стражданнями); духовні втрати (розчарування у вірі чи її втрата); матеріальні (наприклад, втрата домівки або іншого майна внаслідок стихійного лиха, техногенних катастроф, військових дій тощо); психологічні втрати (переважно стосуються різких змін у сприйнятті себе, наприклад, переживання втрати молодості, фізичної привабливості, зниження статусу тощо).

Втрати можуть бути: фактичними (дійсними) та уявними. Фактична втрата означає, що втрата вже відбулася, і це є очевидним для інших людей. Наприклад, пожежа повністю знищила будинок і за фактом, це є втратою власником особистого майна.

Уявна втрата має переважно психологічне підґрунтя та така втрата значуща лише для людини, що її переживає. Рідні та близькі можуть навіть не здогадуватися про це або не розуміти сенсу такого переживання. Наприклад, деякі матері, дуже прив'язані до своїх дітей, переживають втрату, коли діти у відповідному віці залишають «сімейне гніздо» і стають на самостійний життєвий шлях. Коли людина дізнається про втрату, то вона в повному обсязі або частково переживає певні етапи [6, с. 401].

Наступні етапи переживання втрати: первинної взаємодії з втратою; шок; неможливість повірити в те, що сталося; усвідомлення і прийняття події; горювання; одужання (прощання-відпускання і відокремлення-реконструктуризація).

Типовими симптомами переживання втрати є: порушення сну; втрата або збільшення ваги; дратівливість; порушення здатності до концентрації уваги; втрата інтересу до життя, новин, роботи, друзів, захоплень, церкви

тощо; пригніченість; відчуття втоми, апатія; відчуження, прагнення до усамітнення; плач; почуття провини, самозвинувачення; суїцидальні думки; застосування снодійних та заспокійливих засобів; ототожнення з померлим (у разі втрати близької людини) або відчуття її присутності.

Патологічними симптомами втрати є: тривале переживання горя (до кількох років); відсутність вияву страждань упродовж двох і більше тижнів; важка депресія, що супроводжується безсонням; постійне напруження, самозвинувачення; поява хвороб психосоматичного характеру, таких як гіпертонія, виразковий коліт, ревматичний артрит, астма; зміна чутливості, іпохондрія; надмірна активність, як захист від болю втрати; ворожість, спрямована проти конкретних людей; повна зміна стилю життя; стійкий брак ініціативи; слабо виражені емоції; різкі перепади настрою, від страждань до самовдоволення впродовж коротких проміжків часу; зміна ставлення до друзів і родичів; дратівливість; небажання контактувати, відхід від соціальної активності; схильність до самоізоляції; розмови про суїцид, бажання з усім покінчити.

Втрата близьких людей – це найтрагічніші події в житті будь-якої людини. Витіснення переживань або «заборона на переживання» досить часто призводить до своєрідного оніміння емоційно-почуттєвої сфери. Серед учасників бойових дій і серед вимушених переселенців багато тих, хто пережив втрату близьких людей, та багато з них спочатку не відчували всієї глибини цієї втрати. У деякого такий стан тривав упродовж тижнів або навіть місяців. Подібна реакція нормальна в умовах воєнних конфліктів, коли на людину одночасно впливає кілька травмувальних подій. Якщо людина не може конструктивно пройти стадію горювання, то це обумовлює затягування періоду переживань.

І військовослужбовці, і населення з прилеглих до зони бойових дій територій нерідко страждають від поранень різного ступеня тяжкості. Біль як стресогенний чинник може не тільки зменшити здатність організму до регенерації, відновлення, загоєння ран, але й погіршувати психічний стан.

Визначається навіть криза втрати здоров'я. До наслідків перебування в зоні воєнного конфлікту можна віднести різні хвороби, поява або загострення яких стимульовані чинником інтенсивного перебування людини в стані стресу і чинником накопичувальної втоми. Велике значення має характер, інтенсивність й особливості перебігу захворювання. Проте не менш важливою є особистісна позиція людини щодо встановленого діагнозу, тобто відношення до хвороби, яке може бути нормозогнозичним, гіпернозогнозичним, гнозичним та гіпонозогнозичним. Фіксація людини на почутті жалю до себе, навіть за умови, що хвороба легка, може призвести до деструктивної,

депресивної картини взаємодії людини з недугою, посилюючи гостроту прояву симптоматики [6, с. 401]. Питання щодо кризи втрати здоров'я набуває особливої актуальності в умовах розвитку тяжкого чи невиліковного захворювання, передусім онкозахворювання. У пресі майже щодня з'являється інформація про збір коштів на лікування онкохворих волонтерів і ветеранів АТО. Зазвичай, процес взаємодії з хворобою є процесом переживання нового стресу, що може стати і психологічним потенціалом для активізації особи, і травматичним досвідом, що призведе до відмови від життя.

Кризю втрати волі та свободи пересування переживають і військові полонені, і ті представники цивільного населення, що стали заручниками окупантів. Якщо внутрішня свобода людини належить до категорії її екзистенційних переживань, то зовнішня свобода формує образ психофізичної дійсності, образ простору і часу та місця людини в цьому просторі. Обмеження свободи призводить до цілої низки психофізіологічних змін особистості.

Відсутність перспективи, майбутнього, надії – це перше, з чим стикається особа, втративши свободу. Шок змінюється усвідомленням того, що реальність виглядає саме так, і відповідно формується образ реальності «до» та реальності «після» [6, с. 401]. Залежно від особистісних якостей заручників формуються такі базові стратегії їхньої поведінки:

1) істероїдність (для жінок більше характерний плач, для чоловіків – агресивна поведінка). Накопичення агресії проти терористів чи обставин може стати передумовою героїчних вчинків;

2) стійкість (внутрішні якості особистості виявляються через незламність цінностей, розумну сміливість та обережність, що є ресурсом у переживанні ситуації несвободи);

3) пригніченість (домінація переживання страху та безпорадності аж до розвитку шизоїдних виявів);

4) інтеграція (наприклад, заручник інтегрується у простір терориста).

У процесі надання психологічної допомоги тим, хто перебував у полоні, обов'язково потрібно досліджувати стратегію, яку особа обрала для виживання в умовах неволі, і зважати на неї. Потрібно також зважати й на умови перебування в полоні: якщо ці умови були прийнятними, а терористи, які безпосередньо перебували у взаємодії з полоненими, мали позитивне відношення, то деякі полонені стають заручниками так званого «стокгольмського синдрому», що характеризується розвитком співчуття до терористів, а прихильність до людей переходить у прихильність до їхньої справи. Натомість, психологічна травма тих, хто тривалий час перебував у полоні в тяжких умовах, виявляється у важких психологічних станах, зокрема:

- в почутті нескінченної та безмежної апатії, в стані внутрішньої притупленості аж до байдужості та поступового психічного вмирання;
- в почутті болю від несправедливого ставлення, від свавілля і принижень;
- у вилученні себе з життя (примітивізація), коли залишаються лише первинні інтереси, а єдиною цінністю є або виживання, або смерть (залежно від особистісних настанов).

Криза втрати здоров'я доповнюється кризою втрати матеріальних і соціальних благ. Ця криза хоч більше й стосується населення, що проживає в зоні екстремальної ситуації, природного чи соціального катаклізму, проте її переживають і військовослужбовці, і медики, і співробітники МНС, і волонтери, і добровольці. Така криза може спричинятися: втратою майна (пожежа, руйнація будинків внаслідок артилерійських обстрілів, знищення гуманітарної допомоги, мародерство, рейдерство тощо), втратою коштів (крадіжки, банкрутство), роботи (скорочення, звільнення). Безперечно, характер переживання таких криз залежить від особистісних якостей людини та її життєвих настанов. Досвід роботи з вимушеними переселенцями показав наявність трьох базових стратегій «виживання» в нових умовах:

1. Сприйняття втрати як ситуативної складної задачі, що передбачає пошук компетентного розв'язання.
2. Сприйняття ситуації як деструктивного досвіду з подальшою відмовою від активного соціального та професійного розвитку.
3. Сприйняття втрати як особистої трагедії.

За наявності в людини третьої стратегії «виживання» навіть незначні втрати можуть призвести до дезорганізації і суїцидальних спроб.

Сьогодні в Україні спостерігається суттєве зростання самогубств. За даними державного комітету статистики України, протягом останніх двох років відбувається 20-22 самогубства на 100 тисяч населення. Україна посідає за цим показником третє місце серед країн Європи. Однією з основних мотивацій суїцидальності є відчуття власної неспроможності виправити ситуацію.

Насильство як травматичний досвід часто переживають люди, що перебувають в зоні екстремальної ситуації, в умовах воєнного конфлікту і полонені. В цих ситуаціях часто зростає фізичне, психологічне та сексуальне насильства.

Отже, проблема воєнного конфлікту на території України виходить за межі політичної чи економічної ситуації. В країні зростає кількість людей, які потребують психологічної допомоги і супроводу, зокрема: учасники бойових

дій; ті, хто був визволений з полону; населення, що проживає в зоні воєнного конфлікту; населення з підконтрольних окупантам територій.

Особливістю надання психологічної допомоги населенню України є:

- необхідність в довготривалій допомозі;
- відсутність можливості надання невідкладної психологічної допомоги за типом дебрифінгу;
- необхідність індивідуальної форми надання психологічної допомоги.

Список використаних джерел:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник ; за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.
2. Гельдер М., Гэт Д., Мэй Р. Оксфордское руководство по психиатрии. Київ : Видавництво «Сфера», 1997. 300 с.
3. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 416 с.
4. Горбунова В. В., Карачевський А. Б., Климчук В. О., Нетлюх Г. С., Романчук О. І. Соціально психологічна підтримка адаптації ветеранів АТО : посіб. для ведучих груп. Львів : Інститут психічного здоров'я Українського католицького університету, 2016. 96 с.
5. Гридковець Л. М. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свогороду та народу: монографія. Львів : Скриня, 2016. 380 с.
6. Кризова психологія: навчальний посібник ; за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2010. 401 с.
7. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій Методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко ; за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : ТОВ «Видавництво «Логос»». 207 с.
8. Психо-соціальна допомога в роботі з кризовою особистістю : навч. посіб. ; наук. ред. та керів. проблем. групи Л. М. Вольнова. Київ, 2012. 275 с.
9. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. Ростов н/Д : Феникс, 2005. 315 с.
10. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посіб. Т. 1. Київ, 2018. 208 с.
11. Романчук О. І. Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки й сучасні підходи до терапії. URL: https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Romanchuk_PTSD.pdf
12. Семенова Ю. С. Теоретико-методологічний аналіз поняття психотравма. URL: rbis-nbuiv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuiv/cgiirbis_64.exe?

13. Царенко Л. Г. Психологічна допомога військовослужбовцям в екстремальних ситуаціях. *Перспективні питання психології* : зб. наук. праць за матер. Всеукр. міжвуз. наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні проблеми реалізації адаптаційного потенціалу особистості в сучасних умовах життєздійснення» (Слов'янськ, 21 січ. 2016 р.) / ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. Вип. 1. С. 276–290.

2. Особливості соціальної адаптації здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану та дистанційної форми навчання.

2.1. Актуальні питання соціально-психологічної адаптації та стан розробленості проблеми.

Сучасне життя насичене складними, а сьогодні й екстремальними умовами, різноманітними ситуаціями, вирішувати які потрібно дуже швидко; саме тому сучасні юнаки і дівчата, здобувачі вищої освіти, мають володіти актуальними навичками соціально адаптивної поведінки, демонструвати гнучкість і мобільність, бути готовими до застосування адаптивних механізмів.

Питання соціальної адаптації особистості, хоча й не є новим, проте у зв'язку із зростаючими вимогами сьогодення, при надмірно швидкому темпі життя та необхідності вирішувати щодня різні проблемні ситуації, вивчення процесу соціальної адаптації набуває актуальності [17, с. 275]. Адаптація розглядається вченими М. Гапак та О. Чекан як процес функціонального пристосування організму до нових умов існування. Водночас будь-яка адаптація є і результатом адаптаціогенезу [41, с. 106].

Зміст, в якому поняття адаптація вживається в сучасній науковій літературі, бере початок від латинського *adaptare* – пристосувати, налагоджувати, влаштовувати [36, с. 21].

Одним із перших у зарубіжній соціології звернувся до проблем соціальної адаптації англійський соціолог і філософ Г. Спенсер. Пристосування, або соціальна адаптація, визначається ним як «...безпервна підтримка відповідності внутрішніх відносин до зовнішніх» (цит. за С. Кравцовим [16, с. 83]). Подальший розвиток наукового аналізу поняття «соціальна адаптація» пов'язаний з іменами Г. Тарда, Т. Парсонса, У. Томаса, Л. Уайта, Дж. Стюарда, М. Харріса та ін. Визначення соціальної адаптації було предметом розгляду і в психології, де даній проблемі приділяли увагу О. Леонт'єв, А. Налчаджян, А. Петровський та ін. [16, с. 84].

Вагомим у розгляді процесу соціальної адаптації є психоаналітичний та психодинамічний підходи, які є найбільш розробленими та мають концептуальну систему опису процесу пристосування людини до соціального середовища. Відповідно до цих підходів розглядають три типи соціальної адаптації: здійснення людиною змін зовнішнього середовища для приведення його у відповідність до власних потреб; внутрішні зміни особистості з метою пристосування до середовища; пошук індивідуумом сприятливого для функціонування організму середовища (цит. за С. Кравцовим [16, с. 84]).

Р. Лейчук визначає адаптацію як процес або результат процесу, який передбачає гармонійне, з погляду індивідуальних прагнень людини, задоволення її потреб, створення умов для її здорового, щасливого життя в суспільстві, або адаптація – взаємодія з навколишнім середовищем з приводу опанування нової життєвої ситуації [17, с. 275].

Вчена В. Семиченко запропонувала концепцію системного розгляду процесу адаптації, відповідно до якої кожен структурний компонент процесу адаптації є системою, яка включає: об'єктивне явище і його умови (так звані зовнішні умови); відносини, що виникають у людини, яка адаптується з відповідним явищем (ставлення, відносини, зв'язки); індивідуальні особливості самої людини, що відповідають чи не відповідають вимогам (внутрішні умови або власні ресурси людини) [32, с. 24].

О. Агарков визначає соціальну (нормативну) адаптацію як процес і результат «прийняття норм і цінностей соціальної організації ЗВО та соціального інституту студентства» [1, с. 80].

Вважаємо слушною думку В. Грушевського, який визначає адаптацію студентів до умов ЗВО, до освітньої соціально-громадської діяльності, як складний, динамічний і різноманітний «процес внутрішньої і зовнішньої перебудови звичайних форм і методів діяльності, формування у них потрібного комплексу вмінь і навичок здійснення нового виду діяльності» [10, с. 71]. Основний зміст адаптації ЗВО становить процес психологічної перебудови мотиваційно-ціннісної сфери, потреб і мотивів, уявлень про способи і методи діяльності, а також формування нових складових діяльності. Напрямами адаптації ЗВО є адаптація до нового культурного середовища, колективу, діяльності (навчальна, професійна, творча, громадська). Результативність процесу адаптації визначається за сформованими у студентів якостями, що необхідні для діяльності [10, с. 71].

Залежно від індивідуальних особистісних характеристик, людина, яка адаптується у суспільстві, може перебувати на різних рівнях соціальної адаптації: рівень усвідомлення вимог середовища, але неприйняття його цінностей; рівень взаємної толерантності особистості та її соціального

середовища; рівень акомодатії, який вимагає поступок, що виникають на рівні толерантності; рівень асиміляції (повне пристосування – відмова особистості від своїх колишніх цінностей та прийняття нових) [16, с. 89].

За ствердженням О. Чекана, соціальна адаптація розглядається у наукових джерелах як специфічна форма соціальної активності, пов'язана зі входженням та приведенням об'єктивних і суб'єктивних особливостей особистості у відповідність до нових соціальних умов [41, с. 105].

О. Максим, Т. Рябовол, розглядають з позицій системного підходу явище соціальної адаптації як безперервний процес взаємозумовлювального впливу людини та її соціального оточення, успішність і адекватність якого залежить як від індивідуально-психологічних особливостей, так і від чинників середовища [19, с. 98].

В. Лесовий вказує, що соціальна адаптація, як пристосування людини до умов соціального середовища, передбачає сформованість у неї таких якостей, навичок і вмінь, як: адекватне сприйняття оточення і себе; адекватну систему ставлень до інших та здатності до успішного спілкування з оточенням; здатність до навчання, праці, до організації змістовного відпочинку; здатність до самоорганізації, до самообслуговування, до взаємообслуговування у колективі; адекватність поведінки відповідно до рольових очікувань [18, с. 250].

Процес соціальної адаптації може розглядатися з позиції вивчення характеру взаємодії (суб'єкт – об'єкт). Активна адаптація – це прагнення людини впливати на середовище для того, щоб змінити його (в аспекті адаптації до суспільства відбувається вплив на норми, цінності, форми взаємодії і діяльності, котрі індивід повинен засвоїти). Пасивна адаптація – це небажання людини змінюватися в середовищі, до якого вона повинна пристосуватись [43, с. 144].

В. Казміренко розглядає соціальну адаптацію як «активне чи пасивне пристосування особистості до нового оточення, нового колективу та його традицій, налагодження міжособистісних стосунків і взаємин у студентських групах та встановлення доброзичливих відносин із однокласниками, формування свого стилю поведінки, адаптацію до морального та культурного середовища ЗВО» [12, с. 77].

Соціальну адаптацію молоді Н. Алендарь розглядає як складний процес засвоєння студентами суспільних норм, цінностей, спрямований на формування соціально активної особистості, вироблення в неї власної життєвої позиції, визначення власного місця та ролі в суспільстві, міжособистісних взаємин з іншими людьми, особистої свободи,

громадянськості [2, с. 7]. При цьому Н. Алendarь зазначає, що соціальна адаптація молоді передбачає чотири напрямки:

- соціальна адаптація у сфері спілкування з однолітками;
- у сфері спілкування з дорослими;
- адаптація до власного «Я»;
- адаптація до соціально значущої діяльності [2, с. 7].

Н. Атамачук уточнює, що від успішності адаптації студента до нових соціальних умов, середовища, колективу, його норм та цінностей залежить його здатність накопичити досвід для подальшої навчально-професійної діяльності. При цьому труднощі адаптації суттєво впливають на навчальну успішність і на психосоматичний та емоційний стан студентів. Саме тому процес соціальної адаптації студентів, особливо першокурсників, визначально впливає на їх професійно-особистісний розвиток у цілому [3, с. 112].

Розглядаючи особливості соціальної адаптації студентів, Л. Борисенко вказує на те, що першокурсники переживають цілу низку трансформаційних змін: «залучення до нової системи освітньої діяльності, яка кардинально відрізняється від попереднього періоду життя; потреба швидко оволодівати новим алгоритмом навчальних дій; перехід від репродуктивного до продуктивного, самостійного і творчого рівня засвоєння знань» [5, с. 208].

Як вказує Н. Атаманчук, адаптація студентів до ЗВО – складний і довготривалий процес, який починається на I курсі й продовжується протягом усього періоду навчання. Під адаптацією до навчання у ЗВО Н. Атаманчук розуміє «процес входження особистості студента в сукупність нових ролей та форм діяльності, які визначають формування оптимального режиму функціонування особистості в освітньому середовищі» [3, с. 112].

У процесі спостережень за студентами Н. Атаманчук зробила висновок, що на початкових етапах їх діяльність «включає ряд груп показників пристосованості до нової системи навчання, а саме: когнітивна адаптація (необхідний високий рівень засвоєння навчального матеріалу та оволодіння навчальною програмою; сформовані навчальні навички і вміння; відсутність труднощів у навчанні); особистісна (прийняття ролі студента, відчуття емоційного комфорту, адекватна самооцінка, помірна тривожність); соціальна (високий статус серед одногрупників; комунікативність; здатність до засвоєння і дотримання норм поведінки у ЗВО)» [3, с. 112].

За даними М. Шинкар, соціально-психологічну адаптацію студентської молоді під час їх навчання у закладах вищої освіти (ЗВО) слід визначати як «процес оптимальної відповідності особистості до освітнього і професійного середовища закладу вищої освіти» [44].

За ствердженням І. Шапошникової, процес соціальної адаптації може мати подвійну спрямованість (за якістю):

- позитивна адаптація як незалежне життєзабезпечення і життєдіяльність особистості, що припускає цілий ряд специфічних виявів, – самореалізацію людини, участь у суспільному виробництві, соціальну творчість (створення матеріальних і духовних цінностей);

- негативна адаптація як використання чужих ресурсів (залежність від них) у життєзабезпеченні й життєдіяльності особистості, припускає низку специфічних виявів – соціальне утримання, соціальний паразитизм, за подібного включення в соціальні зв'язки відбувається перекис, своєрідна заміна соціальної діяльності, а саме: з виробництва на споживання [43, с. 144].

За ствердженням Г. Волнушкіної, ознаками успішної соціальної адаптації студентів у ЗВО є досягнутий високий соціальний статус у середовищі, їх психологічне задоволення цим середовищем і важливими елементами цього середовища (організацією праці, умовами і змістом професійної підготовки тощо). На низьку соціальну адаптацію вказують переміщення студента в інше соціальне середовище, різні відхилення у поведінці (вживання наркотиків, алкоголю, правопорушення). При цьому успішність соціальної адаптації студентів залежить як від характеристик середовища, так від особистісних якостей студентів [8, с. 110].

За даними М. Пірен, А. Ясенової, важливим засобом досягнення успіхів у процесі соціальної адаптації молоді є загальна освіта і виховання, а також трудова та професійна підготовка. Основні її прояви – взаємодія (в тому числі і спілкування) людини з іншими людьми і її активна діяльність [23, с. 267].

Важливу роль у процесі соціальної адаптації молоді відіграють люди, у взаємодії з якими виховуються юнаки і дівчата. Цих осіб прийнято називати агентами соціалізації, які відрізняються на різних вікових етапах розвитку особистості. Агентами первинної соціалізації молоді виступають близькі і далекі родичі, друзі родини, однолітки, педагоги, лікарі, лідери молодіжних організацій. Агентами вторинної соціалізації молоді є представники адміністрації закладу освіти, армії, церкви, суспільства, працівники ЗМІ та ін. [23, с. 268].

Під час вивчення процесу соціальної адаптації молоді також важливо враховувати, що молодь вимушена знаходитись у середовищі, обов'язковому для її перебування. А оскільки молода людина практично не має можливості ефективно впливати на хід подій, то її пристосування реалізується за рахунок внутрішніх ресурсів особистості [43, с. 146].

При аналізі особливостей соціальної адаптації студентів до нового середовища навчання та соціалізації в просторі ЗВО В. Казміренко виділяє ряд

соціальних чинників, які впливають на цей процес. Він зосереджується на 4 сферах, які мають свої норми і правила, та значно впливають на формування особистості студентів та забезпечують умови для їх адаптації:

- насамперед, це нове навчальне середовище, за висловом самого В. Казміренка, «нове організаційне середовище навчання». Студенту важливо адаптуватися до умов ЗВО та вимог до самостійної організації навчальної діяльності, засвоїти правила життя університетського середовища [12, с. 77];

- нове соціально-психологічне середовище, яке визначально впливає на стиль соціальної поведінки особистості. Це соціальне середовище включає коло спілкування студентів і передбачає побудову нових взаємостосунків у групі та із викладачами, припускає зміни в організації особистого життя в студентському середовищі;

- новий інформаційний простір, що включає нові когнітивні і дидактичні процеси, що передбачають формування стійких пізнавальних інтересів та сферкогнітивної мотивації особистості;

- образ фаху та майбутньої професії, що забезпечує вплив на виникнення нової системи цінностей навчально-професійної діяльності та сприяє мотивації досягнення професіоналізму у студентів.

При цьому В. Казміренко вважає, що названі соціальні чинники значно впливають на адаптацію студентів, оскільки внаслідок їх впливу «відбувається зміна звичних умов соціального середовища та перехід від одних мікро і макрорівнів на інші» [12, с. 77-78].

Отже, соціальна адаптація розуміється як процес активного пристосування особистості або групи до соціального середовища, яке змінюється. У випадку соціальної адаптації студентів до умов ЗВО вони мають пристосуватися до нових 4 сфер життєдіяльності, що охоплюють: нове навчальне середовище, нове соціально-психологічне середовище (спілкування з викладачами і одногрупниками), новий інформаційний простір (нові алгоритми навчання); образ фаху та майбутньої професії, що зумовлює зміну у формуванні нової системи цінностей навчально-професійної діяльності.

2.2. Сучасні виклики життя і дистанційної форми навчання та їх вплив на стан соціальної адаптації здобувачів вищої освіти.

Розглядаючи особливості соціальної адаптації сучасних студентів, слід звернути на такі аспекти цієї проблеми, як добровільна та вимушена адаптація. За ствердженням С. Кравцова, «добровільно людина адаптується у тому разі, коли нові способи соціальної дії не суперечать її цінностям і, найголовніше, відповідають її особистісним якостям. Вимушена адаптація виявляється, коли людина чинить опір новому та організує свою діяльність, ґрунтуючись

винятково на минулому досвіді, соціальному стані, зв'язках» [16, с. 89]. Зауважимо, що в поточному воєнному стані війни в Україні переважна більшість студентів та членів їх сімей переживають вимушену адаптацію до всього, що їх оточує, починаючи із необхідності перебувати у безпеці, влаштувати побут і матеріальну базу існування сім'ї, включаючи постійні проблеми із світлом та доступом до освіти через дистанційну форму навчання.

Дистанційне навчання є новою формою організації навчання у ЗВО, будується на тих самих цілях, що й очне навчання, однак має різні форми подачі навчального матеріалу та взаємодії викладача і студентів [7, с. 169]. О. Вдовіна визначає дистанційну освіту як форму здобуття освіти, що відбувається при фізичному розділенні суб'єктів освітнього процесу в часі і просторі, потребує спеціальної методики розробки навчальних посібників та певної стратегії викладання з використанням сучасних ІКТ дистанційного навчання [7, с. 173].

Використання дистанційного навчання у ЗВО визначається рядом чинників, серед яких: зростання швидкості передачі інформації та знань; необхідність динамічної адаптації студентів та викладачів до нового соціального середовища та соціальних змін, що відбуваються у ньому; збільшення результативності навчання: розвиток інтелектуальних здібностей студентів, підвищення їх інтересу до навчання; поліпшення якості освіти завдяки активізації творчого потенціалу студентів [24].

Характерними рисами дистанційної форми навчання у ЗВО є:

- інтерактивність навчання, що дає змогу дистанційно поширювати інформацію, налагоджувати зворотній зв'язок, забезпечувати діалог і постійну підтримку студентів;
- гнучкість навчання студентів, які можуть вибрати заклад вищої освіти, місце і час навчання;
- індивідуалізація навчання, що передбачає змогу студентів реалізувати індивідуальну програму та власний навчальний план;
- відсутність потреби купувати книги та інші навчальні матеріали;
- використання в освітньому процесі інноваційних ІКТ, що забезпечує технологічність навчання, залучення якісних дидактичних засобів навчання, найсучасніших навчально-методичних матеріалів;
- паралельність дистанційного навчання. У студентів є можливість одночасно навчатися в українському та зарубіжному ЗВО, або за декількома спеціальностями;
- відкритість оцінок знань студентів (оцінювання часто здійснює комп'ютерна програма);

– висока самоорганізація студентів, що допомагає активізувати творчий та інтелектуальний потенціал [40].

До переваг дистанційного навчання студентів О. Вдовіна відносить: цілодобовий доступ до навчального матеріалу (дистанційні курси на платформах Moodle, Google Classroom та ін.); можливість повторного перегляду матеріалу (чого не можна зробити при традиційних формах навчання); постійний зв'язок з викладачем, консультації (форуми, чати); перегляд відкритих лекцій відомих викладачів; самоорганізація; можливість вибирати зручний час і місце для навчання; індивідуальний графік навчання; економія власного часу [7, с. 172].

Як вказує В. Прибилова, дистанційна форма навчання переважно розрахована на досить свідомих студентів, які не потребують постійного контролю з боку викладачів. Відповідно основною проблемою дистанційної форми навчання є мотивація студентів та їх здатність до самоорганізації. Тому важливими компонентами дистанційної форми навчання є: створення практичних ситуацій під час освітнього процесу, змога студентів самореалізуватися в різних сферах, покращення організації освітнього процесу та індивідуального підходу» [26, с. 32].

Перевагами дистанційного навчання студентів ЗВО С. Ржещицька називає: можливість повторного перегляду відеозаписів навчальних матеріалів, здатність до регулювання свого режиму навантаження, територіальна автономія (можна знаходитися у безпечному і зручному для себе місці), економія витрат на транспорт, можливість навчатися при вадах здоров'я (доступ до освіти студентам з особливими потребами), можливість отримувати освіту при захворюваннях, які вимагають самоізоляції (Covid-19 та ін.). [29, с. 103].

Однак також існують значні недоліки при адаптації студентів до дистанційного навчання: проблеми з доступом до інтернету, низька якість інтернет-зв'язку; труднощі технічного забезпечення освітнього процесу; відсутність живого спілкування з викладачем і одногрупниками; великі обсяги навчальних завдань та обмежені терміни їх здачі; психологічна неготовність студентів працювати в режимі онлайн [22].

За ствердженням С. Ржещицької, недоліками дистанційної форми навчання є недостатній особистий контакт викладачів зі студентом, дефіцит спілкування з одногрупниками, проблема ідентифікації користувача в процесі перевірки його знань, недолік розвитку комунікативних та практичних навичок у студентів (невміння встановлювати і підтримувати контакти з викладачами і одногрупниками), втрата механізму активної обробки

інформації через відсутність потреби (і можливості) конспектування матеріалу [29, с. 103].

У праці Т. Перепелиці наведено сильні і слабкі сторони, ризики і можливості дистанційної форми навчання в сучасних ЗВО в умовах воєнного стану [21]. Зважаючи на вказані особливості дистанційної форми навчання, у праці О. Фальової наведено критерії соціальної адаптації студентів, які застосовують інформаційні технології навчання:

- ефективність навчальної діяльності, що здійснюється в умовах широкого доступу до інформаційних ресурсів і засобів роботи з ними;
- ефективність соціальних взаємодій, що пов'язані із здійсненням навчальної діяльності;
- ступінь інтеграції студента із освітнім середовищем, що визначається як основний («об'єктивний») критерій адаптованості майбутнього фахівця [39].

До чинників, які впливають на процес соціальної адаптації студентів до навчального процесу та до навчальної групи в умовах дистанційної освіти, М. Шинкар відносить:

- чинники нового освітнього і соціально-психологічного середовища (труднощі організації навчального процесу, потреба віртуального знайомства і встановлення контактів із членами своєї академічної групи та ін.);
- чинники інформаційно-когнітивного простору (особливості облаштування свого робочого простору, доступу до робочого кабінету, отримання інформаційних повідомлень щодо навчального процесу, особливості організації когнітивного процесу навчання в умовах дистанційної освіти);
- а також чинник професійного середовища, що пов'язаний із особливостями професійної сфери, за якою студент отримує фахові знання (комусь легше даються технічні науки, а хтось – краще володіє гуманітарними знаннями. Від складності засвоєння термінів та незрозумілих відразу понять залежить успішність адаптації студентів у ЗВО) [44].

Зазначені чинники здійснюють як позитивний, так і негативний вплив на успішність адаптації студентської молоді, поєднуючись із психологічними особливостями кожної конкретної особистості, яка володіє сформованими внутрішніми якостями [44].

Одним із аспектів дистанційної форми навчання І. Грузинська називає комунікативну депривацію, яку розглядає як нестачу спілкування. У випадку дистанційної форми навчання на студентів негативно впливає обмеження

простору (домашня кімната чи тільки робочий стіл під час дистанційного навчання), обмежена здатність до пересування (у межах одного приміщення), що «формує депресивний модус самосвідомості, пригнічену і біосоціально слабку особистість, яка легко піддається маніпуляціям та не схильна до соціальної перцепції» [9, с. 34].

Беручи до уваги погляди відомих науковців, які розглядали характеристики депривованих осіб, І. Грузинська запропонувала власне визначення терміну «деприваційний синдром дистанційного навчання», під яким розуміє «стійку сукупність психологічних станів особистості, зумовлених обмеженням можливостей із задоволення сенсорних, соціальних або когнітивних потреб, які пов'язані з особливостями дистанційної форми навчання; вони характеризуються психологічним дискомфортом та можуть мати патогенний вплив на психічне здоров'я» [9, с. 34].

До умов, які впливають на успішну адаптацію до дистанційної форми навчання, І. Грузинська відносить зовнішні та внутрішні:

1) зовнішніми умовами є: обмеженість контактів з соціальним оточенням, значна кількість знань з різних інформаційних каналів та невміння її раціонально «споживати»; наявність потреби в реальному спілкуванні, емоційному сприйнятті, тілесному контакті; поінформованість про цілі і завдання групи; особливості соціальної адаптації студентів.

2) внутрішніми умовами адаптації до дистанційного навчання виступають: особливості темпераменту студентів, розвиненість їх інтелектуальних і фізичних сил, обмеження в часі для задоволення різних потреб; позитивний соціально-психологічний клімат у сім'ї, у середовищі однокласників; задоволеність від спілкування та отримання зворотного зв'язку [9, с. 37].

У дослідженні О. Ковтун проаналізовано особливості адаптації і гнучкості учасників освітнього процесу до дистанційних умов навчання у ЗВО. Встановлено, що система критеріїв і показників адаптації студентів до умов дистанційного формату навчання включає:

– технологічний критерій з показниками: наявність необхідного програмного забезпечення та пристроїв для влаштування свого робочого місця; володіння навичками роботи із використанням засобів ІКТ-технологій; доступність цифрових ресурсів; вміння організувати самостійну освітню роботу в цифровому середовищі; готовність і мотивація до оволодіння новими знаннями і вміннями для використання нових практик онлайн-навчання; активна участь у налаштуванні та використанні освітніх онлайн-платформ);

– психологічний критерій з показниками: відчуття психологічного благополуччя (хоча найчастіше студенти відчують психологічний

дисбаланс, дискомфорт від необхідності влаштувати власний освітній процес; відчуття тривоги, страху незнайомого); психологічна готовність працювати в умовах самоізоляції та дистанційної освіти; втома через зростання навчального навантаження та збільшення ролі самостійної професійної підготовки; відчуття дискомфорту при взаємодії з викладачем та одногрупниками в процесі заняття в онлайн-режимі;

– особистісний критерій з показниками: сформованість самоосвітньої компетенції; розвинена внутрішня мотивація та здатність до самоорганізації; свідома активність у побудові своєї освітньої траєкторії; високі інтелектуальні здібності, висока концентрація уваги та здатність до її втримання під час онлайн заняття; здатність до навчання у середовищі поза освітнім закладом (в домашніх умовах) [14, с. 52].

Відповідно до виділених критеріїв умовно було визначено характеристики достатнього, задовільного і низького рівнів адаптації студентів до дистанційного формату навчання [14, с. 52-56].

Одним із чинників, який впливає на успішність соціальної адаптації студентів в умовах воєнного стану та дистанційного навчання, є **особистісні властивості студентів**, зокрема, інтернальності, мотивації досягнення, сформованість у них нервово-психічної стійкості, емоційної витримки, вольової саморегуляції, дисципліни, сили волі, наполегливості, цілеспрямованості та ін. Наведемо результати дослідження О. Руденок, З. Антонової, О. Петяк, які досліджували особливості саморегуляції студентів у процесі дистанційного навчання. Зокрема, вони встановили, що у більшості студентів гарно розвинена вольова саморегуляція, вони готові контролювати свої емоції і поведінку, здатні пізнавати нове. Однак також сформованість окремих етапів процесу саморегуляції в умовах дистанційного процесу навчання у студентів є порушеною, а саме у студентів слабо розвиненими виявилися цілепокладання і планування, самоконтроль по ходу виконання, корегування планів та встановлення критеріїв для оцінки якості процесу та результату діяльності [30, с. 170]. Дослідники зауважують, що в «умовах дистанційного навчання саморегуляція набуває особливого значення для студентів, зумовлює їх здатність до керування власною психічною діяльністю і поведінкою» [30, с. 170].

До особистісних ресурсів студентів, які сприяють їх адаптації до умов дистанційного навчання, відносяться: висока самоорганізація, мотивація до здобуття знань, опанування новітніми ІКТ і вміння працювати з комп'ютером (С. Бужинська [6]); високо розвинені професійні, навчально-пізнавальні мотиви і прагнення до творчої самореалізації в процесі навчання; здатність до планування і моделювання діяльності, до адекватної оцінки результатів, до

вияву регуляторної гнучкості та самостійності (О. Єжела [11]); термінальні та інструментальні цінності, автономна каузальна орієнтація, самоприйняття, осмисленість життя, відкрите і позитивне самоствалення, самоповага (Н. Скрипник [35]); індивідуальні особливості, рівень тривожності і внутрішнього контролю, адекватний рівень домагань, соціальна фрустрованість (Н. Сабліна [31]).

Важливим аспектом проблеми є тісний зв'язок між адаптаційним потенціалом особистості та її здатністю справлятися із поточними проблемами, долати стреси. Серед сучасних характеристик особистості, важливих для виживання в умовах воєнного стану, виділяються велике значення стресостійкості та життєстійкості. Особливості впливу стресів та екстремальних умов на життя та продуктивність діяльності людини вивчали І. Малкіна-Пих [20], А. Реан [27; 28], Н. Тарабріна [37] та ін. Вони вказали на існування зв'язку між здатністю людини обирати найбільш продуктивну стратегію подолання стресів, важких життєвих ситуацій (стратегія «вирішення проблем») та її соціальною адаптацією в середовищі, показниками психологічного благополуччя та здатністю досягати поставлених цілей самореалізації.

Змінними, які впливають на копінг-поведінку особистості в стресових умовах, є: значущість подій в житті людини, сила стресового впливу та його тривалість, складність подолання проблеми, можливість прогнозу і ступінь суб'єктивного контролю ситуації людиною. При цьому, як вказують, Н. Афанасьева, Л. Ричкова, при зростанні невизначеності ситуації (як це відбувається нині в умовах воєнного стану в країні), в людини зменшується здатність до прогнозування подій, стає неможливим застосування копінг-стратегій, пов'язаних із плануванням власних дій із подолання стресової події [4, с. 4].

У дослідженні Л. Карамушки, Ю. Снігур встановлено, що студенти, які мають високий рівень адаптації до дистанційної форми навчання в умовах воєнного стану, більш схильні до активних стратегій подолання проблем і наслідків стресу (вирішення проблем та пошук соціальної підтримки). А в студентів із низьким рівнем адаптації встановлено прагнення до застосування пасивної стратегії уникнення, яка спричиняє виникнення дезадаптивної, псевдодолаючої поведінки [13, с. 29].

У дослідженні Н. Скрипник було підтверджено схожі дані: при униканні пошуку соціальної підтримки, студенти з низьким рівнем адаптованості також уникають вирішення проблем, вони переважно пасивні у подоланні проблем, що пов'язані з дистанційною формою навчання в умовах воєнного стану. Також виявлено й зворотне: при активному застосуванні особистісних і

середовищних ресурсів для пошуку способів вирішення навчальних проблем, студенти з високим рівнем адаптованості менше орієнтовані на уникнення проблемних ситуацій [34, с. 86].

Питання життєстійкості як особистісного ресурсу, який надихає людину стійко переживати всі незгоди життя та продуктивно вирішувати проблеми, не знижуючи якості своєї життєдіяльності, описують українські науковці О. Купрєєва, Т. Ларіна, Л. Сердюк, Т. Титаренко, О. Чиханцова та ін. Вони вважають, що відчуття людиною себе «творцем життя», здатність відчувати контроль над поточною ситуацією, впевненість у своїх силах і здібностях допомагають вирішувати проблеми, опиратися стресам, швидко долати їх наслідки. Все це сприяє успішній соціальній адаптації людини у середовищі, підтримує відчуття нею психологічного благополуччя, допомагає налаштовувати продуктивну взаємодію з іншими людьми для досягнення цілей спільної діяльності [33; 38; 42].

У дослідженні Л. Яковицької проаналізовано гендерні особливості адаптації студентів та встановлено тісний зв'язок між життєстійкістю та здатністю людини до адаптації. При цьому виявлено, що дівчата відчують більший дискомфорт, вищу стресочутливість, що зумовлює їх нижчий показник емоційного комфорту, ніж у хлопців. Також було виявлено, що внутрішній контроль і серйозність у ставленні до проблемних ситуацій також більш властивий для дівчат, ніж для хлопців. А серед студентів-юнаків більше легковажних та комунікабельних, не готових до серйозного вирішення проблем [45, с. 163]. Крім того, Л. Яковицька встановила «значимі зв'язки між інтегральними показниками соціальної адаптації і самоприйняття, прийняття інших, емоційним сприйняттям ситуації, вміннями її контролювати (внутрішні та зовнішні складові), із бажанням студентів ставити перед собою обґрунтовані завдання із самовдосконалення» [45, с. 163].

Як вказує О. Вдовіна, у дослідженні соціальної адаптації студентів у період пандемії, коли студенти вимушені були навчатися дистанційно, більшість опитаних, особливо першокурсники, демонстрували пасивну соціальну адаптацію, яка характеризується тим, що людина приймає норми та цінності групи, і не намагається стати активним учасником групи. На противагу їй, активна соціальна адаптація, яка є ідеальним варіантом, передбачає не лише прийняття норм та цінностей нової соціальної групи, але й активної побудови відносин з іншими людьми. Активна адаптація, на думку О. Вдовіної, допомагає студентам успішно соціалізуватися в цілому [7, с. 173].

За ствердженням О. Вдовіної, при наданні допомоги студентам у адаптації до навчання у ЗВО, прийнятті правил і норм освітнього середовища, слід налагодити технічний процес взаємодії із студентами. Важливим є

питання щодо використання різних платформ комунікації при онлайн-навчанні, для цього слід приділити увагу навчання студентів онлайн спілкуванню з викладачами у процесі індивідуальних консультацій. Студенти повинні вміти використовувати різні ресурси (Skype, Zoom, Mirapolis та ін.), а викладачі допомагати їм у подоланні технічних труднощів використання різних інформаційних ресурсів при онлайн спілкуванні. Доцільним є проведення методичних вебінарів, де розглядатимуться питання використання різних інформаційних технологій, а також питання технічного налаштування свого домашнього комп'ютера або іншого пристрою (ноутбуку, планшету чи телефону) [7, с. 173-174].

Крім того, на думку О. Вдовіної, важливим є посилення ролі викладачів і кураторів груп, які мають забезпечити електронну взаємодію з кожним студентом групи, проводити індивідуальні консультації, що допоможе перевірити не тільки його навчальну, теоретичну і технічну готовність до занять, а й вплинути на стабілізацію психологічного стану студента (пояснити вимоги, заспокоїти, підбадьорити). Куратор групи має зібрати інформацію щодо технічної готовності студентів до електронного навчання і допомагати вирішувати поточні проблеми. За даними О. Вдовіної, куратор повинен постійно взаємодіяти із студентами, проводити спілкування з ними через соціальні мережі, організовувати кураторські години онлайн, спілкуватися телефонним зв'язком. Такі заходи допоможуть студентам компенсувати дефіцит офлайн-спілкування, відчутти підтримку з боку педагогічних працівників ЗВО, знизити рівень напруги, мінімізувати страхи, оптимізувати психоемоційний стан, і як наслідок – забезпечать умови для успішної психологічної адаптації до дистанційної форми навчання у ЗВО [7, с. 174].

Як зазначає Л. Половенко, високий потенціал дистанційних технологій освіти значно підвищує адаптованість майбутніх фахівців у професійній сфері. Проте на її думку, хоча дистанційна форма навчання вже посіла важливе місце в системі вищої освіти, найбільший ефект якості освіти досягається завдяки комплексному поєднанню традиційних форм навчання з можливостями дистанційного навчання. Саме тому при першій же нагоді слід організовувати очні форми навчання, залучаючи студентів до живого спілкування із викладачами і одногрупниками. При цьому Л. Половенко зазначає, що підвищити адаптацію студентів до дистанційної форми навчання, що потребує високих навичок самоорганізації, вмінь працювати самостійно, сильної стійкої мотивації, можливо. Для цього слід використовувати різні форми активного спілкування між викладачем і студентами, між самими студентами групи, організовувати проведення групових чатів, дискусій, що посилює мотивацію

до навчання, зміцнює інтерес до навчального матеріалу і взаємодії в групі, поліпшує засвоєння студентами матеріалу [25, с. 98].

Т. Перепелиця пропонує наступні рекомендації для ефективного оновлення освітнього процесу в ЗВО у воєнний час та покращення процесу адаптації студентів до дистанційної форми навчання:

- доцільно проводити заняття в асинхронній формі (не онлайн, а в записі), щоб залучити більшу кількість учасників освітнього процесу (і викладачів, і студентів);
- слід індивідуалізувати навчальні плани студентів згідно з їх потребами, фізичної і психологічної здатності і готовності здобувати освіту під час війни;
- надавати психологічну допомогу всім учасникам освітнього процесу (насамперед через психологічну службу ЗВО);
- проводити творчі заняття із залученням різних технічних підходів зацікавлення учасників до участі в освітньому процесі;
- розробляти і впроваджувати методичні заходи, тренінги для педагогів і психологів ЗВО з метою підвищення їх цифрової грамотності та оволодіння інструментами для перевірки академічної доброчесності студентів (насамперед, їх присутності на заняттях, здатності виконувати навчальні завдання);
- залучати спонсорів для фінансування технічних потреб викладачів та самого ЗВО (сервери, інтернет, доступ до електронної бібліотеки та ін.) [33].

На думку Л. Конопляник, для сприяння успішній адаптації студентів до дистанційної форми навчання у ЗВО доцільно реалізувати наступні позиції: викладачам варто включати заходи, що сприятимуть інтерактивній участі студентів в освітньому процесі; добре спланувати роботу всіх студентів групи для створення сприятливого соціального середовища їх взаємодії; зважаючи на можливі технічні помилки і збої у роботі обладнання, дистанційні навчальні заняття повинні містити альтернативні завдання [15, с. 188].

Відповідно до вищесказаного, проблеми дистанційної форми навчання загострилися в умовах воєнного стану в Україні, і якщо раніше ефективність дистанційного навчання опиралася на мотивацію студентів та їх технічні можливості й інтелектуальні здібності, то зараз на перший план вийшла проблема безпеки, збереження життя і здоров'я всіх учасників освітнього процесу. Особливо складною є проблема адаптації до дистанційної форми навчання у студентів, які тільки вступили до ЗВО, адже технічні можливості внутрішньо переміщених осіб або переселенців за кордон не завжди відповідають необхідним вимогам. Також складною є проблема із електрикою,

частими відключеннями для стабілізації роботи електромережі, що не дає змоги чітко спланувати свій процес навчання і розподілити зусилля протягом навчального тижня чи й навіть дня.

Розглянуто сильні і слабкі сторони дистанційної форми навчання в умовах воєнного стану, виділено критерії адаптації студентів до дистанційного навчання (технологічний, психологічний та особистісний), відповідно до яких визначено характеристики достатнього, задовільного і низького рівнів.

Для проведення опитування студентів щодо їх соціальної адаптації до навчання у закладі вищої освіти в умовах воєнного стану та дистанційної форми навчання вибрано наступні методики дослідження:

1. «Методика дослідження соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса-Р. Даймонд (адаптована А. Осницьким);
2. «Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмс і Р. Раге);
3. «Тест на визначення стресостійкості особистості» (Н. Кіршева, Н. Рябчикова);
4. «Шкала прояву тривоги» (Дж. Тейлора);
5. «Методика діагностики рівня соціальної фрустрації» (Л. Вассерман, в модиф. В. Бойко);
6. Методика «Діагностика мотивації до уникнення невдач» (Т. Елерс).

Аналіз результатів емпіричного дослідження свідчить про те, що більшості студентів (50% респондентів 1 курсу та 40,6% студентів 4 курсу) властиві середні показники соціально-психологічної адаптації. Оптимальний високий рівень адаптації мають тільки 29,4% студентів 1 курсу та 37,5% студентів 4 курсу, які вміло і відповідально вирішують виникаючі проблеми і долають стреси завдяки внутрішньому контролю (інтернальності), іноді прагнуть до домінування, що має вияв лідерства серед одногрупників.

Низька адаптація властива для 20,6% студентів 1 курсу і 21,9% студентів 4 курсу. Вони не впевнені в собі, негативно ставляться до оточуючих, постійно переживають через навчальні ситуації перевірки знань, мають підвищену тривожність, роздратованість.

При дослідженні опірності до стресу оптимальні високі показники виявлено тільки у 32,4% першокурсників та 25% студентів 4 курсу. У значній кількості опитаних встановлено порогову опірність до стресів (41,2% студентів 1 курсу і 37,5% студентів 4 курсу), що вказує на чутливість до впливів стресів, однак здатність справлятися з ними можлива за умови їх епізодичного впливу. Низьку опірність до стресів мають 37,5% студентів 4 курсу і 23,5% першокурсників, які не можуть опиратися стресу, відчувають

його негативні наслідки, мають труднощі з організацією свого життя і навчання.

Аналізуючи результати за методикою дослідження стресостійкості, встановлено, що високий рівень стресостійкості більш властивий для студентів 1 курсу (на 7,3%), середній – проявляється у третини опитуваних 1 та 4 курсів, нижче середнього – більш властивий для студентів 4 курсу (на 16%). Тобто студенти 4 курсу більше схильні до стрес-чутливості та мають нижчі здібності до опору стресам.

Дослідження рівня тривоги встановило, що більшість студентів мають середній з тенденцією до високого (38,2% першокурсників та 37,5% четвертокурсників), ще у великій кількості студентів виявлено середній із тенденцією до низького рівні (35,3% студентів 1 курсу та 25% студентів 4 курсу). Однак у 23,5% першокурсників та 31,3% студентів 4 курсу виявлено високий рівень тривожності, вони постійно напружені, переживають через труднощі організації життя та навчального процесу в умовах воєнного стану та дистанційного формату навчання.

За рівнями фрустрованості першокурсники мають по 26,5% підвищений, помірний та знижений рівні, а студенти 4 курсу – переважаючий підвищений (31,2%) та помірний (34,4%). Отже, студенти 4 курсу частіше відчують підвищену і високу тривожність та фрустрованість через труднощі організації життєдіяльності та навчального процесу в умовах воєнного стану та дистанційної форми освіти.

При дослідженні мотивації студентів, встановлено, що 47,1% першокурсників та 56,2% студентів 4 курсу мають мотивацію до уникнення невдач, у незначній частині опитаних виявлено середні показники. А решта респондентів володіють низьким рівнем за цією методикою, що за свідченням Т. Елерса, вказує на мотивацію досягнення успіхів (44,1% першокурсників та 31,3% студентів 4 курсу).

Для встановлення зв'язків між психологічними показниками було застосовано методи математичної статистики. За допомогою методу математичної статистики кореляційного аналізу доведено, що рівень соціальної адаптації студентів залежить від стресостійкості, інтернальності, формування позитивного самоствавлення та прийняття інших, спрямованості мотивації на досягнення успіхів тощо. Проведено пошук факторів, що сприятимуть підвищенню адаптації юнаків і дівчат в умовах війни і дистанційної форми навчання за допомогою регресійного аналізу. За допомогою методу лінійного регресійного аналізу доведено, що значимо на рівень соціальної адаптації впливають фактори самосприйняття, інтернальності, ескапізму, емоційного комфорту, мотивації до успіху.

Зауважимо, що мотивація досягнення успіхів є вагомим чинником, який позитивно впливає на адаптацію та підвищує здатність людини справлятися із виникаючими проблемами і стресами. Відповідно до цього рекомендуємо впроваджувати психологічну допомогу студентам для оптимізації їх адаптації та стресостійкості, допомагати їм знижувати власну тривожність та фрустрованість, мотивувати їх до досягнення успіхів.

Дистанційна форма навчального процесу вивчалася на прикладі Державного університету внутрішніх справ, у якому створені навчальні платформи, зокрема, для ЗВО денної форми MOODLe та для заочної форми навчання – studdiMO.

З кожної дисципліни створюється викладачем разом із співробітниками інженерно-технічного обслуговування системи відповідний курс з наданням навчально-методичних матеріалів та за розкладом проводяться лекційні та практичні заняття, на яких забезпечується звуковий та візуальний контакт з аудиторією.

Оцінювання знань ЗВО проводиться як безпосередньо на семінарських та практичних заняттях, так і під час перевірки викладачем поданих текстів виступів та рефератів як самостійної роботи студентів.

Підсумковий контроль проводиться під час екзаменів та заліків за результатами виконання тестових завдань.

Виявлені труднощі організаційного, технічного та методичного характеру, до яких відносяться складності організаційні, технічні та методичні в забезпеченні ЗВО необхідним обладнанням, а також з безперервним постачанням електроенергії і використанням інтернет-ресурсу.

Незважаючи на існування працюючої електронної системи для забезпечення навчальної платформи, вона потребує подальшого відпрацювання та оптимізації форм роботи викладачів з здобувачами вищої освіти. Також необхідно відзначити, що більшість здобувачів вищої освіти потребує комплексної психолого-педагогічної допомоги.

Список використаних джерел:

1. Агарков О. А. Соціальна адаптація здобувачів вищої освіти-першокурсників як напрям діяльності соціальної служби вищого навчального закладу. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2013. Вип. 3 (19). С. 78-83.
2. Алєндарь Н. І. Соціальна адаптація учнів 9–11 класів у навчально-виховному середовищі загальноосвітніх шкіл сільської місцевості : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка. Київ, 2012. 22 с.

3. Атаманчук Н. М. Адаптація здобувачів вищої освіти-першокурсників до навчання у закладах вищої освіти за допомогою психологічних арт-практик. Проблеми мотивації особистості в сучасному освітньому просторі : колект. монограф. ; наук. ред. Л. В. Герасименко, В. Ф. Моргун. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2020. С. 110-128.
4. Афанасьєва Н. Є., Ричкова Л. В. Особливості копінгових стратегій адаптації курсантів і здобувачів вищої освіти УЦЗУ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. Вип. 6. С. 3-12.
5. Борисенко Л. Л. Психолого-педагогічні аспекти дослідження функціональних станів здобувачів вищої освіти. *Вісник Львівського університету. Серія «Педагогіка»*. 2009. Вип. 25. Ч. 2. С. 207-215.
6. Бужинська С. М., Стрюкова С. Є. Адаптація здобувачів вищої освіти ЗВО до дистанційного навчання: психологічний аспект. *Наукове забезпечення технологічного прогресу XXI століття* : матер. Міжнар. наук. конф. (м. Чернівці, 1 трав. 2020 р.). Чернівці : МЦНД, 2020. Т.3. С. 58-60.
7. Вдовіна О. О. Психологічні аспекти адаптації здобувачів вищої освіти ЗВО до дистанційної освіти. *Наукові інновації та передові технології*. 2021. № 2(2). С. 167-176.
8. Волнушкіна Г. В. Соціально-психологічні особливості процесу адаптації здобувачів вищої освіти до навчання у вищому навчальному закладі. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том. ІХ : Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Київ : Талком, 2016. Вип. 9. С. 107-116.
9. Грузинська І. Комуникативна деривація в умовах дистанційного навчання здобувачів вищої освіти. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2022. Вип. 12. С. 31-39.
10. Грушевський В. О. Особливості соціально-психологічної адаптації здобувачів вищої освіти-першокурсників до навчання у ВНЗ. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2. С. 67-72.
11. Єжела О. В., Абсалямова Л. М. Особистісні ресурси адаптації здобувачів вищої освіти до навчальної діяльності в умовах дистанційного навчання. *Харківський осінній марафон психотехнологій (каталог психотехнологій; тези доповідей)* : зб. наук. пр. за матеріалами V міжрег. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28-30 жовт. 2021 р.). Харків, 2021. С. 104-107.
12. Казміренко В. П. Програма дослідження психолого-соціальних чинників адаптації молодого людини до навчання у ВНЗ та майбутньої професії. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №6. С. 76-78.
13. Карамушка Л. М., Снігур Ю. С. Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 1. Вип. 55. С. 23–30.

14. Ковтун О. В. Діагностика стану, рівнів та особливостей адаптації і гнучкості усіх учасників освітнього процесу в умовах карантинних обмежень та соціального дистанціювання. Вища освіта в умовах карантинних обмежень та соціального дистанціювання : монограф. / С. П. Гринюк, М. О. Желуденко, І. В. Зайцева, А. А. Заслужена, О. В. Ковтун, Л. Ю. Султанова. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. С. 49-57.
15. Конопляник Л. Соціально-психологічна адаптація українських здобувачів вищої освіти до дистанційного навчання іноземної мови в умовах пандемії COVID-19. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 47. Т. 2. С. 283-290.
16. Кравцов С. О. Теоретичне бачення соціальної адаптації: Стан, погляди, підходи. *Соціальна політика*. 2008. Вип. 3. С. 83–96.
17. Лейчук Р. М. Соціальна адаптація дітей молодшого шкільного віку в межах науково-технічної творчості позашкільної освіти. *Проблеми соціальної роботи*. 2013. № 1 (2). С. 275-278.
18. Лесовий В. Особливості соціально-психологічної адаптації здобувачів вищої освіти-першокурсників в умовах фінансової кризи. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2011. № 3. С. 249-254.
19. Максим О. В., Рябовол Т. А. Висвітлення проблем соціальної дезадаптації у дослідженнях вітчизняних та іноземних психологів. *«Молодий вчений»*. 2015. № 4 (19). Ч. 3. С. 98–102.
20. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва : Изд-во Эксмо, 2005. 960 с.
21. Перепелиця Т. «Дистанційка» та війна: як досвід пандемії допоможе українській освіті?. URL: <https://dif.org.ua/article/distance-learning>.
22. Пилаєва Т. В. До розуміння поняття «дистанційна освіта». URL: <http://surl.li/aiudd>.
23. Пірен М., Ясенова А. Соціалізація молоді в українському суспільстві: стан, особливості становлення. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2011. № 4. С. 267-270.
24. Поздняков В. А. Практична реалізація адаптованої системи якості підготовки smart-суспільства. *Вісник наукових досліджень*. 2013. №6. С. 70-75.
25. Половенко Л. П., Шеверножук Я. Р. Доповнення традиційних університетських студій елементами дистанційного навчання. *Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія* : матер. міжвуз. вебінару (м. Вінниця, 31 берез. 2017 р.) / відп. ред. Л. Б. Ліщинська. Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 96-98.
26. Прибилова В. М. Проблеми та переваги дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України. *Проблеми сучасної освіти*. 2013. Вип. 4. С. 27-37.

27. Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика. СПб.: Питер, 2002. 432 с.
28. Реан А. А., Кудашев А. Р., Баранов А. А. Психология адаптации личности. Анализ, теория, практика. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. 479 с.
29. Ржечицька С. А. Проблеми та переваги дистанційного навчання в мистецьких закладах вищої освіти. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 3. С. 100-105.
30. Руденок О., Антонова З., Петяк О. Особливості саморегуляції здобувачів вищої освіти під час дистанційного навчання. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія : «Психологія»*. 2022. Т. 33. (72). С. 166-171.
31. Сабліна Н. В. Особистісні чинники адаптації до навчання здобувачів вищої освіти медичного коледжу: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2019. 21 с.
32. Семиченко В. О. Психологія особистості. Київ : Магістр–S, 2001. 426 с.
33. Сердюк Л. З., Купрєєва О. І. Психологічні засади підвищення життєстійкості особистості. Актуальні проблеми психології. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Київ, 2017. Вип. 15. С. 481-491.
34. Скрипник Н. Г. Захисно-долаюча поведінка здобувачів вищої освіти із різною успішністю адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2022. Т. 33 (72) № 3. С. 84-88.
35. Скрипник Н. Г. Особистісні ресурси адаптації здобувачів вищої освіти до навчання в умовах воєнного стану. 2022: *Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної сфери сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи* (м. Київ, 2-3 черв. 2022 р.). Київ, 2022. С. 192-194.
36. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник / Авт. кол. : В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірев, М. Д. Вовканич, І. В. Козубовська, М. П. Лукашевич, І. І. Мигович, О. І. Пилипенко, С. В. Толстоухова. Київ : ДЦССМ, 2002. 536 с.
37. Тарабрина Н. В. Практикум по психології посттравматического стресса. СПб : Питер, 2001. 272 с.
38. Титаренко Т. М., Ларіна Т. О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. *Інститут соціальної та політичної психології НАПН України*. Київ : Марич, 2009. 76 с.
39. Фальова О. Є. Психологічні проблеми та кризи в розвитку особистості студента. URL: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2008-07/08feedsp.pdf>.

40. Хоменко-Семенова Л., Прохоренко Я. Психологічні особливості адаптації майбутніх психологів до дистанційного навчання в умовах пандемії. URL: <http://surl.li/aiubs>.
41. Чекан О. І., Гапак М. І. Теоретико–методологічні засади соціальної адаптації дітей. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2016. Вип. 1 (3). С. 105-108.
42. Чиханцова, О. І. Життєстійкість та її зв'язок із цінностями особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 42. С. 211-231.
43. Шапошникова І. В. Моделювання процесу соціалізації сучасної молоді. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 141-152.
44. Шинкар М. Особливості соціально-психологічної адаптації та комунікації студентської молоді в сучасному медіасередовищі. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*. 2022. Вип. 1 (54). С. 91-99.
45. Яковицька Л. С. Гендерні особливості соціально-психологічної адаптації випускників вищих навчальних закладів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 159-163.

Спіріна І. Д.

*доктор медичних наук, професор, заслужений лікар України
професор кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

Коваленко Т. Ю.

*доктор наук з державного управління
професор кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

**ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ В
СУСПІЛЬСТВІ, ЩО ЗМІНЯЄТЬСЯ**

У зв'язку з соціально-економічними трансформаціями в сучасній Україні змінюються різні соціально-психологічні феномени на рівні особистості, малих і великих соціальних груп, міжособистісних і міжгрупових відносин. Сформований специфічний комплекс історико-культурних умов України 90-х років. ХХ ст. і початку ХХІ ст., по-перше, визначив появу нових соціальних норм і стандартів поведінки, а, по-друге, на основі життєвого досвіду особистості, перебудови її життєвих планів та взаємин із соціальною дійсністю

(насамперед з іншими людьми) стимулював переоцінку особистістю системи її цінностей.

Проблема цього дослідження полягає у з'ясуванні закономірностей динаміки ціннісних орієнтацій особистості та різних соціальних груп під впливом радикальних трансформацій української економіки. Дослідження спрямоване на вивчення специфіки у поступовій динаміці ціннісних орієнтацій за умов соціально-економічних змін із єдиною метою виявити, які саме цінності змінюються й якою мірою, коли соціально-економічні перетворення стають радикальними.

З великої сукупності психологічних явищ пропонується досліджувати нові тенденції саме у ціннісних орієнтаціях людини, оскільки у соціально-психологічній структурі як особистості, і соціальної групи, найважливіше місце посідають ціннісні орієнтації. Тому коли перетворюється суспільство, ціннісні орієнтації особистості та різних соціальних груп закономірно трансформуються.

Основна мета даного дослідження полягає у встановленні фундаментальних закономірностей взаємодії психологічних явищ з основними феноменами українського суспільства, що змінюється.

Загальна гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що у конкретні історичні періоди значні зміни ціннісних орієнтацій особистості відбуваються у взаємозв'язку зі змінами соціально-економічних умов життєдіяльності.

Об'єктом дослідження є населення Дніпропетровського регіону загальною вибіркою 1872 особи, які розподілилися за роками таким чином: 215 осіб у 1994 р., 314 осіб у 1997 р., 887 осіб у 1999 р. та 456 осіб у 2001 р. Кожна з вибірок приблизно в рівних частинах розподілялася за такими соціальними групами: працівники державних підприємств; підприємств без утворення юридичної особи, відкритих акціонерних та закритих акціонерних товариств (останні були об'єктом дослідження з 1997 р.); підприємці сфери малого бізнесу; безробітні; студенти та старші школярі.

Нижче в концентрованій формі формулюються найважливіші теоретичні положення щодо проблеми дослідження, які, з одного боку, спираються на теоретичний аналіз літератури, а з іншого боку, випливають із результатів дослідження.

1. Співвідношення ціннісних орієнтацій конкретної особи та ціннісних орієнтацій соціальної групи, до якої особистість належить.

Ціннісні орієнтації особистості, включеної у різні соціальні групи, як і ціннісні орієнтації різних соціальних груп, відрізняються. Теоретичною проблемою дослідження є виділення критеріїв соціальної категоризації респондентів. В основу їхньої соціальної категоризації було покладено кілька

критеріїв. Вибір досліджуваних груп проводився за трьома критеріями: по-перше, за родом занять (працюючі, учні та безробітні); по-друге, за формою економічної діяльності, тобто формою матеріального самозабезпечення та забезпечення своєї сім'ї (наймані працівники та підприємці); по-третє, по роботі на підприємствах із різною формою власності. Додатково враховувалися й соціально-демографічні критерії: стать, вік та сімейний статус. Тим самим досягався високий рівень різноманітності вибірки.

2. Уявлення про структуру ціннісних орієнтацій.

У дослідженні ми розглядаємо два види структур ціннісних орієнтацій.

1) Рангова (ієрархічна) структура ціннісних орієнтацій, яка визначається через ранжування особистістю життєвих цінностей, тобто традиційно досліджувана в роботах М. Рокіча, В. А. Ядова та ін. 2) Кореляційна структура. Необхідність розгляду кореляційної структури ціннісних орієнтацій зумовлена тим, що ті чи інші цінності можуть бути рівнозначними для особистості, тобто не перебувати в ієрархічних відносинах між собою, бути одного рангу. Насамперед це може стосуватися неосновних (другорядних, менш значущих, які розташовані нижче в ієрархії) цінностей.

3. Види динаміки ціннісних орієнтацій.

Динаміка ціннісних орієнтацій може бути загальна та приватна (парціальна).

Приватна (парціальна) динаміка – це зміни в історичному часі окремих приватних ціннісних орієнтацій. Поняття приватної динаміки використовується в кількох сенсах: по-перше, як динаміка окремих ціннісних орієнтацій (наприклад, орієнтації на роботу, розваги, друзів), по-друге, як динаміка деяких їх блоків, близьких до їх об'єднань (наприклад, етичних цінностей, цінностей міжособистісних відносин, пріоритетів професійної самореалізації).

Загальна динаміка – це динаміка рангових та кореляційних структур ціннісних орієнтацій соціальних груп. Для позначення загальної динаміки використовують такі терміни, як: динаміка інтегральних цінностей і генералізована динаміка.

4. Найбільш стійкі та мінливі ціннісні орієнтації.

Деякі цінності більш податливі до зміни свого становища у спільній ієрархії, інші відрізняються своєю стійкістю. Проведене нами дослідження показало, що деякі цінності є найбільш стійкими в історичному часі і фактично не піддавалися трансформаціям протягом періоду дослідження, а ряд цінностей були надзвичайно динамічними, що змінювали свою значущість в умовах соціально-економічного середовища, що змінюється. До групи найбільш стійких цінностей відносяться насамперед цінності відносин

особистості з найближчим соціальним оточенням: сім'я (2 місце), любов (3 місце), толерантність (7-8 місця), а також цінність впевненості у собі (7-8 місця). Ці життєві цінності залишалися відносно стабільними протягом 1994-2001 років. Групу найбільш динамічних цінностей склали орієнтації особи на чесність (1-4 місця), незалежність (4-6 місця), спілкування з друзями (5-6 місця), свободу (6-8 місця), ефективність у справах (7-13 місця). Значимість цих цінностей характеризувалася вираженою нестійкістю та інтенсивно трансформувалася.

5. Інтенсивність змін ціннісних орієнтацій представників різних соціальних груп. Зміна соціальних цінностей у суспільній свідомості відбувається поступово та нерівномірно у різних групах людей. Динаміка ціннісних орієнтацій опосередковується тим, представником якої соціальної групи є конкретна особистість. Існують соціальні групи, які переважно стійкі стосовно соціально-економічних змін, і це виявляється у стійкості їх ціннісних орієнтацій. Також є дуже динамічні соціальні групи, які за історичного часу швидше змінюють свої ціннісні орієнтації.

Методики та організація дослідження

Методики дослідження.

1) Для вивчення ціннісних орієнтацій особистості застосовувався адаптований В. А. Ядовим, А. Гоштаутасом, А. А. Семеновим /9/ варіант методики М. Рокича «Ціннісні орієнтації» /10/, модифікований В. А. Хащенко, до списків цінностей якого було внесено деякі зміни. У результаті респондентам пред'являлися 18 термінальних та 19 інструментальних цінностей, серед яких їм пропонувалося проранжувати перші сім, найважливіших для них цінностей у кожній групі.

2) Для діагностики психологічних характеристик особистості застосовувалися шкали 16-факторного опитувальника Кеттелла (форма С): фактор MD – адекватність самооцінки, фактор Q2 – конформізм – нонконформізм та фактор М – практичність – мрійливість.

3) Для вивчення економіко-психологічних характеристик особистості розроблено програму стандартизованого опитування. Для вивчення динаміки ціннісних орієнтацій особистості використовується метод поперечних зрізів, що дозволяє фіксувати стан ціннісних орієнтацій особистості у конкретний історичний період та через порівняння різних «зрізів» оцінювати їх зміну. Дослідницькі «зрізи» здійснювалися через 2-3 роки у відносно спокійні в соціально-економічному плані періоди (не менше, ніж через 1 рік після гострих економічних криз).

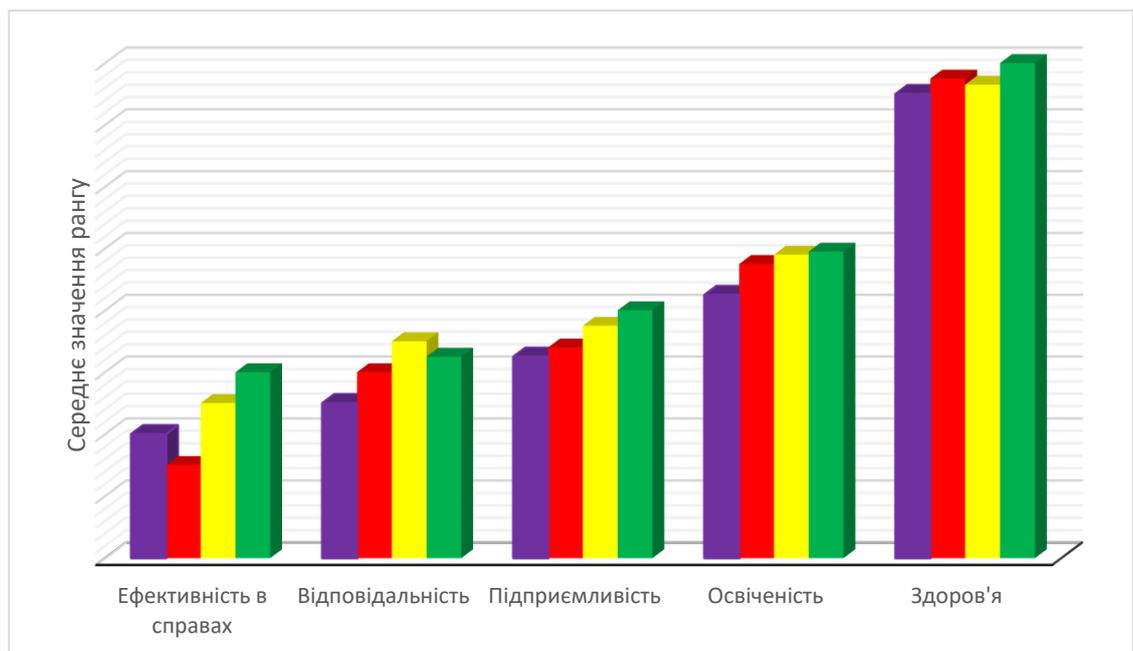
При плануванні емпіричного дослідження враховувався фактор інтенсивності змін соціально-економічних умов у суспільстві. Так, стан

ціннісних орієнтацій особистості фіксувався за умов після гострої соціально-економічної кризи восени 1994 р., далі – у період, який вирізнявся порівняно з першим періодом, економічною стабільністю, – восени 1997 р. Третій дослідницький «зріз» було зроблено приблизно через рік після економічного дефолту серпня 1998 р. – восени 1999 р. Четвертий дослідницький «зріз» було виконано навесні 2001 р. – в умовах стабілізації, коли прямі наслідки кризи були відносно нейтралізовані.

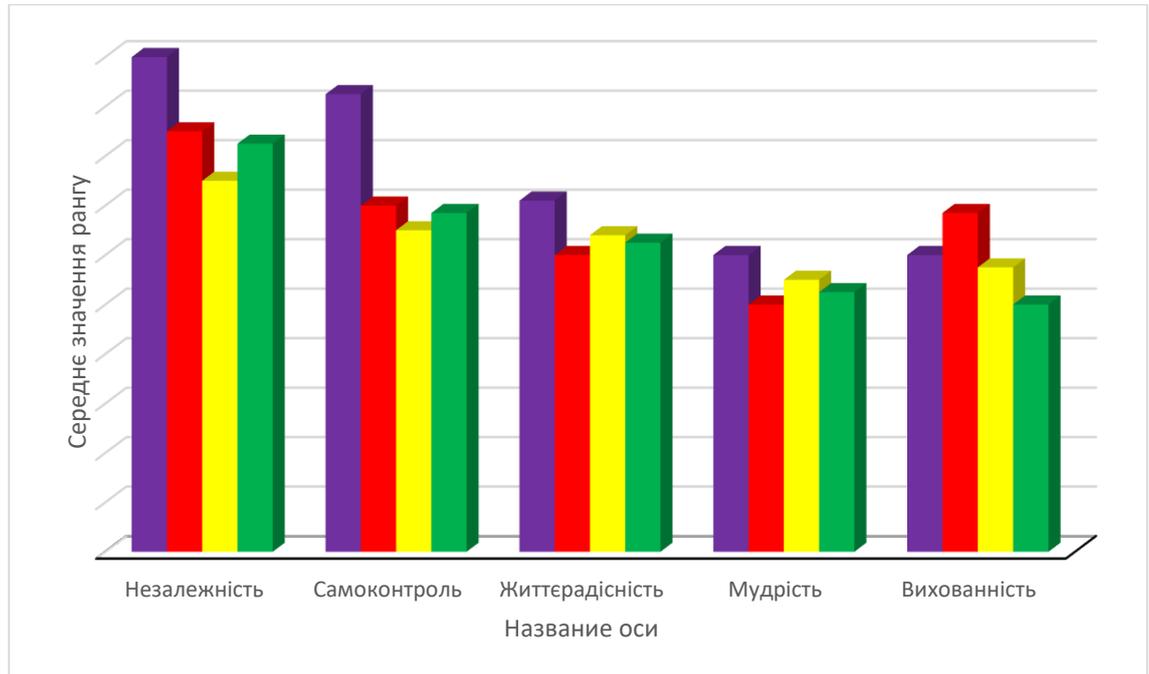
Виклад результатів дослідження

Результати дослідження свідчать, що орієнтації особистості на інструментальні цінності є динамічнішими, ніж орієнтації на термінальні. Загалом у період 1994-2001 рр. у структурі провідних орієнтацій особистості достовірно ($p < 0,05$) змінювалася значимість 3-х термінальних (роботи, спілкування з друзями, свободи) та 6-ти інструментальних цінностей (освіченості, чесності, підприємливості, незалежності, відповідальності, самоконтролю).

Для того, щоб виділити ціннісні орієнтації особистості, що характеризуються або зростанням значущості, або її зниженням у досліджуваній період з 1994 по 2001 р., ми керувалися двома умовами. По-перше, значимість тих чи інших ціннісних орієнтацій має достовірно відрізнятися між 1994 і 2001 ($p < 0,15$). По-друге, у поступовій динаміці їхньої значимості у період 1994-2001 рр. повинна бути відсутня хвилеподібність (на достовірному рівні $p < 0,15$).

Гістограма 1. Динаміка провідних ціннісних орієнтацій особистості, значимість яких зростала 1994-2001 рр.

Гістограма 2. Динаміка провідних ціннісних орієнтацій особистості, значимість яких знижувалася 1994-2001 рр.

Отже, протягом історичного періоду, що вивчається, з 1994 р. по 2001 р. динаміка ціннісних орієнтацій респондентів відбувалася за наступними напрямками (гістограми 1, 2).

Зростала значимість прагматичних цінностей (ефективності у справах, підприємливості), цінностей відповідальності та самовдосконалення (освіченості, здоров'я). Менш значною ставала орієнтація на етичні цінності (чутливість, вихованість), цінності особистісного розвитку (мудрість, самоконтроль, безсмертя), термінальні цінності щастя інших та власності, а також інструментальні цінності незалежності та життєрадісності. Щоб зафіксувати всі тенденції у структурі ціннісних орієнтацій особистості у періоди після гострих соціально-економічних криз, ми розглядаємо ті ціннісні орієнтації особистості, значимість яких змінювалася у досить широких межах: лише на рівні значимості $p < 0,15$ (1994 - 1997 рр. або 1997 - 1999 рр.) і $p < 0,35$ при порівнянні з іншими.

Зростає значимість прагматичних цінностей (ефективності у справах, власності), свободи, цінностей духовного розвитку (пізнання, мудрості, творчості), позитивного соціально-психологічного самопочуття (життєрадісності), краси та знижується значимість етичних цінностей

(чесності, вихованості), професійної самореалізації (роботи, старанності), спілкування з друзями та розваг. У структурі провідних цінностей в умовах радикальних соціально-економічних перетворень у суспільстві змін піддаються насамперед термінальні цінності (робота, спілкування з друзями, свобода) та лише одна інструментальна цінність (чесність). Слід зазначити, що наразі неможливо говорити про наявність у мешканців Дніпропетровського регіону нової стійкої системи життєвих цінностей. І характер самого процесу засвоєння нових соціальних норм і цінностей, і зміст того, що буде засвоєно (прийнято) або відкинуто, обумовлені взаємодією безлічі факторів, пов'язаних не лише з конкретними історичними обставинами, економічними та політичними умовами, а й з особливостями етнокультури та різними психологічними факторами. У 90-ті роки, безумовно, мали місце якісні перетворення ціннісної свідомості особистості, тенденції розвитку якого визначалися як зовнішніми соціальними умовами, і внутрішньою логікою процесу переосмислення, переоцінки цінностей, які існували раніше. Результати проведеного дослідження свідчать про те, що ціннісна свідомість деяких соціальних груп найбільше стійка за умов суспільства, що трансформується, і дещо зазнає змін. Протягом усього періоду дослідження найбільшою стійкістю характеризувалася структура ціннісних орієнтацій працівників відкритих акціонерних товариств і навіть підприємців. До 1999 р. (тобто під час гострих соціально-економічних криз) щодо стабільної залишалася і система життєвих цінностей працівників приватних підприємств, і з 1997 р. по 2001 р. — працівників держпідприємств. Великою мірою динамічною була система життєвих цінностей старших школярів, яка зазнавала значних змін від «зрізу» до «зрізу». З 1994 р. до 1997 р. на достовірному рівні $p < 0,05$ змінилася значимість 4-х цінностей, з 1997 р. до 1999 р. — 8-ми, і з 1999 р. до 2001 р. — 5-ти цінностей. До 1999 р. (тобто в період гострих соціально-економічних криз) надзвичайно динамічною була і структура ціннісних орієнтацій військовослужбовців (з 1994 р. до 1997 р. змінилася значимість 8 цінностей, з 1997 р. до 1999 р. — 6 цінностей). З 1997 р. по 2001 р. динамічною також була ціннісна свідомість студентів (з 1997 р. до 1999 р. для них змінилася значимість 8-ми, а з 1999 р. до 2001 р. — 7-ми цінностей). Результати дослідження структури ціннісних орієнтацій респондентів з різними особистісними характеристиками показали, що особистісні характеристики респондентів, що вивчаються, різною мірою пов'язані з їх ціннісними орієнтаціями. Найбільш важливий вплив на структуру ціннісних орієнтацій здійснюють практичність, самооцінка особистості (по Кеттеллу) та її економічних претензій, а найменше — рівень ділової активності особистості. При цьому полярні групи за рівнем

практичності та економічних вимог мають переважно орієнтації на термінальні цінності, а полярні групи за рівнем самооцінки – на інструментальні. Було виявлено такі взаємозв'язки ціннісних орієнтацій з особистісними характеристиками респондентів. Зі зростанням суб'єктивно-економічного статусу особистості (який виявляється через оцінку рівня свого матеріального добробуту) підвищується значимість термінальних цінностей краси, розваг, кохання та багатства.

У міру його зниження поступово підвищується значущість матеріальної забезпеченості, інструментальної цінності власності, відповідальності та сім'ї. Зі зростанням економічних домагань респондентів (оцінюються показником щомісячного доходу, необхідного, на думку особистості, у тому, щоб почуватися багатою людиною) підвищується значимість цінності краси. Зі зростанням готовності особистості до змагання з іншими людьми у сфері діяльності підвищується значимість цінності ефективності у справах, а знижується в ієрархії цінностей толерантності. Зі зростанням оцінок особистістю рівня своєї ділової активності підвищується значимість цінності старанності, а знижується значимість мудрості. З підвищенням самооцінки особистості зростає значимість цінностей щастя інших, сім'ї, чесності, вихованості та чуйності. Отримані результати свідчать, що з підвищенням рівня самооцінки особистості зростає загалом значимість інших людей. У свою чергу, реальні життєві приклади поєднання високої самооцінки особистості і низької значущості для неї інших людей можуть пояснюватися впливом як високої виразності (крім самооцінки) будь-яких інших особистісних властивостей, так і конкретних їх поєднань, а не бути лише наслідком високої самооцінки особистості. Зі зростанням самооцінки особистості спостерігається зниження значущості цінності твердої волі. Можна припустити, що висока оцінка особистістю себе і тверда воля виступають взаємно доповнюють і взаємно компенсують механізм адаптації (гармонізації) особистості у соціальному середовищі. При вираженості одного механізму значимість іншого у своїй може знижуватися. Та ж тенденція характерна для цінностей свободи та ефективності у справах. Зі зростанням виразності конформізму особистості (за Кеттеллом) підвищується значимість цінностей спілкування з друзями, освіченості. У міру зниження рівня конформізму особистості (зі зростанням її нонконформізму) підвищуються в ієрархії цінності свободи та творчості. Зі зростанням практичності особистості (за Кеттеллом) підвищується значимість цінності роботи, термінальних цінностей багатства та власності, а знижується значимість цінностей пізнання, творчості, сім'ї та життєрадісності. Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що на структуру ціннісних орієнтацій особистості впливає

цілий ряд інших особистісних характеристик, але найбільш важливий – це рівні практичності, самооцінки особистості (фактори за Кеттеллом) та її економічних домагань.

Висновки.

1. В умовах українського суспільства, що змінюється, зростає значимість прагматичних цінностей (ефективності у справах, підприємливості), цінностей відповідальності та самовдосконалення (освіченості, здоров'я), а менш значущою стає орієнтація на етичні цінності (чутливість, вихованість), цінності особистісного розвитку (мудрість, самоконтроль), щастя інших, життєрадісності, незалежності та власності.

2. У періоди після гострих соціально-економічних криз (після 1992-1993 рр. та після 1998 р.) зростала значимість прагматичних цінностей (ефективності у справах, власності), свободи, цінностей духовного розвитку (пізнання, мудрості, творчості), позитивного соціально-психологічного самопочуття (життєрадісності), краси та знижувалася значимість етичних цінностей (чесності, вихованості), професійної самореалізації (роботи, старанності), спілкування з друзями та розваг.

3. Орієнтації особистості на інструментальні цінності є динамічнішими, ніж орієнтації на термінальні. У період 1994-2001 рр. у структурі провідних орієнтацій особистості достовірно змінювалася значимість 3-х термінальних (роботи, спілкування з друзями, свободи) та 6-ти інструментальних цінностей (освіченості, підприємливості, чесності, незалежності, відповідальності, самоконтролю).

4. Найбільшою стійкістю за умов соціально-економічних змін характеризується структура ціннісних орієнтацій працівників акціонерних товариств відкритого типу та підприємців. Найбільш динамічною є структура життєвих цінностей старших школярів. До 1999 р. надзвичайно мінливою була структура ціннісних орієнтацій військовослужбовців, а з 1997 р. по 2001 р. – ціннісна свідомість студентів.

5. Результати дослідження свідчать, що найважливіший вплив на структуру ціннісних орієнтацій здійснюють практичність, самооцінка особистості (за Кеттеллом) та її економічних претензій.

Отже, результати цього дослідження, по-перше, допомагають просунути у розумінні закономірностей впливу макросоціальних змін на психологічні феномени свідомості особистості, виявляють тенденції історичних змін у ціннісних орієнтаціях. По-друге, дослідження динаміки ціннісних орієнтацій сприяє розумінню напрямів розвитку конкретних соціально-демографічних та соціально-економічних груп, оскільки саме ціннісні орієнтації відбивають пріоритети соціального розвитку. По-третє,

дослідження ціннісних орієнтацій необхідно, щоб зрозуміти, чим зумовлюється соціальна поведінка особистості та групи, причому не стільки їх окремі вчинки в конкретних соціальних ситуаціях, скільки триваліші поведінкові програми, спрямовані на досягнення віддалених цілей. В цілому, вивчення динаміки ціннісних орієнтацій людини у зв'язку з соціально-економічними трансформаціями сприяє побудові більш обґрунтованого прогнозу соціального розвитку особистості та соціальних груп.

В умовах українського суспільства, що змінюється, виявляється специфічна динаміка ціннісних орієнтацій особистості. Виявлено, що з представників різних соціальних груп динаміка ціннісних орієнтацій різна і специфічна кожної групи. Люди з різними особистісними характеристиками по-різному адаптуються, змінюють свої пріоритети та ціннісні орієнтації, коли трансформуються соціально-економічні умови у суспільстві.

Список використаних джерел:

1. Леонтьєв Д. А. Методика вивчення ціннісних орієнтацій. Москва : Вид-во «Сенс», 1992. 17с.
2. Леонтьєв Д. А. Ціннісні уявлення в індивідуальній та груповій свідомості: види, детермінанти та зміни в часі. *Психологічний огляд*. 1998. № 1. С. 13-25.
3. Медична психологія : підруч. ; за заг. ред. І. Д. Спіріної, Дніпро. 2022. 300 с.
4. Roakeach M. The Nature of Human Values. New York:Radloff, L.S., 1977. The CES-D scale: a self report depression scale for research in the general population. *Applied*.
5. *Psychological Measurements* 1, 385–401. Solomon, Z., Mikulincer, M., Avitzur, E., 1988.
6. Tattersall, A., Bennett, P., Pugh, S., 1999. Stress and coping in hospital doctors. *Stress Medicine* 15, 109–113. Weinberg, A., Creed, F., 2000. Stress and psychiatric disorder in healthcare professionals and hospital staff. *Lancet* 355. P. 533–537.
7. Деркач А. А., Орбан Л. Э. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности. Москва : РАУ, 1995. 208 с.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посіб. Київ : Академвидав, 2003. 448 с.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Активність особистості як форма вияву її індивідуальності і професіоналізму. *Теоретико-методологічні проблеми*

генетичної психології. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2002. Т. 1. С. 140–143.

10. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : посіб. Київ : Академвидав, 2003. 568 с.

11. Орбан Л. Э. Акмеологическая концепция нравственного становления личности. Москва : РАУ, 1992. 61 с.

12. Основи психології : підруч. ; за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995. 632 с.

13. Орбан-Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості. *Соціальна психологія*. 2004. № 5 (7). С. 12-19.

14. Абульханова-Славська К. А. Діяльність і психологія особистості. URL : <http://psychologis.com.ua/7-19.htm> (дата звернення: 23.09.2022).

15. Андреева Г. М. Психологія соціального пізнання. Москва : Аспект Прес, 1999. 544 с.

16. Андреева Г. М. Соціальна психологія. Москва : Міжнародна педагогічна академія, 2009. 463 с.

17. Бобнева М. І. Соціальні норми і регуляція веління. Москва : Наука, 1998. 286 с.

18. Кон І. С. Соціологія особистості. Москва : Аспект Прес, 1999. 314 с.

19. Рубинштейн С. Л. Методологічні проблеми соціальної психології. СПб. : Пітер 2002. 720 с.

20. Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровська Л. А. Зарубіжна соціальна психологія ХХ сторіччя: Теоретичні підходи. Москва : Аспект Прес, 2008. 286 с.

21. Торндайк Е. Принципи навчання, засновані на психології. Москва : Видавничий центр «Академія», 2003. 258 с.

Гальцева Т.О.

*доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології*

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» ДОР

ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПРОЖИВАННЯ ЖИТТЄВИХ КРИЗ

Життєва криза – це тривалий період, коли людина перебуває у важкому стані та переживає емоційний дискомфорт через різні життєві обставини, такі як розрив відносин, втрата роботи, хвороби, смерть близької людини та інші

події, які викликають негативні емоції. На думку Т. М. Титаренко, життєва криза пов'язана з тривалим внутрішнім конфліктом з приводу життя в цілому, його сенсу, цілей та шляхів їх досягнення [18, с. 91]. Особистість опиняється в епіцентрі подій, що раптово змінюють її долю, потребуючи невідкладних дій і рішень. Під час кризи відбувається часткове вмирання вчорашньої особистості, з усіма своїми мріями, прагненнями, задумами [19, с. 41-42].

Причиною кризи, на думку С. Д. Максименко, стає будь-яка негативна подія або ситуація, що порушує звичний уклад життя людини і ставить під загрозу її цінності або навіть життя. Переживаючи кризу, людина втрачає здатність долати смислові, ціннісні, екзистенційні перешкоди на життєвому шляху та опиняється на межі втрати власного буття [10, с. 11].

Згідно з Дж. Каплан [16], криза виникає тоді, коли людина стикається з перешкодою досягнення важливих життєвих цілей, коли звичні методи вирішення проблем не працюють. Представники когнітивної психології К. J. James та В. E. Gilliland [14] розглядають кризу як сприйняття життєвої ситуації, що є надзвичайно складною, перевищує наявні ресурси особистості та механізми її подолання.

Життєва криза особистості – складний період у житті людини, коли вона відчуває певну невпевненість, невизначеність та стрес. Також життєва криза може супроводжуватися почуттями страху, тривоги, розчарування, безнадії, зневіри, суму та нездатності знайти вихід зі складної ситуації. Загострюється чутливість до зовнішніх впливів, руйнується старе уявлення про світ, власну особистість, інших людей. Життєві кризи можуть призвести до втрати сенсу життя, викликати депресію та тривожність, погіршення фізичного і психічного здоров'я, а також позначитися на соціальній та професійній діяльності людини. Особливістю життєвої кризи є втрата здатності прогнозувати майбутнє, виникнення почуття невизначеності.

Існують різні класифікації життєвих криз. Так, П. П. Горностаєв виділяє: кризи особистісного становлення (вікові кризи); кризи здоров'я; термінальні кризи (пов'язані з цінностями людини); кризи значущих стосунків (кризи кохання, смерть близької людини, розлучення, народження дитини тощо); кризи особистісної автономії (фатальна залежність від людей чи обставин); криза самореалізації (втрата роботи, вихід на пенсію, крах життєвих планів); кризи життєвих помилок (фатальні вчинки, кризи гріха) [5].

Р. А. Ахмеров виділив кризу нереалізованості, кризу спустошеності, кризу безперспективності [1].

Також виділяють життєві кризи, зумовлені травматичними подіями, групові кризи (кризи стосунків), професійні, невротичні, духовні, смисложиттєві (екзистенційні) кризи та ін. (рис. 1).

Рис. 1. Зовнішні умови розгортання індивідуальних психологічних криз [3].

Смисложиттєві кризи поділяють на кризу безглуздості, кризу втрати смислу, кризу неоптимального сенсу життя [10].

Через проживання життєвої кризи відбувається суттєва трансформація особистості, з'являються нові потреби, новий погляд на життя. Трансформація та самозмінення особистості є предметом вивчення численних науковців з різних галузей, таких як психологія, психіатрія, соціологія та ін.

Трансформація особистості супроводжується переглядом уявлень про себе, про світ та особистісною перебудовою. Це процес, внаслідок якого особистість змінює власні вірування, цінності, переконання, поведінку, ставлення до життя та інших людей. Він може відбуватися під впливом зовнішніх чинників, таких як навколишнє середовище, культура, соціальні умови або пережитих особистісних подій та досвіду. Трансформація особистості може бути поступовою або раптовою, позитивною або негативною. Наприклад, людина змінює своє переконання та ставлення до життя, як результат духовного пошуку або негативних життєвих переживань таких, як травма, втрата чи хвороба.

На двоїстий характер змін трансформації особистості після пережитої складної життєвої ситуації вказує В. Й. Бочелюк. На його думку, кризові ситуації можуть призводити як до патологізації особистості, так і до її піднесення, виходу на нові рівні розвитку [3].

Позитивна трансформація особистості сприяє зростанню самооцінки, здатності до співчуття, підвищення внутрішньої мотивації, покращення здоров'я та зв'язків з іншими людьми.

Позитивні зміни, як результат боротьби із життєвою кризою або гострим стресом, називають посттравматичним (стрес-індукованим особистісним ростом). На думку С. Д. Максименко, це зростання може проявлятися «у набутті більшої життєвої сили, оскільки людина може розкрити в собі невідомі до цього їй самі психічні та фізичні можливості, що дозволяють сформувати нові життєві стратегії та розширити діапазон поведінки; у психологічній готовності до подолання екзистенційних перешкод, оскільки завдяки досвіду ефективного опанування кризи людина стає не просто краще підготовленою до подальших важких ситуацій, а й менше до них схильною; в екзистенційній переоцінці, оскільки в результаті боротьби за повернення внутрішньої гармонії людина може отримати досвід духовного перетворення, що передбачає, зокрема, більш виражене переживання наявності смислу і мети в житті й більшу задоволеність життям у цілому» [10, с. 14].

Основну ознаку феномену посттравматичного зростання Т. М. Яблонська бачить у виході за межі дотравматичного рівня функціонування особистості, що дає людині можливість стати більш стійкою до можливої травматизації в майбутньому за рахунок когнітивної перебудови, яка відбувається в процесі боротьби з наслідками психотравми і в силу набутого досвіду [24, с. 157].

У той же час негативна трансформація може призвести до зниження самооцінки, підвищення агресивності, погіршення стану здоров'я або ізоляції від соціальних зв'язків. Згідно з дослідженнями Т. М. Титаренко, в результаті довготривалого стресу (війни) або життєвої кризи втрачається відчуття власної цілісності, оскільки послаблюється зв'язок між я-минулим, я-теперішнім і я-майбутнім. Деформується ставлення до себе, знижується звичний рівень самоприйняття, частими стають аутоагресивні стани із самозвинуваченням та самоприниженням. Змінюється мотивація людини, спрощуються потреби, звужуються інтереси. Трансформується ставлення до майбутнього як чогось непевного, небезпечного. Знижується самоефективність людини, здатність до самореалізації. Також знижується толерантність, здатність до прийняття інших, до співчуття, рівень емоційного інтелекту, зростає егоцентризм. Це призводить до погіршення якості спілкування, агресивності та конфліктності [19, с. 56-57].

Криза призводить не лише до страждань, а й відкриває несподівані можливості, скористатися якими є мистецтвом, як зазначає С. Д. Максименко [10, с. 52].

Трансформація особистості може відбуватися усвідомлено і неусвідомлено. Усвідомлені зміни можуть бути результатом навчання або спрямованого саморозвитку, тоді як неусвідомлені зміни відбуваються

внаслідок отриманого досвіду. Усвідомлені зміни або самозмінення – це процес, за якого людина свідомо змінює свою поведінку, переконання, цінність та інші аспекти своєї особистості з метою досягнення більшого рівня самовдосконалення. Передумовою самозмінення є свідомо мотивована до змін, а також систематичні дії, спрямовані на досягнення поставлених цілей. Самозмінення починається з прагнення особистості до самовдосконалення та позитивного перфекціонізму.

На думку В. М. Заїки, найефективнішим засобом виходу з кризового стану є прогресивна особистісна трансформація, яка сприяє гармонійності, саморозумінню та адекватному ставленню до себе. У своїх дослідженнях В. М. Заїка звертає увагу на такі аспекти трансформації особистості, як формування самосвідомості, розвиток інтелектуальних та емоційних здібностей, становлення моральних цінностей та внутрішнього світогляду. Головним у трансформації особистості, вважає науковець, є її започаткування або ініціювання безпосередньо суб'єктом розвитку. Ініціювання, на його думку, є тим пусковим механізмом, який спонукає людину до змін, до саморозвитку і самовдосконалення та переходу на новий рівень розвитку. Він виділяє напрями трансформаційної активності людини: зовнішня та внутрішня трансформація, досліджує вплив зовнішніх чинників, таких як соціальне середовище, сім'я, освіта, на формування особистості [6]. Джерелами інформації для «Я» змін стають механізми самопрезентації та самоверифікації (самоперевірки), завдяки яким особистість на основі аналізу «Я» образу вносить корективи до себе. Науковець вважає, що трансформація особистості – постійний процес, який може відбуватися впродовж усього життя людини. Тому важливо навчитися розуміти і підтримувати цей процес, щоб забезпечити гармонійний розвиток особистості.

П. В. Лушин підкреслює, що зміни в поведінці та психіці можуть бути досягнуті шляхом зміни переконань та цінностей особистості, а також за умови розуміння власних потреб та мети життя.

За словами Лушина П. В., важливо розуміти, що процес особистісних змін є індивідуальним та потребує внутрішньої мотивації, наполегливості та терпіння. Особистісна зміна має певні властивості: вона обумовлюється міжсистемним переходом до нової ідентичності; цей перехід поєднує в собі як позитивні, так і негативні аспекти, що проявляються у посттравматичній симптоматиці, пов'язаною зі втратою звичайної стабільності, колишніх цінностей, способів дій, поведінки, життя, які сприймаються як невизначеність; особистісна зміна має ознаки нелінійного, незворотного, не передбачуваного процесу переходу до нової ідентичності, це процес конструювання нового «Я образу» особистості. Особистість «зацікавлена» в

цілях власного самозбереження, періодично розширювати власні кордони, включати в них доповнюючі та антагоністичні її природі ідентичності [9].

Трансформацію особистості розглядають через активізацію ресурсних можливостей особистості та здатність до адаптації (О. І. Гуменюк, Н. Є. Завацька, С. Ю. Лебедева, J. I. Scott), за допомогою яких вона підтримує свою суб'єктивну сутність у кризовий період життя та стабілізує власний психічний стан.

Успішна трансформація особистості, на думку С. Б. Кузікової, відбувається завдяки здатності до суб'єктивно імовірного прогнозування подій, яке забезпечує випереджальне передналаштування функціональних систем та сприяє формуванню готовності людини долати життєві труднощі, очікувані негативні події максимально ефективно [8, с. 408].

У трансформації особистості як способу адаптації до критичних ситуацій життя, на думку В. Й. Бочелюка, простежується три етапи: «1) класичний, присвячений з'ясуванню негативних наслідків життєвих труднощів та можливостей їх конструктивного подолання; 2) некласичний, коли криза постає як потенційно-корисний ресурс самовдосконалення та умова досягнення особистісної зрілості; 3) постнекласичний, в якому криза є неминучим, повторюваним етапом життєвого шляху та суспільного устрою; вона актуалізує внутрішні механізми автобіографування та смислової інтерпретації отриманого досвіду» [3, с. 120].

Як особистісне зростання трансформація особистості є однією з ключових тем у зарубіжній психології. Засновник гуманістичної концепції К. Роджерс розробив теорію людських потреб у самореалізації. Він стверджував, що кожна людина має потенціал для розвитку, а також започаткував термін «особистісне зростання», який описує процес, коли людина стає більш свідомою у своїх емоціях, мисленні та потребах.

А. Маслоу вважав, що людина може досягти свого повного потенціалу тільки тоді, коли задовольняє всі свої базові потреби. Головною потребою людини, на думку Маслоу, є потреба в самоактуалізації: реалізації власних можливостей і здібностей. Людина в процесі самоактуалізації, зауважує науковець, намагається бути тим, чим вона може (спроможна) стати. Вона здатна адекватно оцінити свої сили і можливості, здійснювати вибір цілей і задач, які вирішує на високому рівні якості. У неї відсутня невиправдана тривожність при виборі і реалізації цілей. Вона здатна самостійно ставити нові цілі, а так само змінювати їх, якщо змінилися умови діяльності [12].

За К. Юнгом, трансформація особистості пов'язана з розвитком індивіда як цілісної особистості, а не лише окремих її аспектів. К. Юнг розробив

концепцію «індивідуалізації», яка розглядає процес становлення індивіда через розвиток його особистості та ідентичності [17].

Для Є. Фрома процес індивідуалізації – це процес розвитку особистості, збагачення власного “я”, але це і процес втрати ідентичності з іншими людьми, що може призвести до ізоляції і непевності. Тільки розвиваючи в собі внутрішню силу і творчу активність, людина може з'єднатися зі світом, не наносячи жодної шкоди своїй індивідуальності [21].

Щоб досягти зрілості, індивід повинен перебороти свою потребу в одержанні підтримки з боку оточення і знайти джерела підтримки у самому собі, пише Ф. Перлз. Незріла особистість прагне маніпулювати оточенням, замість того, щоб брати на себе відповідальність за власні проблеми і намагатися їх вирішити самотійно. Зрілість особистість набуває тоді, коли мобілізує власні ресурси, долаючи страх і почуття безнадійності, «відлущує зі своєї особистості всі неврози, прошарок за прошарком, немов шкірку цибулини», доходячи до відкритого «Я», яке було сховане під різноманітними захистами. Зріла особистість, на думку Перлза, у складній ситуації спроможна піти на ризик і приймати відповідальні рішення [17, с. 119].

Трансформаційний потенціал кризового досвіду розглядали А. Адлер, Г. Олпорт, В. Франкл та інші психологи.

На думку А. Адлера [17], завдяки кризовому досвіду люди можуть навчитися долати свої проблеми та використовувати його як можливість для розвитку та зростання. Кризовий досвід – це виклик, який вимагає від людини змінити свої старі звички та способи дії. За словами Адлера, людина може зіткнутися з різними життєвими кризами, такими як втрата роботи, розлучення, травма, втрата близьких або хвороба. Проте кожна криза може бути можливістю для людини переосмислити своє життя та зробити новий крок у розвитку. Наприклад, людина може знайти нові захоплення, розвивати свої здібності або змінити свій стиль життя. Адлер також підкреслював, що важливо, щоб людина не залишалася у зоні комфорту та не боялася змін. Він радив перебувати в постійному русі та розвитку, щоб досягти більш високих результатів та бути задоволеним життям. Трансформаційний потенціал пережитого кризового досвіду, за Адлером, може стати інструментом для розвитку та зростання особистості. Люди можуть навчитися адаптуватися до нових умов і розвиватися, якщо вони підходять до кризових ситуацій з позитивним психологічним настроєм та приймають відповідальність за своє життя.

Криза, за словами Г. Олпорта, це ситуація емоційного та розумового стресу, що вимагає значної зміни уявлень про світ за короткий проміжок часу і цей перегляд уявлень тягне за собою зміни у структурі особистості, як

позитивні, так негативні. Особистість, яка перебуває в кризовому стані, не може залишатися колишньою. Їй не вдається осмислити свій актуальний психотравмуючий досвід, оперуючи знайомими, шаблонними категоріями або використовувати прості звичні моделі пристосування. Криза може призвести до комплексу безпорадності [13, с. 138].

Віктор Франкл, засновник логотерапії, вважав, що пошук сенсу та мети в житті може допомогти людям знайти засіб пережити будь-які труднощі, в тому числі й кризи та травми. Людина може знайти сенс життя навіть у найбільш безнадійних ситуаціях, і це може стати ключем до здоров'я та щастя.

В. Франкл зауважує, що набуваючи сенс життя, людина реалізує себе і стає зрілою, вона зростає, переростаючи саму себе [20, с. 43]. Людина, по Франклу, це істота, що постійно вирішує, ким вона буде в наступний момент. "Людина вирішує за себе, будь-яке рішення – є рішення за себе, а рішення за себе – завжди формування себе". Франкл В. стверджує, що кожна людина має вільний вибір і може змінити свої думки та дії, незалежно від зовнішніх обставин. На його думку, в житті кожної людини є три основних джерела сенсу: робота, любов і розвиток. Людина може знайти сенс у своєму житті, зосередившись на одному з цих джерел, або поєднуючи їх разом.

Свобода людини, наголошує вчений, може бути обмежена обставинами, але від людини залежить, чи зможе вона здатися, чи поступитися умовам або умови стануть підвладні її рішенням [20, с. 78].

Також В. Франкл [17] зазначав, що пережиті травмуючі події можуть призвести до трансформації особистості, зокрема, до зміни ставлення до життя. Наприклад, якщо людина знаходить сенс у своїй трагічній долі, це може стати для неї джерелом сили та мотивації, щоб продовжувати життя та працювати над собою. У той же час, якщо людина не знаходить сенсу, це може призвести до погіршення її психічного стану та загострення проблем. Вміння знайти сенс психотравмуючої ситуації, інтегрувати його у власну картину світу дає можливість сприймати цю ситуацію як частину свого життя і досвіду. Вчений зазначає, що процес трансформації може бути складним та болісним, і може потребувати професійної підтримки.

Одним із центральних елементів дослідження К. Ленктон Черрі є ідея "моменту трансформації". Вона описує його як момент, коли людина змінює своє переконання, цінність або ідентичність в результаті нового досвіду або рефлексії над старим. Дослідниця вивчала, як люди реагують на ці моменти трансформації, як вони можуть використовувати їх для підвищення самооцінки, здоров'я та психологічного благополуччя. Серед чинників, які впливають на трансформацію особистості, дослідниця виділяє релігію, культуру, емоції, соціальні зв'язки та рекомендує використовувати

різноманітні підходи до трансформації, такі як медитація, розумова, когнітивна терапія та інші техніки психологічного самодослідження [23].

Н. Барбел вважає, що хворобливі переживання змінюють людину більш глибоко, ніж позитивні події, тому що вони сигналізують про значну загрозу виживанню особистості. Негативні переживання викликають незворотні зміни в інтелектуальній та емоційній сферах. Однак, багато змін є позитивними, що сприяють підвищенню адаптації особистості до небезпечних умов [26].

Сформувати у себе готовність ефективно та продуктивно реагувати на кризові ситуації – це важливе завдання психологічного здоров'я особистості. Вдале переживання критичних ситуацій, на думку Ф. Ю. Василюка, забезпечує задоволення потреб та призводить до накопичення індивідуального досвіду вирішення проблемних ситуацій; невдалий процес – сприяє появі неврозу, особистісному регресу та об'єктивній дезінтеграції поведінки. Василюк Ф. Е. наголошує: «...тільки на основі принципів цінності і творчості можливе перетворення потенційно руйнівних подій життя в точки її духовного росту й удосконалення» [4, с. 115].

Самоефективність як особистісний ресурс у кризових ситуаціях є бар'єром, що дозволяє особистості протистояти стресовим подіям. Самоефективність впливає на те, як людина реагує на життєві кризи та як вона з ними впорається. Особливо важливо мати високий рівень самоефективності в період кризи, коли людина може відчувати сильний стрес та переживати емоційні та психологічні труднощі.

Бандура А. наголошує, що люди, які вважають себе високоефективними, думають і відчують по-іншому, ніж ті, хто сприймають себе як неефективні. «Самоефективність – це судження людей про свої здібності організувати і виконувати ланцюг дій, необхідних для досягнення встановлених заздалегідь результатів діяльності» [2, с. 173]. Люди з високою самоефективністю, як правило, краще впораються з життєвими кризами, тому що вони мають позитивне мислення та віру у власну силу. Вони шукають конструктивні рішення проблеми, активно діють, щоб досягти своїх цілей, та не мають невпевненості або безнадії. Люди з низькою самоефективністю можуть відчувати відчай та втрату контролю під час життєвих криз. Вони можуть відчувати важкість зосередження, невпевненість та страх перед невідомим. Невпевненість у власній здатності вирішити найважливіші життєві завдання призводять до депресії. Вчений пише: «Ті, хто володіють свідомістю високої самоефективності, подумки уявляють собі вдалий сценарій, що забезпечує позитивні орієнтири для вибудовування поведінки, і подумки повторюють успішні рішення потенційних проблем» [25, с. 729]. І, навпроти, «люди, які вважають себе неефективними, нездатні домогтися успіху, більш схильні до

уявного створення невдалого сценарію, зосереджуються на тому, що все буде погано. Впевненість у нездатності досягти успіху послаблює мотивацію і заважає вибудувати поведінку» [25, с. 729]. Самоефективність підвищує здатність людей швидко відновлювати фізичні і душевні сили при виконанні складних завдань, а також підвищує життєстійкість.

Оскільки самоефективність може впливати на те, як людина реагує на життєві кризи та як вона з ними впорається, розвиток цієї властивості може бути корисним під час переживання кризових подій. Існує кілька способів, які можуть допомогти підвищити рівень самоефективності: звернутися за підтримкою до близького соціального оточення, розробити план дій для розв'язання проблеми, розвивати позитивне мислення, зосередитися на власних успіхах та досягненнях, визначити свої потреби та бажання і діяти у напрямку їх задоволення.

Важливим ресурсом у подоланні кризових проблем є життєстійкість (резильєнтність) та стресостійкість.

Життєстійкість визначають як здатність упоратися й адаптуватися до викликів долі та відновитися після травмуючої події, а також адаптації після стресових ситуацій та життєвих криз. Ця здатність базується на розвинутих навичках саморегуляції, пристосування до змін та готовності до пошуку позитивних рішень у складних ситуаціях. Життєва криза може стати викликом для розвитку життєстійкості, тому що вона змушує людину знайти нові способи адаптації до нових життєвих умов. Ця здатність дозволяє людині залишатися позитивно налаштованою, мобільною та готовою до змін.

Життєстійкість розглядають як інтегральну психологічну властивість, інтегральну здатність до соціально-психологічної адаптації, як феномен самодетермінації особистості, динамічний процес, інтегральне особистісне утворення. Життєстійкість, в контексті подолання стресів, пов'язана з психологічним здоров'ям, а також суб'єктивним задоволенням власним життям та здатністю до саморозвитку. Життєстійкість відображає наявні внутрішні можливості людини, якими вона може скористатися в різних життєвих ситуаціях, щоб протистояти стресу та екстремальним ситуаціям. Життєстійка людина може бути більш успішною та задоволеною своїм життям, оскільки вона володіє навичками, які дозволяють ефективно протистояти стресу. За С. Мадді [11], життєстійкість є особливою структурою установок і навичок, які перетворюють зміни на можливості, відображають психологічну живучість і розширену ефективність людини, пов'язану з мотивацією до подолання стресових життєвих ситуацій.

Життєстійкість, за О. Чиханцовою [22], є особистісним конструктом, що сприяє успішному пристосуванню людини до змін навколишнього світу в

своєму прагненні досягнення психологічного благополуччя та самореалізації, а також виконує важливу буферну функцію, перешкоджаючи деструктивному розвитку. Психологічною основою життєстійкості є осмисленість життєвих цілей; усвідомлення свого майбутнього; готовність до отримання нового досвіду, самостійність та впевненість у своїх діях; переживання відчуття реалізації власного потенціалу, прийняття себе; формування довірливих взаємин з оточенням.

Поняття «життєстійкість» і «резильєнтність» частина дослідників ототожнюють, інші вважають, що вони мають відмінності. Резильєнтність розглядають як динамічну властивість особистості, що лежить в основі здатності долати стреси і яка забезпечує готовність до дій та відкритість для навчання та розвитку. Це якість, з якою людина народжується, але вона зростає й міцніє з кожним досвідом подолання труднощів та викликів життя. Резильєнтні люди можуть бути більш стійкими до стресових ситуацій та більш успішно переживати негативні життєві події. Поняття «резильєнтності» часто розглядають з поняттям «вікно толерантності». Модель «вікна толерантності до стресу» була запропонована нейробіологом Ден Сігелом (рис. 2). Це – оптимальна зона збудливості людини, коли вона почувається бадьоро та зосереджено, має інтерес до того, чим займається. Вікно толерантності пояснює, як людина сприймає стресові ситуації та реагує на них. Кожна людина має певне вікно толерантності, тобто певну зону (зелену зону), де вона може терпіти стресові подразники без негативних наслідків для здоров'я та психічного стану. Вікно толерантності може звужитися, і людина починає сприймати життєві події як проблеми. Так, якщо збудження сягає вищого рівня (червона зона) – це гіперзбудження. Людина відчуває тривогу, страх, паніку, порушення сну та ін. Існує також жовта зона – гіпозбудження, для якої характерна реакція завмирання. У такому стані людина переживає спустошення, відчуження та оніміння. За допомогою психологічних практик люди можуть розширити вікно толерантності, тобто збільшити область стресових подразників, які вони можуть терпіти без негативних наслідків. Розширення вікна толерантності сприяє розвитку стійкості та резильєнтності. Люди стають менш тривожними та чутливими до стресу й ефективніше відновлюються після негативних подій.

Рис. 2. Вікно толерантності (модель Інституту психології здоров'я).

Для розвитку стресостійкості особистості та надання допомоги людям, що пережили травмуючі події та життєві кризи, застосовується модель BASIC RN, яка була розроблена ізраїльським вченим, професором Мулі Лахадом [30]. Модель складається з 6 ресурсних модальностей, за допомогою яких відбувається відреагування психологічної травми це: 1) «віра» – розмови про філософію життя, моральні цінності, обряди, молитви, амулети; упевненість у власних силах, пошук смислів у події, що відбулася; 2) «емоції» – розмови про почуття та емоції людини, що пережила травмуючі події, розвиток дієвої емпатії; 3) «соціум» – соціальна підтримка, приналежність до певної соціальної групи, спільна праця, готовність брати на себе завдання, здатність звертатися за допомогою та надавати допомогу іншим; 4) «уява» – творчість, мрії, фантазії, подумки подорож у безпечне місце; 5) «мислення (когніції)» – збір інформації, самонавчання, мислення орієнтоване на діяльність, складання планів, програм дій, складання списків відомого і невідомого; 6) «тіло (фізіологія)» – релаксація, масаж, гімнастика, фізичні вправи, прогулянка, подорожі, приготування їжі.

Сучасною та дуже ефективною вважається модель Six Cs ізраїльського вченого, доктора Моше Фарчі, яка дозволяє людині повернутися до повноцінного ефективного функціонування впродовж кількох годин під час складної життєвої ситуації та звести до мінімуму ризик вторинної травматизації. Надання психологічної допомоги реалізується у перші 6 годин після травмуючої події. Перші шість годин називають «вікно можливостей», в які необхідно допомогти людині відновитися.

В основу моделі покладено 6 принципів: комунікація, залучення до виконання своїх обов'язків, активне включення когнітивних процесів,

відчуття безперервності подій, контроль подій і здатність виконувати найпростіші завдання. Основна мета психологічної допомоги за цією моделлю – це підвищення функціональних здібностей людини та зменшення відчуття безпорадності та розгубленості, а також зниження ризику посттравматичних розладів у подальшому.

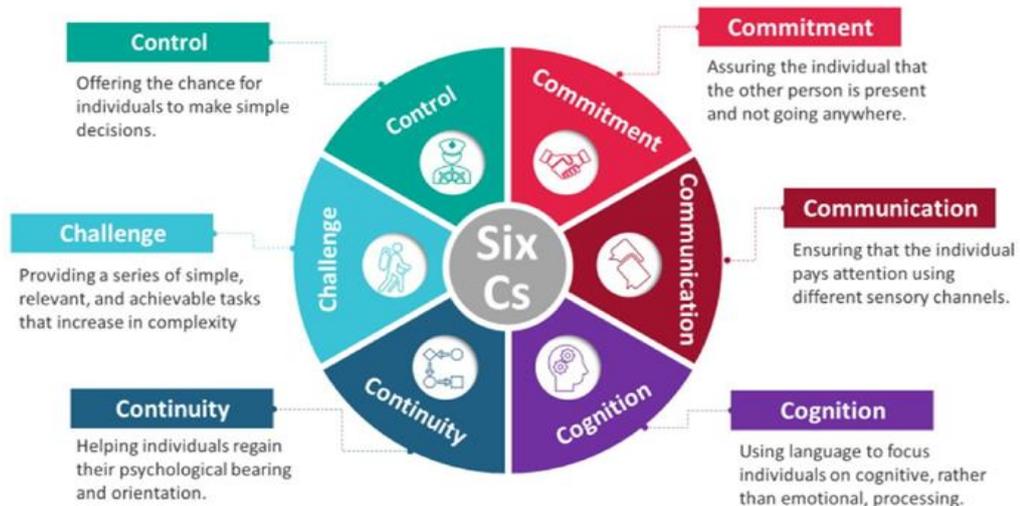

Рис 3. Модель Six Cs

Процесуальна схема реалізації моделі Six Cs (рис. 3): 1. Commitment – налагодити контакт з людиною: «Я з тобою, я нікуди не піду». 2. Challenge and control. Забезпечити людині відчуття успіху, самоефективності. Запропонувати виконати прості дії (допомогти іншим «ти нам потрібна зараз», «твоя допомога важлива для нас»). 3. Cognition and communication. Активізувати когнітивні процеси за допомогою спілкування. Ставити прості питання, наприклад: «Порахуй, скільки тут чоловіків, жінок, дітей» або питання, що потребують вибору. 4. Continuity. Необхідно відновити у свідомості постраждалого хронологію подій. Під час стресу у людини порушується послідовність подій, сприйняття часу, простору, концентрація уваги. При порушенні безперервності функціонування людині важко виконувати свої обов'язки, звичайну повсякденну роботу. Тому важливо встановити хронологію й визначити чітку схему закінчення події. На думку автора, після гострої психологічної травми не слід: 1) обнімати, гладити людину, 2) пропонувати прилягти, відпочити, 3) залишати на самоті, 4) говорити про емоції. Ці дії формують у постраждалого відчуття безпорадності, беззахисності [28].

Для попередження негативних наслідків психологічної травми, криз та розвитку стресостійкості важлива пошукова активність особистості.

Концепція пошукової активності, запропонована В. С. Ротенберг, як стверджує В. В. Аршавський [16], полягає в тому, що активна поведінка особистості в умовах невизначеності та стресу має стимулюючий вплив, є найважливішим фактором соматичного здоров'я та підвищує стійкість організму до стресу. Пошукова активність властива людині від природи, її треба всіляко культивувати, підтримувати та заохочувати. При пошуковій активності відсутня визначеність кінцевого результату, тому суб'єкт ніколи не може бути впевнений, що його дії будуть успішними. Але відмова від активного пошуку створює схильність до дистресу, робить організм більш вразливим до всіляких негативних впливів.

Ще один аспект розвитку стресостійкості – це оволодіння ефективними копінг-стратегіями. Копінг – це когнітивні, емоційні та поведінкові зусилля індивіда, спрямовані на долання, переборювання життєвих проблем для забезпечення благополуччя людини, її фізичного і психічного здоров'я. Копінг-стратегії розглядають як ресурси особистості, що сприяють взаємодії людини з навколишнім світом та соціальному благополуччю. Копінг допомагає якнайкраще адаптуватися людині до вимог ситуації, оволодіти нею, знизити негативний вплив стресу.

Копінг-стратегії можна розділити на дві великі групи: проблемно-орієнтовані та емоційно-орієнтовані. Проблемно-орієнтовані стратегії, пов'язані з вирішенням проблем, що виникають під час стресу або життєвої кризи, є стратегіями пошуку інформації (збір необхідної інформації для вирішення проблеми), планування дій (розробку плану дій, який допоможе вирішити проблему та зменшити стрес) або використання ресурсів (використання наявних ресурсів для вирішення проблеми). Емоційно-орієнтовані стратегії, пов'язані з регулюванням емоційної реакції на стрес, наприклад, пошуком підтримки (звернення до друзів, батьків або фахівців для отримання емоційної підтримки) релаксацією або відволіканням уваги.

Важливою складовою копіngu є саморегуляція, яка забезпечує здатність людини контролювати свої емоції, думки та поведінку в стресовій ситуації. Копінг-стратегії можуть бути ефективними для підтримки психічного здоров'я та психологічної стійкості в умовах стресу та неефективними.

Виділяють базові копінг-стратегії: стратегії «розв'язання проблем», «пошук соціальної підтримки» й «уникання». Крім того, дослідники виділяють стратегію конфронтації, дистанціювання, самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, ухвалення відповідальності, уникнення, планового розв'язання проблеми, позитивної переоцінки [7].

Е. Frydenberg, R. Lewis [27] об'єднали копінг- стратегії у три стилі:

Перший стиль – продуктивне подолання, містить 4 копінг-стратегії: фокусування на розв’язанні проблеми; наполеглива робота, добросовісне ставлення до навчання (роботи) і високі досягнення; фокусування на позитиві; активний відпочинок.

Другий стиль – проміжний, включає 6 копінг-стратегій: пошук соціальної підтримки; спілкування з близькими друзями і набуття нових друзів; прагнення належати; суспільні дії; звернення за професійною допомогою; пошуки духовної опори, молитви про допомогу, читання духовної літератури.

Третій стиль – непродуктивний – не сприяє розв’язанню проблеми, представлений 8 копінг-стратегіями; неспокій (тривога за майбутнє); надія на диво; розрядка (покращення самопочуття за рахунок «випускання пари»; проєктування своїх невдач на інших); ігнорування проблеми; самозвинувачення; занурення в себе; прагнення відволіктися, відпочити.

Людині важливо оволодіти цілою гамою стратегій самоопанування, як зазначає Титаренко Т. М, і залежно від конкретної ситуації застосування цих стратегій має бути гнучким, різнобічним [19]. Копінг-стратегіям треба навчатися, це підвищує стресостійкість людини. Особистість, яка володіє активними копінг-стратегіями, швидше вийде зі стресу та життєвої кризи, зберігаючи своє психологічне здоров’я.

Отже, аналіз наукових досліджень з проблеми трансформації особистості під час переживання життєвих криз дає можливість визначити основні напрями роботи практичного психолога щодо подолання негативних трансформацій особистості. По-перше, це робота над Я-концепцією особистості: підвищення самооцінки, відчуття самоефективності, самоприйняття та зниження відчуття безпорадності. По-друге, це ціннісно-смысловий напрям: переосмислення сенсу життя, цінностей людини. По-третє, це розвиток позитивного та критичного мислення. По-четверте, це розвиток стресостійкості та резильєнтності. По-п’яте, підвищення відповідальності за власне життя та здоров’я. По-шосте, пошук особистісних ресурсів для відновлення після пережитої травмуючої події, що призвела до життєвої кризи.

Список використаних джерел:

1. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности : автореф. дис. ... канд. псих. наук. Москва, 1994. 22 с.
2. Бандура А. Теория социального научения [пер. с англ. Н. Н. Чубарь]. СПб. : Евразия, 2000. 320 с.

3. Бочелюк В. Й. Трансформація особистості в період глобальної соціально-економічної кризи. *Науковий вісник Херсонського національного університету. Серія «Психологічні науки»*. Вип. 3. 2019. С. 114-121.
4. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
5. Горноста́й П. П. Криза як зміна життєвих ролей особистості. *Психологія життєвої кризи* / відп. ред. Т. М. Титаренко. Київ, 1998. URL: <http://gorn.kiev.ua/publ00.htm> (дата звернення: 02.04.2023).
6. Заїка В. М. Типологічні моделі ініціювання особистісних трансформацій в умовах подолання кризових станів особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Луцьк, 2015. 20 с.
7. Карамушка Л. М., Снігур Ю. С. Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації // *Актуальні проблеми психології*. Т. I. Вип. 55. 2022. С.23–30.
8. Кузікова С. Б. Стратегії саморозвитку в життєвій кризі особистості:ресурсний підхід / *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монограф.* / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С. 397–420.
9. Лушин П. В. Психология личностного изменения : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Киев, 2003. 352 с.
10. Максименко С. Д. Особистість як суб'єкт подолання життєвих криз / *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монограф.* / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С. 1–9.
11. Мадди Сальваторе Р. Теории личности: сравнительный анализ / Пер. с англ. СПб. : Речь, 2002. 539 с.
12. Маслоу А. Мотивация и личность. Самоактуализирующие люди: исследование психологического здоровья. *Курс практической психологии*. Ижевск : Удмурдский унив., 1999. С.65–88.
13. Олпорт Г. Становление личности : Изб. труды ; под ред. Д. А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2002. 462 с.
14. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монограф. ; за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с.
15. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер с англ. / Общ. ред. и предисл. Исениной Е.Л. Москва : Изд группа "Прогресс"- "Универс", 1994. 480 с.

16. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Поисковая активность и адаптация. Москва : Наука, 1984. 193 с.
17. Рудестам К. Групповая психотерапия. СПб. : Питер, 2000. 384 с.
18. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления. Київ, 2009. 277 с.
19. Титаренко Т. М. Життєва криза і психологічне здоров'я особистості. Особистість як суб'єкт подолання життєвих криз / Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монограф. ; за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С.40-61.
20. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. СПб. : Речь, 2000. 286 с.
21. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя : Пер. с англ. Д. Н. Дудинский. Минск : ООО "Попурри", 1998. 672 с.
22. Чиханцова О. А. Психологічні основи життєстійкості особистості : монограф. Київ : Талком, 2021. 319 с.
23. Черри К. К. Можете ли вы изменить свою личность. URL: <http://surl.li/gsbddh> (дата звернення: 28.04.2023)
24. Яблонська Т. М. Трансформації ідентичності особистості в ракурсі онтогенезу і травматичних життєвих подій / Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монограф. ; за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С. 139-162.
25. Bandura A. Regulation of cognitive processes through perceived self-efficacy. *Developmental Psychology*. 1989. Vol. 25. P. 729-735.
26. Barber N. Trauma Resets Personality. URL: <http://surl.li/gsbddh> (дата звернення: 28.04.2023)
27. Frydenberg, E., & Lewis, R. Teaching Coping to adolescents: when and to whom? *American Educational Research Journal*. 2000. № 37. P. 727–745.
28. Farchi, M., Cohen, A., & Mosek, A. (2014). Developing specific self-efficacy and resilience as first responders among students of social work and stress and trauma studies. *Journal of Teaching in Social Work*. № 34(2). P. 129–146.
29. Lazarus, R. S., Folkman, S. Stress, appraisal, and coping. New York, 1984. 444 p.
30. Lahad M., Shacham M. & Ayalon O. (2013) The "BASIC Ph" model of coping and resiliency: Theory, research and cross-cultural application. London, England : Jessica Kingsley.

1.2. Вивчення уявлень безробітних щодо ефективності власної навчальної діяльності та саморозвитку В умовах ринкових перетворень багато людей опинилися в ситуації безробіття. Безробіття – це життєва криза особистості, соціально-економічне явище, де частина активного населення залишилася без роботи та знаходиться у ситуації соціальної та економічної незахищеності. Ринок праці в Україні постійно змінюється. У зв'язку з появою нових технологій та зростаючою конкуренцією на ринку праці, роботодавці шукають працівників, що володіють сучасними компетентностями, здатних до ефективного навчання та продуктивної праці.

Освіта стає для безробітних не тільки умовою отримання необхідних професійних компетентностей, а й терапевтичним засобом, сприяє підвищенню самооцінки, покращенню емоційного стану, розкриває потенційні можливості людини. Щоб бути затребуваним на ринку праці, безробітний має ефективно оволодівати новою інформацією, вміти швидко поновлювати знання та нарощувати професійні уміння, бути суб'єктом власного розвитку. Досягти цього можливо за умови розвитку навчальної самоефективності. Навчальну самоефективність ми трактуємо як конструкт самосвідомості, що характеризує сформоване суб'єктивне судження індивіда про власну навчальну здатність актуалізувати внутрішній потенціал для самостійного, активного та продуктивного здійснення навчально-пізнавальної діяльності для досягнення особистісно-значущого результату. Навчальна самоефективність допомагає людині управляти власною навчальною діяльністю, сприяє результативності у самовдосконаленні та самозмінненні.

Дослідженням самоефективності безробітних займалися Д. Еден, А. Авірма [2], П. Крид, К. Джонстон, Т. Блоксом [3], В. П. Логвиненко [1], Еден Д. і Авірма А. знайшли кореляційний зв'язок між рівнем сприйняття власної ефективності та активністю апплікатів у пошуках роботи [2]. Крид П. А., Блоксом Т. Д. і Джонстон К. виділили ряд психологічних змінних, що пов'язані з самоефективністю і навчанням. Згідно з висновками науковців, відношення безробітних до навчання значною мірою залежить від їх емоційного стану, самооцінки, рівня стресу, довіри та інших змінних [3]. Аналіз робіт з проблеми самоефективності безробітних засвідчує, що дослідники приділяли увагу вивченню загальної самоефективності безробітних, її впливу на активність у пошуках роботи та психологічні характеристики: стресостійкість, психологічне благополуччя, мотивацію працевлаштування. Навчальна самоефективність безробітних не була предметом дослідження науковців.

Враховуючи актуальність та недостатню розробку зазначеної проблеми, ми розробили діагностичний інструментарій (опитувальник та акторську

методику «Дослідження навчальної самоефективності дорослих»), який дозволив нам дослідити особливості навчальної самоефективності безробітних.

Дизайн дослідження

Етапи дослідження	Мета дослідження	Методики та методи дослідження
Перший	1.1. Дослідження уявлень безробітних щодо власної навчальної успішності, соціально-психологічних детермінант та психологічних бар'єрів, що на неї впливають	Авторська анкета
	1.2. Дослідження розвитку навчальної рефлексії	Контент-аналіз есе
	1.3. Дослідження відношення безробітних до освіти	Методика дослідження суб'єктивно значущих подій у психологічному часі особистості (Головаха Є. І., Кроник О. О. адаптована нами відповідно до мети дослідження)
Другий	Дослідження рівня навчальної самоефективності безробітних	Авторська методика «Навчальна самоефективність дорослого»

Дослідження безробітних проводилося у районних центрах зайнятості м. Дніпра. У вибірку досліджуваних увійшли 142 безробітних різних вікових категорій та терміну перебування на обліку.

Відповідно до побудованої структурно-функціональної моделі навчальної самоефективності дорослих, що включає смисловий, оціночний, мотиваційний, цільовий, прогностичний та рефлексивний компоненти, ми склали анкету та провели опитування безробітних.

Опитування безробітних щодо життєвих смислів свого навчання (смисловий компонент навчальної самоефективності) представлено на рис. 1.

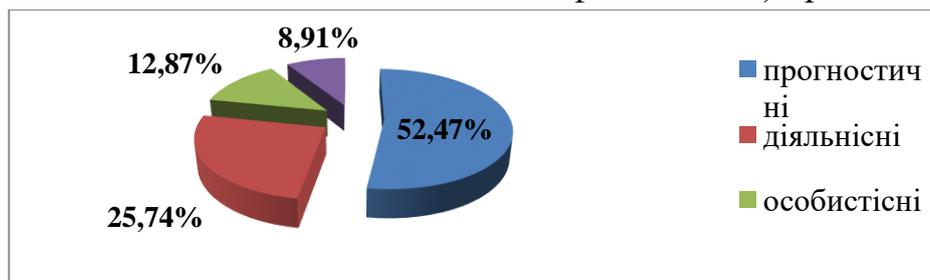

Рис. 1. Діаграма життєвих смислів навчання безробітних

Згідно з діаграмою, навчання безробітних значною мірою (52,47 %) обумовлено прагматичними смислами. Менше уваги опитані приділяють діяльнісним (25,74 %) та особистісним смислам (12,87 %) і на останньому місці знаходяться соціальні (8,91 %) смисли навчання.

Категорії та підкатегорії життєвих смислів освіти безробітних представлені у таблиці 1.

Найбільш поширеними серед безробітних є прагматичні смисли отримання додаткової освіти: працевлаштування, прагнення бути затребуваним на ринку праці (47,88 %), покращення матеріального стану, отримання достойної оплати праці (26,76 %). Серед діяльнісних смислів навчання опитані виділяють професійні: розширення професійних можливостей, отримання додаткових професійних компетентностей (34,64 %). Особистісні і соціальні смисли навчання важливі для невеликої кількості респондентів: 19,43 % безробітних зацікавлені у саморозвитку та вмінні управляти власними емоціями, 15,48 % – у розширенні кола спілкування, відчутті соціальної підтримки та захисту. Отже, переважання у опитаних прагматичних смислів навчання вказує на тимчасовість потреби у навчальній діяльності.

Таблиця 1.

*Уявлення безробітних щодо життєвих смислів отримання
додаткової освіти*

Категорії життєвих смислів освіти	Підкатегорії життєвих смислів освіти	Приклади життєвих смислів отримання освіти	Кількість безробітних у %
<i>прагматичні</i>	працевлаштування	вирішення проблеми працевлаштування, затребуваність на ринку праці	47,88
	матеріальні	отримання достойної оплати праці	26,76
<i>діяльнісні</i>	професійні	отримання додаткових професійних компетентностей, розширення професійних можливостей	34,64
<i>особистісні</i>	розвивальні	інтелектуальний розвиток	7,04
	саморегуляції	вміння управляти власними емоціями	5,36
	самопізнання	пізнання та розкриття власних можливостей (потенціалу)	4,22

	емоційні	зниження рівня тривожності	2,81
<i>соціальні</i>	комунікативні	розвиток навичок ефективної взаємодії, розширення кола спілкування	12,67
	соціального захисту	відчуття соціальної підтримки та захисту	2,81

Самооцінка власної навчальної успішності – важливий показник навчальної самоефективності. Згідно з результатами опитування, впевнені у власних навчальних здібностях 90,84 % безробітних, невпевнені – 8,45 %.

Для вивчення критеріїв самооцінки навчальної успішності (ефективності) безробітним було запропоновано надати відповіді щодо трактування поняття «навчальна успішність дорослого». За відповідями респондентів це: уміння швидко навчатися (перевчатися), щоб отримати роботу (52,13 %); уміння бути активним на навчальних заняттях (12,67 %); готовність постійно самовдосконалюватися, розвиватися (11,26 %); здатність людини швидко знаходити необхідну навчальну інформацію (8,45 %); не змогли відповісти на питання (15,49 %).

Відповіді респондентів свідчать, що у безробітних переважають зовнішні критерії успішності (працевлаштування). До внутрішніх критеріїв успішності опитані відносять особистісні якості (активність, готовність до саморозвитку), навчальні компетентності (здатність знаходити необхідну навчальну інформацію). У той же час, 15,49 % опитаних не змогли визначитися з трактуванням поняття «навчальна успішність дорослого», що, на наш погляд, вказує на формальне ставлення частини безробітних до свого навчання.

Відповіді безробітних щодо особистісних якостей, які забезпечують навчальну ефективність особистості, ми розподілили на 5 груп: 1) вольові якості – наполегливість, цілеспрямованість, почуття відповідальності (56,61 %); 2) мотиваційні якості – бажання навчитися, перенавчатися (26,76 %); 3) досвід – професійний та навчальний (18,92 %); 5) інтелектуальні здібності – розвинуте мислення, уважність, пам'ять (17,67 %). Не змогли відповісти на питання (12,11 %) досліджуваних. Отже, найбільше значення безробітні надають вольовим та мотиваційним якостям, менше уваги приділяють досвіду та інтелектуальним якостям.

Самооцінка респондентами власних навчальних компетентностей за п'ятибальною шкалою представлена у таблиці 2.

Таблиця 2

Самооцінка безробітними власних навчальних компетентностей

Навчальні компетентності	Дескриптори їх проявів	Середня оцінка
компетентності, що відносяться до управління інформацією	вміння працювати з різними інформаційними джерелами	3,62
	вміння знаходити, переробляти, здійснювати критичний аналіз, перетворювати навчальну інформацію	3,27
	комп'ютерна грамотність	3,22
компетентності, що відносяться до управління навчальною діяльністю	здатність до ефективного самокерування навчальним процесом (управляти часом, продуктивно використовувати зовнішні та внутрішні ресурси)	3,04

Таблиця свідчить, що у безробітних краще розвинуті навчальні компетентності, які пов'язані з умінням працювати з інформаційними джерелами. Потребує розвитку уміння управляти часом, продуктивно використовувати зовнішні та внутрішні ресурси.

Оцінка респондентами вміння орієнтуватися в освітньому просторі за п'ятибальною шкалою представлена у таблиці 3.

Таблиця 3

Самооцінка безробітними вміння орієнтуватися в освітньому просторі

№ з/п	Показники освітнього простору	Середня оцінка
1.	Володіє Інтернет-простором для задоволення власних освітніх потреб	4,06
2.	Володіє інформацією та можете здійснювати вибір навчальних програм: <ul style="list-style-type: none"> – у центрі зайнятості, – у закладах формальної (вузах), – неформальної освіти (тренінгових центрах, навчальних бізнес-центрах міста) 	4,00 3,18 1,84
3.	Володіє інформацією, щодо задоволення власних освітніх потреб в Україні	3,21
4.	Вміє знаходити консультантів, експертів для рішення задач власного розвитку (освіти)	2,67
5.	Володіє інформацією, щодо задоволення власних освітніх потреб в країнах ЄС (світу)	1,84

Дані таблиці констатують, що безробітні краще орієнтуються у Інтернет-просторі, ознайомлені з освітніми програми центрів зайнятості, проте недостатньо володіють інформацією щодо задоволення власних освітніх

потреб у тренінгових центрах, навчальних бізнес-центрах міста, мають труднощі щодо пошуку консультантів, експертів для рішення задач власного розвитку, майже не володіють інформацією щодо можливості навчання в країнах ЄС.

Наявність успішного навчального досвіду забезпечує розгортання навчальної самоефективності особистості. Самооцінка безробітними навчального досвіду у різних освітніх закладах показала, що 92,96 % респондентів оцінюють свій навчальний досвід як успішний (47,88 % – в одному навчальному закладі, 25,35 % – у двох навчальних закладах, 19,73 % – більше ніж двох навчальних закладах). 7,04 % респондентів вказують на негативний навчальний досвід (рис. 2).

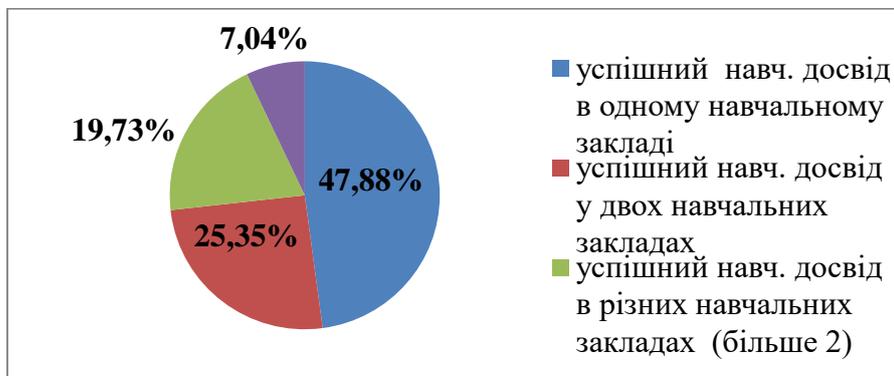

Рис.2 Діаграма навчального досвіду безробітних

Вважаємо, що відсутність успішного навчального досвіду може стати на заваді самоосвіти, перекваліфікації, формуванню потреби особистості у навчанні впродовж життя.

Аналіз психологічних бар'єрів, що перешкоджають навчальній успішності ефективності безробітних, дав можливість виділити дві групи – внутрішні і зовнішні. До внутрішніх психологічних бар'єрів безробітні віднесли: лінощі (33,94 %); відсутність витримки (27,90 %); відсутність віри у те, що навчання допоможе працевлаштуванню (26,76 %); упереджені судження (наприклад: «мені вже запізно навчатися», «я вже не зможу засвоїти нові знання») (19,85 %). Серед зовнішніх бар'єрів респонденти виділили: брак часу (19,72 %); сімейні проблеми (7,04 %); матеріальні труднощі (5,63 %).

Для подолання психологічних бар'єрів безробітні застосовують психологічні інструменти самомотивації та самопідтримки, які представлені у таблиці 4.

Отже, лише третина безробітних (35,89 %) володіють психологічними інструментами самомотивації та емоційної саморегуляції, що вказує на необхідність проведення відповідної роботи для розширення їх діапазону.

Таблиця 4.

Психологічні інструменти самомотивації, самопідтримки безробітних

№ з/п	Психологічні інструменти самопідтримки, самомотивації	Кількість безробітних у %
1.	самопереконавання, самопідбадьорення	10,56
2.	спілкування з дітьми, природою, тваринами	7,04
3	заняття творчістю	6,33
4	приклади з соціального оточення	5,63
5.	вміння шукати позитив у поразці	2,11
6.	візуалізація себе успішною людиною	2,11
7.	назвіть інші	2,11

Дослідження здатності безробітних визначати цілі власного розвитку (цільовий компонент навчальної самоефективності) виявило, що 85,27 % опитаних мають цілі власного розвитку (однак, вони стосуються лише професійної сфери), 14,73 % – не змогли надати відповідь. Неготовність частини опитаних визначити цілі власного розвитку вказує на відсутність прагнення безробітних до самозмінення та самовдосконалення.

Серед соціально-психологічних чинників, що детермінують навчальну успішність (ефективність), безробітні виділили: соціально-економічний розвиток країни, що надає впевненість у можливостях отримати роботу за фахом (45,09 %); підтримку родини (23,94 %); професійні якості викладача (23,23 %); фінансові можливості (7,74 %).

Акцентування уваги опитаних на соціально-економічному стані країни свідчить про реальне скорочення робочих місць та труднощі працевлаштування.

Рефлексивний компонент моделі навчальної самоефективності вивчався за допомогою контент-аналізу. Результати контент-аналізу есе «Вплив навчальних програм у центрах зайнятості на розвиток безробітного» представлено у таблиці 5.

Таблиця 5

Результати контент-аналізу есе безробітних

№ з/п	Ключові категорії контент-аналізу	Підкатегорії контент-аналізу	Одиниці аналізу (слово, словосполучення) та частота згадувань у %
1.	професійний розвиток	професійні знання	отримання знань з напрямку підготовки (69,43 %)
		професійні компетентності	оволодіння навичками роботи з комп'ютером, бухгалтерськими документами тощо (60,59 %),
2.	особистісний розвиток	емоційний стан	покращення емоційного стану (44,92 %)

	самооцінка	більше впевненості у працевлаштуванні, у майбутньому (29,43 %)
	якості, вміння	більше оптимізму (17,6 %), розширення комунікативних вмінь (14,08 %)

Згідно з таблицею, безробітні у процесі навчання акцентують увагу не лише на змінах у професійних знаннях і компетентностях, а й в особистісній сфері. Майже у половини безробітних покращився емоційний стан, у 29,43 % з'явилося більше впевненості у можливостях працевлаштування. Отже, навчання у центрах зайнятості не тільки сприяє професійному зростанню, а й виконує психотерапевтичну підтримку безробітних.

Для вивчення ставлення безробітних до освіти та готовності прогнозувати освітні події у майбутньому респондентам була запропонована методика дослідження суб'єктивно значущих подій у психологічному часі особистості. Результати дослідження представлено у таблиці 6.

Згідно з таблицею, події, пов'язані з освітою у минулому, займають перше місце рейтингу за кількістю опитаних (69,01%) і за коефіцієнтом частоти згадувань (2,07), а за оцінкою емоційного впливу на особистість (7,26) – 5 місце. Серед освітніх подій найчастіше безробітні називають: вступ та закінчення навчального закладу, захист диплома, отримання професії, випускний тощо. Далі за рейтингом йдуть робота, родина, події, що пов'язані з військовим конфліктом тощо.

Таблиця 6.

Рейтинг суб'єктивно значущих подій у психологічному часі особистості

психолог. час	події за сферами життєдіяльності безробітних	кількість безробітних, що визначають події у%	рейтинг	коефіцієнт частоти згадувань подій	рейтинг	середній бал оцінки значущості подій	рейтинг
минуле	освіта	69,01	1	2,07	1	7,26	5
	робота	64,78	2	0,88	3	6,57	6
	сім'я	60,56	3	1,25	2	8,78	4
	події, що пов'язані з АТО	57,74	4	0,77	4	-10,0	1
	переїзд	54,92	5	0,77	4	9,44	2
	кохання, дружба	53,52	6	0,54	5	10,0	1
	матеріальні досягнення	31,69	7	0,39	6	10,0	1
	здоров'є	24,64	8	0,39	6	8,50	3
	смерть близьких	10,56	9	0,13	7	-10,0	1
	матеріальні втрати	10,56	9	0,13	7	-10,0	1
те	втрата роботи	87,32	1	0,87	2	9,78	2

	проблеми з пошуком роботи	77,46	2	1,25	1	9,42	3
	освіта	50,16	3	0,81	3	8,56	6
	сім'я	31,69	4	0,69	4	8,78	5
	здоров'є	23,23	4	0,23	5	8,1	7
	смерть близьких	21,12	5	0,23	5	-10,0	1
	кохання, дружба	21,12	5	0,21	6	10,0	1
	переїзд	5,69	6	0,06	7	8,96	4
майбутнє	робота	80,28	1	0,95	1	8,25	2
	сім'я	64,78	2	0,87	2	8,81	1
	матеріальні досягнення	33,8	3	0,54	3	8,2	3
	освіта	23,23	4	0,23	5	6,5	4
	кохання, дружба	16,19	5	0,37	4	6,5	4
	здоров'є	15,49	6	0,15	6	8,2	3
	пенсія	10,56	7	0,11	8	4,8	6
	переїзд	5,69	8	0,13	7	-6,0	5

Зараз освітні події за кількістю опитаних і за частотою згадувань займають третє місце рейтингу і шосте за емоційною впливовістю. Серед освітніх подій безробітні називають тренінги у центрі зайнятості, курси, заочне навчання у ЗВО. На перших позиціях стоять події, пов'язані з втратою та пошуком роботи, та події, пов'язані зі смертю близьких, дружбою та коханням.

У майбутньому планують події, пов'язані з освітою, 23,23% респонденти – четверта сходинка за кількістю опитаних і п'ята (0,23) за коефіцієнтом частоти згадувань. Отже, значення освітніх подій для безробітних у майбутньому поступово знижується, що, на наш погляд, пов'язано з прагматичними смислами навчання (необхідність працевлаштування). Більшість безробітних у майбутньому планують події, пов'язані з роботою, сім'єю, матеріальними досягненнями.

Другий етап емпіричного дослідження проводився за авторською методикою «Дослідження навчальної самоєфективності дорослих». Аналіз показників навчальної самоєфективності за рівнями подано у таблиці 7.

Таблиця 7.

Показники навчальної самоєфективності безробітних

Шкали навчальної самоєфективності та рівні		Безробітні
Загальна навчальна самоєфективність	високий	28,57
	середній	71,42
	низький	-
	високий	7,14

Ціннісно-сміслові відношення до навчання	середній	57,14
	низький	35,71
Впевненість у власній навчальній здатності	високий	22,85
	середній	71,44
	низький	5,71
Мотиваційно-цільова спрямованість у навчанні	високий	15,71
	середній	54,19
	низький	34,10
Прогностично-рефлексивна здатність до навчання	високий	12,85
	середній	70,02
	низький	17,13
Відповідальність за навчання та розвиток	високий	37,14
	середній	47,15
	низький	15,71

Згідно з отриманими результатами, можемо констатувати, що безробітні мають середній рівень навчальної самоефективності.

Наявність безробітних з високим рівнем впевненості у власній навчальній здатності (22,82%) засвідчує їх готовність до ефективного саморозвитку, проте присутність респондентів з низьким рівнем мотиваційно-цільової спрямованості у навчанні (34,10%) та ціннісно-сміслового ставлення до навчання (35,71%) вказують на сумніви, що навчання зможе вирішити їх життєві проблеми. Наявність респондентів з низьким рівнем прогностично-рефлексивної здатності до навчання (17,13%) та відповідальності за навчання та розвиток (15,71%) констатує необхідність проведення роботи з досліджуваними.

Отже, результати дослідження дали можливість зробити висновки, що безробітним притаманні прагматичні та професійні смисли навчання, серед яких провідними є працевлаштування та покращення матеріального стану. Серед критеріїв оцінки власної навчальної успішності переважає зовнішній критерій – успішне працевлаштування. Безробітні краще працюють з інформаційними джерелами, у той же час потребує розвитку вміння управляти часом, продуктивно використовувати зовнішні та внутрішні ресурси. Найпоширенішими психологічними бар'єрами, що заважають навчальній ефективності, є лінощі, відсутність витримки та віри у те, що навчання допоможе працевлаштуванню. Лише третина безробітних володіє психологічними прийомами самомотивації, емоційної саморегуляції, що перешкоджає стресостійкості і негативно позначається на самоприйнятті. Освіта важлива для більшості безробітних в усі часи, а у майбутньому її

значення знижується, що вказує на неготовність безробітних до навчання впродовж життя.

Список використаних джерел:

1. Логвиненко В. П. Психологічна допомога безробітним. Ринок праці та зайнятість населення: проблеми теорії та виклики практики : колект. монограф. Київ : ІПК ДСЗУ, 2015. С. 169-178.
2. Peter A. Creed, Tracey D. Bloxsome, Karla Johnston Self-esteem and self-efficacy outcomes for unemployed individuals attending occupational skills training programs. 2001. Vol. 4. №3. P. 285-303.
3. Eden D., Avirma A. Self-efficacy training to speed reemployment: Helping people help themselves. *Journal of Applied Psychology*, 1993. Vol. 78. P. 352-360.

Гарець Н. О.

*старший викладач кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО РЕСУРСУ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПОДОЛАННЯ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ

У сучасних умовах розвитку української держави можна зазначити ряд глобальних перетворень. Останні події та зміни соціально-економічних та політичних факторів знаходять відображення в суб'єктивній свідомості, супроводжуючись невизначеністю, нестабільністю, відчуттям небезпеки. Втрачаються звичні уявлення та плани на майбутнє, виникає необхідність швидко адаптуватися до змін, створювати нові картини життєвого шляху та сенси. В таких умовах актуалізується необхідність використання всього потенціалу особистості для більш ефективної адаптації та самореалізації в складних умовах, підтримки базового рівня психологічного здоров'я особистості та формування цілісної картини світу. Перелічені проблеми та завдання потребують залучення додаткових сил, а важлива роль в цьому процесі належить саме психологічним ресурсам особистості.

Метою дослідження є теоретичне висвітлення та систематизація сучасних уявлень про особливості та сутність життєвої кризи, роль психологічного ресурсу особистості в умовах подолання життєвої кризи з ерахуванням його динамічних характеристик.

Аналіз останніх публікацій вказує, що все більше вітчизняних та зарубіжних науковців звертаються до вивчення проблеми психологічних ресурсів та зазначають на необхідності формування моделі феномену та визначення його ролі в різноманітних сферах життєдіяльності людини, в тому числі і в умовах життєвих криз. Серед вітчизняних дослідників цієї проблеми можна зазначити Л. І. Анциферову, А. Г. Маклакова, В. О. Бодрова, Н. Є. Водопьянову, К. Муздибаєва та ін. В якості потенціалу ресурси особистості вивчали Д. О. Леонт'єв, Т. В. Корнілов, М. С. Каган; у контексті долаючої поведінки ресурси розглядали Р. Лазарус, С. Хобфолл, В.О. Бодров; як аспект саморегуляції та регуляції діяльності та поведінки ресурс досліджували Л. Г. Дика, Т. Л. Крюкова, В. І. Моросанова, О. К. Осницький, О. О. Сергієнко та ін.

Філософсько-психологічний зміст психологічних ресурсів особистості узагальнює В. Ф. Казібекова, приходячи до висновку про багатовимірність цього феномену [1].

В роботах представників зарубіжної психології уявлення про ресурси особистості відображають їх теоретичні погляди. Так, Е. Фромм розглядає психологічний ресурс в контексті прагнення особистості до вершин існування та подолання складних життєвих ситуацій. Психологічний ресурс містить такі особистісні цінності, як надія, раціональна віра та душевна сила (мужність) [2].

У гуманістичній концепції К. Роджерса ресурси особистості виступають складовою механізму узгодженості реального та ідеального «Я» та посідає важливе місце у прийнятті себе шляхом набуття конгруентності [3].

В езистенційному підході проблема ресурсів висвітлюється в контексті розв'язання питань буття та самовизначення: наприклад, пошуку сенсу життя, уявлення про своє місце у світі та життєве призначення [4].

У сучасних зарубіжних дослідженнях психологічним ресурсом пропонується називати елементи, які або виступають цінностями за своєю сутністю (наявність близьких стосунків, самооцінка, здоров'я, внутрішній спокій), або можуть використовуватися як засіб для досягнення цілей, які мають цінність (гроші, соціальна підтримка). Таким чином, С. Е. Хобфоллом зазначається інструментальний характер психологічних ресурсів [5].

Поширено вивчається потенціал ресурсів у контексті адаптації та вирішення особистістю тих проблем, що виникають у сучасному світі. Так, Nicolas Pellerin та Eric Raufaste вивчали роль таких психологічних ресурсів, як самоефективність, оптимізм, вдячність, надія, самотрансцендентність, мудрість тощо у збереженні психологічного благополуччя під час пандемії COVID-19 та тривалого локдауну [6].

В рамках позитивної психології поширення набуває концепція «психологічного капіталу», яка базується на групуванні ряду психологічних ресурсів: надії, ефективності, резильєнтності та оптимізму. Перелічені властивості, поєднуючись, утворюють конструкцію вищого порядку, яка відображає їх унікальні характеристики. Позитивна роль даних ресурсів проявляється у поведінці особистості як впевненість у своїх силах, переконаність у здатності впливати на майбутнє, можливість перенаправляти себе на шляху до цілей, справлятися із невдачами [7].

В дослідженнях сучасних українських науковців можна зазначити спробу виділення психологічного ресурсу окремих психічних процесів – зокрема, пам'яті, та розробку особливостей їх використання як засобів продуктивної організації навчальної діяльності [8].

Незважаючи на існування ряду теоретичних та практичних досліджень, на думку ряду дослідників вона далека до вирішення, потребує системного аналізу та розробки цілісної моделі. Вивчаються формально-динамічні характеристики феномену, досліджується його роль у посиленні стресозахисного та долаючого потенціалу особистості, звертається увага на вікові та гендерні аспекти.

Поняття життєвої кризи не має єдиного визначення. Враховуючи різноманітність досліджень та класифікацій, запропонованих різними дослідниками (Р. А. Ахмеровим; Л. Ф. Брюдалем; Ф. Ю. Василюком; О. А. Донченко, С. Б. Семичовим, Т. М. Титаренко; Г. Шихі), можна розрізнити кілька категорій життєвих криз.

Важливо зазначити, що під поняттям «криза» розуміють скоріше емоційну реакцію людини на загрозову ситуацію, а не характеристики самої ситуації. Таким чином, коли ми говоримо про «життєву кризу», в першу чергу маємо на увазі суб'єктивне відображення у внутрішньому світі людини емоційних переживань, які сприймаються як такі, що визначають кризу.

Дж. Каплан пропонує визначати кризу як стан, який виникає, коли особистість стикається з перешкодою життєво важливим цілям. Іншою важливою умовою визначення є нездатність подолати цю перешкоду за допомогою звичних засобів та методів [9]. Таким чином, ще раз підкреслюється суб'єктивність переживання кризи. У свою чергу, можна доповнити це уявлення, використавши поняття «ресурсу», і тоді запропонувати визначення кризи як стану, який виникає, коли особистість стикається з перешкодою життєво важливим цілям і не має відповідних ресурсів для її подолання (або суб'єктивно сприймає себе такою, яка не має відповідних ресурсів).

Криза, таким чином, може розгортатися і в умовах, які для іншої людини будуть сприйматися як цілком нормальні та безпечні. На думку Є. О. Варбан, причинами психологічної кризи є фрустрація важливих потреб індивідуума та його специфічна реакція на таку фрустрацію. Зазначена реакція має ситуативний характер і визначається позицією, яку займає особистість, виходячи з власного уявлення даної ситуації [10].

Говорячи про психологічну кризу та її динаміку, виділяють такі етапи:

- 1) фрустрація важливих потреб особистості;
- 2) мікроконфлікт;
- 3) психологічна криза;
- 4) ситуаційна реакція як відповідь на ситуаційне навантаження.

У своїх роботах Ф. Ю. Василюк розглядає поняття «криза» як поворотний пункт життєвого шляху, який виникає в ситуації неможливості реалізації життєвого задуму, який вже був складений [11]. Причинами кризи в такому випадку може виступати як конкретна ситуація, так і загострення особистісних протиріч. Ф. Ю. Василюк вважає кризу складним і багатовимірним станом, який мобілізує творчий потенціал особистості, охоплюючи різні підструктури організму [12]. Такий процес відображається через різні емоційні і функціональні стани.

Зазначається на поетапності процесу розгортання кризи, в якому Ф. Ю. Василюк виділяє послідовність таких станів, як стрес, фрустрація, конфлікт, криза [11]. Ситуація оцінюється як стресова, якщо залишається нереалізованою установка на отримання негайного задоволення. Нездолані труднощі на шляху до мети починають виступати як фруструючі, а конфліктність переживається в момент усвідомлення недоступності розв'язання протиріччя між мотивами. Нарешті, зазначений процес трансформується в ситуацію кризи як неможливість реалізації життєвого задуму в цілому [11].

Розглянемо різні підходи до класифікації криз. Наприклад, за критерієм віку можна казати про кризу підліткового періоду, або іншу кризу – «середини життя». Якщо звертати увагу на тривалість кризи, то дослідники пропонують розрізняти мікрокризи, які можуть тривати кілька хвилин, короткочасні кризи тривалістю 4-6 тижнів та довготривалі кризи, які можуть продовжуватися до року. Розрізняють також такий показник, як результативність кризи, що дає змогу оцінити її як конструктивну або деструктивну. Такий критерій дозволяє казати, що криза не має однозначно негативного впливу.

Кризи можуть бути детерміновані різними чинниками: внутрішньо психічними або ситуативними факторами. Якщо криза викликана однією

подією, тоді її можна вважати простою, а якщо впливає на всі аспекти життя, то багатовимірною.

Кризи, що пов'язані із віковими змінами або закономірними явищами, називають передбачуваними або «нормативними». Форма, тривалість та гострота протікання такої кризи може розрізнятися відповідно до індивідуально-типологічних особливостей особистості, умов її розвитку та виховання. В процесі таких криз, як зазначає Є. О. Варбан, характерними є процеси переходу до нового типу взаємовідносин з дорослими, коли змінюється «соціальна ситуація розвитку», діяльність, перебудовується структура свідомості дитини (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, Д. Б. Ельконін та ін.). Також виділяють «ситуаційні» або імовірнісні кризи, а також проміжні.

Ф. Ю. Василюк також пропонує розрізняти кілька видів кризи. Так, криза, яку він називає «кризою першого роду», може ускладнити реалізацію життєвого задуму, однак зберігається можливість відновлення перерваного ходу життя. З такої кризи людина виходить із збереженим життєвим задумом. Власне криза, або «криза другого роду» – це така ситуація, яка унеможливорює реалізацію життєвого задуму взагалі. Результатом переживання такої неможливості стає модифікація особистості, створення або прийняття нового життєвого задуму та цінностей нового образу «Я» [11].

Пропонується також класифікація криз за тривалістю та інтенсивністю переживання. Найменш тривалою, але не найменш болючою, є «мікрокриза». Її переживання характеризується відчуттям втрати сенсу, самотності, безнадійності; загострюються старі комплекси, розчарування, страхи [12]. «Мерехтливою кризою» Ф. Ю. Василюк називає маятникові рухи «зісковзування» в інший світ. На його думку, причинами виникнення таких криз є або загальне психосоматичне ослаблення з посиленням інфантильних механізмів, або стан кризи, викликаний об'єктивно важкими подіями, який змінюється відчуттям безтурботності або байдужості, тобто виникає тимчасове ахисне «зісковзування» до інфантильних станів [11].

Загалом життєва криза, за Ф. Ю. Василюком, це складний і багатовимірний стан, який мобілізує потенціал особистості, захоплюючи при цьому різні підструктури організму.

Р. А. Ахмеров пропонує модель біографічних криз у контексті життєвого шляху особистості [13]. Він визначає її як феномен внутрішнього світу людини, що проявляється в різних формах переживання непродуктивності свого життєвого шляху. Основною причиною виникнення життєвої кризи він називає неоптимальну життєву програму особистості.

В типології біографічних криз виділяється сім типів, які є поєднанням трьох основних криз: нереалізованості, спустошеності,

безперспективності [13]. Окремо визначають духовні кризи, які породжуються сильними емоційними переживаннями (смерть близької людини, розлучення, втрата значущих стосунків тощо), що нагадують про крихкість життя. Розгляд духовної кризи в науковій літературі дає змогу проілюструвати такий феномен, коли криза не обов'язково матиме лише негативні наслідки. Так, С. Гроф і К. Гроф описують цілющий потенціал духовних криз, які часто визначають стадії духовного розкриття. Подвійна природа такої кризи, таким чином, визначатиметься через потребу у допомозі психолога або глибокі позитивні зміни особистості, знаходження нового сенсу життя [14].

Низка дослідників (Ю. О. Кисельов, В. В. Лукін-Григор'єв) описують особистісні кризи як стани, які є характеристикою психічної діяльності у певний відрізок часу. На їх думку, особистісна криза показує своєрідність психічних процесів залежно від предметів і явищ, які відображаються, станів і властивостей особистості. Ю. О. Кисельов включає до особистісної кризи такі аспекти, як: 1) зміна основних структур особистості; 2) зміна характеру і змісту взаємодії особистості із соціумом; 3) зв'язок актуальних переживань з соціальними, екзистенціальними, духовними складовими; 4) співіснування потенціалу як росту та оновлення, так і деструктивних тенденцій [15].

Т. М. Титаренко визначає життєву кризу як тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя та його сенсу, цілей та шляхів їх досягнення. Кризи, які переживає особистість, можуть бути нормальними або анормальними [16]. Під «нормальною» кризою мається на увазі, схоже до представлених вище уявлень, закономірний та очікуваний перехід від одного вікового етапу до іншого. «Анормальна» криза, яку він називає життєвою, виникає у складних життєвих умовах, через події, які стають доленосними.

Виділяється також різна глибина життєвої кризи: поверхнева, середня та глибока. Форми переживань кризи в різних людей можуть досить кардинально відрізнятися, обумовлюючись такими факторами, як тип особистості, енергетичні ресурси, минулий досвід, життєва ситуація [16].

Життєва криза відрізняється від емоційно складних життєвих ситуацій. Вона суб'єктивно переживається людиною як гостра необхідність реконструювати ставлення до себе, власного минулого, теперішнього і майбутнього. Криза зазвичай охоплює зміни у фундаментально значущих цінностях та потребах, внутрішньому житті і характеризується значними за силою емоційними переживаннями. Важливою характеристикою кризи є те, що вона порушує звичний хід життя, дезорганізує, вимагає переосмислення життя та його сенсів (О. А. Донченко, Т. М. Титаренко [17]).

Обов'язковою умовою життєвої кризи є наявність події, яка її викликає. Під таким визначенням дослідники мають на увазі дезадаптуючу зміну в соціальному середовищі, яка призводить до змін очікувань особистості щодо неї самої та стосунків із світом. Психологічна криза, таким чином, виступає як функція події, що її викликає, і специфічна особистісна схильність, вразливість до такої події. Така вразливість може забезпечуватися особливостями емоційної реактивності, характеристиками самооцінки і самосприйняття, системою цінностей тощо.

Когнітивними чинниками сприйняття ситуації як кризової, неадаптивного реагування є особливості суб'єктивного сприйняття її як провалу, неуспіху, втрати тощо. Такий підхід розкрито А. Г. Амбрумовою; І. В. Бринзою; О. А. Будницькою та Ф. Ю. Василюком). Певна подія може ставати чинником кризи за умови, що в сфері особистих сенсів сприйматиметься як така. Іншим когнітивним компонентом психологічної кризи є уявлення про безвихідність ситуації, неможливість розв'язання конфлікту, що пояснюється реальним або уявним дефіцитом інформації та інших важливих ресурсів подолання [18].

На думку Г. Перрі, до характерних особливостей життєвої кризи можна віднести: почуття неконтрольованості та несподіваності того, що відбувається; порушення звичного ходу життя; невизначеність майбутнього; тривале страждання (від 2 до 6 тижнів); переживання горя та втрати, небезпеки або приниження [19].

Як ми зазначали, існує можливість виділення різної глибини та стадій (рівнів) переживання життєвої кризи. Вирізняють різну кількість стадій: від трьох та чотирьох (Т. М. Титаренко, Дж. Каплан, А. Г. Амбрумова, Ф. Ю. Василюк) до шести (С. Я. Карпиловська). За Ф. Ю. Василюком, найчастіше розрізняють чотири послідовні фази:

- 1) первинне наростання напруги, яке стимулює використання людиною звичних способів розв'язання проблем;
- 2) продовження наростання напруги, поява збудження, агресивності, підвищення тривоги у випадках, коли звичні спроби подолання не приносять бажаного результату;
- 3) більше наростання напруги, яке потребує мобілізації психологічних і фізичних ресурсів. Виконуються спроби використати нехарактерні способи подолання;
- 4) за умови, якщо це виявляється марним, настає стадія, що характеризується підвищенням тривоги й депресії, відчуттям безпомічності й безнадійності, дезорганізацією поведінки.

Таким чином, криза зазвичай супроводжується стресом, містить в собі фрустрацію, оскільки пов'язана з блокуванням потреб, і конфлікт, оскільки актуалізує розрив між реальним та бажаним, потребує активізації цінності смислової діяльності особистості [11]. Разом з тим, життєва криза не обов'язково має проходити всі стадії, вона може завершитися на будь-якій з них, якщо знайдеться ефективний спосіб її подолання.

Проходження фаз життєвої кризи мають розбіжності відповідно до особливостей особистості. Можуть використовуватися різні способи виходу з життєвої кризи: використання методу проб і помилок; переоцінка цінностей та ін.

Зазначають, що «типові» життєві кризи (смерть близької людини, тяжке захворювання, різкі зміни соціального статусу тощо) характеризуються специфічними для них ознаками (С. Б. Семичов; Г. Перрі). Життєва криза також викликає перебудову різних підструктур особистості, а саме:

1. В емоційній сфері: змінюються почуття відношення до свого життя (психологічний дискомфорт, підвищення тривожності тощо).

2. На пізнавальному рівні – знижуються пізнавальні здібності (пам'ять, увага, мислення) та сприйняття себе і свого життя.

3. В підструктурі досвіду – руйнуються старі звички, навички, на зміну яким приходять нові, які можуть формуватися в процесі кризи.

4. В спрямованості: змінюється ставлення до майбутнього, сенс і уявлення про цілісність життя.

5. Порушується смислова відповідність свідомості і буття суб'єкта.

6. Змінюються особливості самосвідомості й Я концепції особистості.

Наслідки життєвої кризи різняться: в одних випадках дослідники відзначають фіксацію неадекватних способів адаптації, що може і надалі ускладнювати стан індивіда і викликати нові кризи і більш несприятливі наслідки (А. Г. Амбрумова, Л. І. Анциферова [20]). В інших випадках мова йде про можливість посттравматичного зростання особистості, набуття нового духовного досвіду, усвідомлення цілісності уявлень про себе та своє життя.

Розглянемо основні погляди до інтерпретації терміну «психологічний ресурс» у психологічній науці. Так, поряд використовуються багато категорій для пояснення феноменів із схожим сенсом: наприклад, для опису якостей людини, пов'язаних із успішним вирішенням проблемних ситуацій, вживають поняття «особистісний потенціал», «стресостійкість», «життєвий досвід», «копінг-поведінка», «адаптаційні можливості», «ресурси життєздатності» тощо. Спільним у перелічених термінах є наголошення певної ролі у контексті діяльності особистості, функції, обумовленої розвитком та адаптацією.

На сучасному етапі розвитку наукових поглядів стосовно природи психологічного ресурсу особистості вони представлені співіснуванням ряду концепцій та моделей, які відображають динамічні та змістовні його особливості.

У широкому сенсі поняття ресурсу (ressource (фр.) – допоміжний засіб), за С. Хобфоллом, включає те, що може бути задіяно людиною для ефективного існування та підтримки якості життя [21].

Також у сучасних дослідженнях психологічним ресурсом пропонується називати ті елементи, які виступають цінностями за своєю сутністю або діють як засіб для досягнення цілей, які мають цінність для людини. На думку С. Е. Хобфолла, такі уявлення розкривають інструментальний характер психологічних ресурсів особистості [5].

В ряді сучасних досліджень вивчається також потенціал ресурсів у контексті адаптації та подолання тих проблем, з якими стикається людство в останні кілька років. Nicolas Pellerin та Eric Raufaste вивчають роль певного ряду ресурсів (самоефективність, оптимізм, надія, мудрість, самотрансцендентність, вдячність) у збереженні психологічного благополуччя під час пандемії COVID-19 та тривалого локдауну [6]. Дослідники виявили, що рівень показників благополуччя знизився з початком пандемії та відновився лише після повідомлення про завершення локдауну. Внутрішнє благополуччя при цьому не набуло відновлення до «доковідного» рівня. Результати дослідження виявили корисність психологічних ресурсів для благополуччя осіб.

В рамках позитивної психології та вивчення організаційної поведінки певного поширення набуває концепція «психологічного капіталу» (PsyCap), яка базується на групуванні таких психологічних ресурсів, як надія, самоефективність, резильєнтність та оптимізм (HERO – скор.) [7]. Зазначені властивості, поєднуючись, утворюють конструкцію вищого порядку. Позитивна роль даних ресурсів проявляється у поведінці особистості як впевненість у своїх силах, переконаність у здатності впливати на майбутнє, можливість перенаправляти себе на шляху до цілей та справлятися із невдачами.

Такий конструкт, як «надія» розглядається як позитивний мотиваційний стан, заснований на інтерактивно отриманому відчутті успішності використання волі так шляхів досягнення (планування досягнення цілей). Надія як ресурс включає наступні виміри: свободу волі (сила волі або рішучість прагнути до цілі) та шляхи («потужність» або здатність генерувати альтернативні шляхи досягнення цілей, коли перешкоди заважають планам). Під самоефективністю автори розглядають переконання або впевненість

особистості про її здатність мобілізувати мотивацію, когнітивні ресурси або комплекс дій, необхідних для успішного виконання певного завдання в конкретному контексті.

Ресурсом «стійкості» дослідники називають здатність «витримати удар» в ситуації нещастя, конфліктів, невдач або навіть позитивних подій, повернувшись до оптимального стану шляхом використання особистісних, соціальних чи психологічних активів.

«Оптимізм» розглядається як позитивний стиль пояснення, в ході якого людина приписує успішні або позитивні події результату дій власних, особистих чинників, а негативні події інтерпретує, приписуючи їх існування впливу зовнішніх, тимчасових і ситуаційних факторів.

В дослідженні E. Rabenu та E. Yaniv розглянуто зв'язок зазначених ресурсів із особливостями копінг-поведінки особистості на роботі [22]. Дослідники доходять висновку, що зазначені ресурси виступають в якості ресурсу подолання, оскільки ці процеси є взаємопов'язаними. Припускалося, що чим більше психологічних ресурсів має індивід, тим більш схильний буде до обрання стратегій, пов'язаних із змінами та/або прийняттям, а не униканням, що підтвердилося. Досліджувані з високим рівнем самоефективності були схильні розглядати стрес як виклик, який необхідно подолати, і прагнули до дій і проблемно-орієнтованого копіngu. Тим не менш, усі психологічні ресурси виявилися пов'язані з подоланням, спрямованим на зміни. E. Rabenu та E. Yaniv роблять висновок, що особливості локусу контролю (самоефективність, оптимізм та надія), розгляд стресу як виклику (самоефективність та надія) та стратегічно-прагматичний підхід (резильєнтність) можуть виступати чинниками вибору стратегій, пов'язаних із змінами стресора.

Зазначені ресурси також виявилися сильніше пов'язаними із подоланням шляхом прийняття, ніж із подоланням шляху зміни ситуації. Крім того, резильєнтність вплинула на прийняття більше, ніж будь-які ресурси вплинули на подолання. Отже, психологічні ресурси можуть спонукати людину пристосовуватися до вимог, уявляючи ситуацію в більш позитивному ключі, а не намагаючись змінити стресову ситуацію.

S. E. Taylor, M. E. Kemeny та ін. досліджували роль «позитивних ілюзій» в контексті їх здатності впливати не тільки на психологічний, а і на фізичний стан особистості. Розглянувши оптимізм, особистий контроль і відчуття сенсу [23], вони також перевірили наслідки теорії когнітивної адаптації та дослідження позитивних ілюзій щодо зв'язку позитивних переконань із прогресуванням захворювання серед чоловіків, інфікованих ВІЛ. Дослідження виявили, що навіть нереально оптимістичні переконання щодо майбутнього

можуть захищати здоров'я. Здатність знаходити сенс у досвіді також пов'язана з менш швидким перебігом хвороби. Отже, психологічні переконання, такі як сенс, контроль і оптимізм, діють як ресурси, які можуть не тільки зберегти психічне здоров'я в контексті травматичних або небезпечних для життя подій, але й захищати фізичне здоров'я.

Сучасні уявлення про особливості психологічного ресурсу також представлені у вигляді співіснування ряду теорій, аналіз яких виконано С. Хобфоллом [5].

Так, теорія ключових ресурсів (Р. Thoits та А. Bandura) зосереджується на виділенні кола основних ресурсів, які регулюють виникнення або дію ресурсів більш низького порядку. До таких «ключових» ресурсів пропонувалося відносити самоефективність, оптимізм, високу самооцінку, цілеспрямованість тощо.

Мультикомпонентна теорія ресурсів (А. Antonovsky, S. C. Kobasa) висуває конструкт «почуття узгодженості», що складається із переживання особистістю здатності передбачити власне майбутнє, виводити особистий сенс та мати владні сили на своєму боці. Всі наведені елементи, на думку дослідників, мають скоріше екзистенційний характер. S. C. Kobasa в рамках цього напрямку пропонує модель, в якій розглядається трикомпонентна структура особистісної життєстійкості, яка включає відчуття контролю, оцінки стресорів як викликів, а не загроз, та відданість життєвим завданням.

Інтегрована модель ресурсів розглядає ресурси в контексті загального процесу, спрямованого на підтримку благополуччя особистості шляхом застосування ресурсів. Цей підхід зосереджується не стільки на вивченні окремих ресурсів, а на аналізі ширшого процесу, в якому ресурс виступає в контексті стресогенної ситуації. В такій ситуації наявність певного «резерву» ресурсів забезпечує успішне подолання стресу. Представниками цього підходу можна назвати Р. Лазаруса та С. Фолкман. С. French наголошував на ролі відповідності наявних ресурсів вимогам стресової ситуації у підтримці благополуччя особистості.

Теорія збереження ресурсів (conservation of resources – COR) входить у вищезазначену модель та наполягає, що особистість намагається отримати, зберегти і захистити ресурс, а стрес виникає в тих випадках, коли відчувається нестача ресурсів або відсутня можливість їх поновити. Важливим елементом цієї теорії є зазначення культуральної обумовленості створюваних ресурсів та описання феномену «каравану ресурсів» – явища, коли один ресурс особистості (наприклад, висока самооцінка) автоматично супроводжується іншими ресурсами (вищою соціальною підтримкою).

Моделі ресурсів, які розглядають їх особливості в контексті онтогенетичного розвитку людини (онтогенетичні моделі) наголошують на особливостях трансформації наявності ресурсів та їх якостей в онтогенезі. Наприклад, виявлено, що особи похилого віку демонструють вищу відповідність ресурсів вимогам оточуючого середовища; також вважається, що особистісні ресурси приходять у відповідність із соціальними. Такі особливості пояснюються тим, що на тлі зменшення важливих ресурсів (когнітивних здібностей, близьких, здоров'я) актуалізується необхідність креативного використання тих ресурсів, що залишаються. Теорія набула розвитку у роботах Р. В. Baltes (SOC theory) та вважається, що її принципи можуть використовуватися для аналізу ресурсів особистості протягом її життя.

Запропонована модель отримала певне розповсюдження, активно вивчаються соціокультурні особливості ресурсів особистості та їх функції на різних вікових етапах розвитку. Так, Ellen Ek представлено дослідження того, як психосоціальні характеристики в ранньому дитинстві та підлітковому віці передбачають успішну інтеграцію у трудове життя, пов'язані з благополуччям. Використана оцінка таких психологічних ресурсів, як диспозиційний оптимізм, особиста значущість роботи та копінг-поведінка в ранньому дорослому віці [26]. Виявлено, що соціальні ресурси сім'ї в дитинстві та підлітковому віці обумовлюють вихід на ринок праці, опосередковують зв'язок між міграцією із сільської місцевості до міста та суб'єктивним благополуччям, розвиваються з раннього дитинства, але піддаються впливу досвіду роботи. Виявлені певні гендерні відмінності у прогнозуванні психосоціальних ресурсів і зв'язку з успіхом у виході на ринок праці. Для чоловіків роль ставлення та психологічних факторів видається особливо важливою при вступі до трудового життя та розвитку психологічних ресурсів. Для жінок академічна освіта була важливішою для успішного вступу в трудове життя, а відсутність емоційної соціальної підтримки була фактором ризику для виникнення особливостей харчування, обумовлених стресом.

В іншому дослідженні схожої проблематики, а саме особливостям ролі ресурсів особистості у зв'язку із виходом на ринок праці у віці ранньої дорослості, J. D. Jensen, J. H. Andersen та T. N. Winding виявлено, що психологічні ресурси почуття узгодженості та майстерності діють як захисні фактори тривалого виключення з ринку праці в ранньому дорослому віці [25]. Самооцінка не виявилася пов'язаною із залученням до ринку праці у ранньому дорослому віці. Виявлено також гендерні та вікові відмінності, які вказують на те, що більшість психологічних ресурсів мають різний вплив залежно як від віку, так і від статі. Зазначено, що підтримка психологічних ресурсів на

вищому рівні протягом підліткового віку є важливою для збільшення шансів на більш високу залученість до ринку праці у ранньому дорослому віці.

Таким чином, зазначені результати можуть доводити важливість психологічних ресурсів у подоланні не тільки ненормативних криз, але і у ситуаціях закономірного переходу особистості з однієї вікової групи до іншої, зміні соціальної ситуації розвитку, проживанні вікових криз.

Важливо зазначити також погляди, в рамках яких ресурс розглядається як динамічна система, яка формується або актуалізується у відповідь на уявлення людиною цілісної ситуації та власних можливостей та обумовлює ефективність діяльності або адаптаційного процесу. З іншого боку, наявні психологічні ресурси особистості також здійснюють вплив на сприйняття себе та ситуації [26].

Таким чином, можна зробити ряд висновків:

1. Незважаючи на наявність різних підходів до визначення життєвої кризи, існують підстави запропонувати визначення кризи як стану, який виникає, коли особистість стикається з перешкодою життєво важливим цілям і не має відповідних ресурсів для її подолання (або суб'єктивно сприймає себе такою, яка не має відповідних ресурсів).

2. Психологічний ресурс особистості можна розглядати як динамічну систему, яка формується, або актуалізується, у відповідь на уявлення людиною цілісної ситуації та власних можливостей та обумовлює ефективність діяльності або адаптаційного процесу. З іншого боку, наявні психологічні ресурси особистості також здійснюють вплив на сприйняття себе та ситуації.

3. Зазначені результати можуть доводити важливість психологічних ресурсів у подоланні не тільки ненормативних криз, але і у ситуаціях закономірного переходу особистості з однієї вікової групи до іншої, зміні соціальної ситуації розвитку, проживанні вікових криз.

Список використаних джерел:

1. Казібекова В. Ф. Психологічні ресурси особистості: філософсько-психологічний зміст. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологія*. 2017. Вип. 2. Том 1. С. 120–127.
2. Фромм Э. Психологічний аналіз і етика. Москва : Республіка, 1993. 415 с.
3. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапію. Становлення людини. Москва : Прогрес, 1998. 480 с.
4. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. КСД, 2010. 169 с.

5. Hobfoll S. E. Social and psychological resources and adaptation. *Rev. Gen. Psychol.* 2006. P. 307–324.
6. Pellerin N. Raufaste E. Psychological Resources Protect Well-Being During the COVID-19 Pandemic: A Longitudinal Study During the French Lockdown. *Front. Psychol.*, 2020. V. 11. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.590276> (дата звернення: 12.03.2023).
7. Luthans F., Youssef-Morgan C. M., Psychological Capital: An Evidence-Based Positive Approach. *Management Department Faculty Publications*, 2017. 165 p.
8. Viktorenko S. O. Model of psychological resources of mnemonic function of students. Питання психології. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Вип. 5 (58). С. 32–40.
9. Семичов С. Б. Теория кризисов и психопрофилактика : (обзор литературы). *Труды Ленинградского научно исследовательского психоневрологического института имени В. М. Бехтерева*. 1978. Т. 63 : Неврозы и пограничные состояния. С. 96–99.
10. Варбан Є. О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Вип. 8. С. 120–133.
11. Василюк Ф. Е. Психология переживания : анализ преодоления критических ситуаций. Москва : Изд-во МГУ, 1984. 200 с.
12. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис : типологический анализ критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. Т. 16. № 3. С. 90–101.
13. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук. : Москва, 1994. 18 с.
14. Гроф С. Духовный кризис: когда преобразование личности становится кризисом. Москва : Изд-во Трансперсонального ин-та, 2003. 380 с.
15. Киселёв Ю. А. Психодуховный кризис личности как психосоциальное явление : дис. ... канд. психол. наук. Москва : РГБ, 2005. 199 с.
16. Титаренко Т. Життєві кризи: технології консультування. Перша частина. Київ : Главник, 2007. 144 с.
17. Донченко Е. А. Титаренко Т. М. Личность : конфликт, гармония. 2 е изд., доп. Киев : Политиздат Украины, 1989. 175 с.
18. Амбрумова А. Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика. *Психологический журнал*. 1985. Т. 6. № 6. С. 107–115.
19. Фонтана Д. Как справиться со стрессом. Москва : Педагогика-пресс, 1995. 351 с.

20. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях : переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15. № 1. С. 3–18.
21. Hobfoll S.E. The influence of culture, community, and the nest-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology: An International Review*. 2001. № 50. P. 337–421.
22. Rabenu E, Yaniv E. Psychological Resources and Strategies to Cope with Stress at Work. *Int J Psychol Res (Medellin)*. 2017. 10(2). P. 8–15.
23. Bower J. E. Kemeny M.E, Taylor S.E., Fahey J.L. Cognitive processing, discovery of meaning, CD4 decline, and AIDS-related mortality among bereaved HIV-seropositive men. *Journal of consulting psychology*. 1998. Vol. 66(6). P. 979–986.
24. Ek E. Psychological resources, their social antecedents, and association with well-being and health behaviour in early adulthood. Helsinki, 2008. 69 с.
25. Jensen, J.D., Andersen, J.H., Winding, T.N. Psychological resources in adolescence and the association with labour market participation in early adulthood: a prospective cohort study. *BMC Public Health*. 2020. 386 p.
26. Гарець Н. О., Варакута М. Л. Аналіз динамічних характеристик психологічного ресурсу особистості. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень* : матер. IV Міжн. наук. конф. (м. Житомир, 10 лют. 2023 р.) Житомир, 2023. С. 210-214.

Варакута М.Л.

викладач кафедри психології

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ У ДОСЛІДЖЕННІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ ПРОТЕСТНИХ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

На сьогодні дедалі більше уваги у психологічних дослідженнях приділяється підлітковому та юнацькому віку, у зв'язку з актуальністю динаміки вікових процесів, що визначають становлення особистості та її ціннісної сфери.

Дослідження протестних настроїв на сьогодні є суспільно значущим, адже ситуація в країні є нестабільною, і це дуже негативно впливає на життя людей, їх поведінку та психічні стани. Тому з метою стабілізації ситуації, її поліпшення потрібно вивчати й аналізувати актуальні потреби населення, що дасть можливість знизити рівень протестності в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених вивченню протестних настроїв та протестної активності населення, доводить, що дане питання є важливою тематикою соціально-психологічних досліджень. Теоретичні концепції протесту – парадигма колективної дії Дж. Лофланд, Н. Смелзер, С. Терроу і теорія відносної депривації Т. Гарр, Дж. Девіс, Р. Тернер, в яких основна увага приділяється мотивам участі особистості в протесті. Теорія мобілізації ресурсів, представлена роботами М. Залда, Дж. Мак–Карті, Ч. Тіллі, С. Терроу, Е. Шортера тощо, звертає увагу на організаційні можливості виникнення протестної поведінки, саме в рамках даного напрямку виникають розробки стосовно циклів протесту, які створюють «параболу масової мобілізації».

З постіндустріальним переходом зміщується акцент у тематиці протестів, що призводить і до зміни у сфері їх дослідження. Так, А. Мелуччі, А. Турен, Ю. Хабермас, П. Штомпка у своїх роботах розкривають основні умови для виникнення нових протестних рухів у постіндустріальних умовах.

Важливі аспекти протестної активності в Україні досліджували такі вітчизняні соціологи, як І. Бекешкіна, В. Бабкіна, М. Головатий, Є. Головаха, А. Колодій, Є. Ключенко, О. Куценко, Н. Паніна, Г. Почепцов, О. Стегній, Ю. Шемшученко, а також дослідники інших галузей наукового знання: В. Бортніков, В. Бурдяк, А. Колодій, М. Обушний, О. Резнік, А. Романенко, Н. Ротар, В. Цвих, К. Черкашин, Ю. Шведа та ін. Протягом останніх десятиліть в межах цієї тематики постійно проводилися комплексні загальнонаціональні дослідження моніторингового характеру, зокрема й під егідою Інституту соціології НАН України.

Одна з найчастіших реакцій на навколишній світ у підлітковому віці – це реакція протесту (опозиції). Це непостійна і відносно скороминуща реакція, що характеризується вибірковою спрямованістю. Протестні форми поведінки виникають у підлітків у відповідь на образу, ущемлене самолюбство, відчуття власної значущості, невдоволення вимогами суспільства чи взаєминами близьких.

Реакції протесту можуть бути пасивними та активними. До реакцій пасивного протесту зазвичай відносять відмову від їжі, втечу із дому, делінквентну та девіантну поведінку, включаючи суїцидальні спроби, замасковану ворожість, а також низку порушень соматовегетативних функцій, особливо блювоту, енурез та енкопрез, депресивні та субдепресивні стани, включаючи анорексію та булімію.

Реакції активного протесту проявляються у формі непослуху, грубості, проявів виклику, а іноді агресивної поведінки у відповідь на різні психологічні труднощі (неправильні методи виховання, залякування, утиск самолюбства,

емоційна депривація, конфліктна ситуація у дитячому колективі та ін.). Такі форми реакцій спостерігаються тільки у різноманітних психотравмуючих ситуаціях, мають чітку спрямованість проти певних осіб та чинників, які стали джерелом негативно забарвлених переживань, є досить короткочасними і не схильні до фіксації. Найчастіше спостерігаються у підлітків із рисами емоційної збудливості та нестабільності.

Активні реакції протесту виражаються і в прагненні робити всупереч (“на зло”), завдавати шкоди людині, яка образила підлітка, за допомогою обмов, брехні, крадіжки, аж до жорстоких вчинків і навіть вбивства тварини, що належить цій людині. Такою поведінкою підліток намагається помститися кривдникові. В окремих випадках реакція протесту закріплюється та згодом поширюється на дорослих взагалі. Тоді підліток виявляє протестну реакцію в різних обставинах, і сила його реакції відповідає подразнику [3; 8].

Пізніше відбувається дорослішання і підлітковий протест може переходити у протест юнацький. Насамперед, відзначимо, що період юності включає становлення особистості і це багато в чому визначає подальше життя людини. Саме тут відбувається формування характеру та інших основних рис особистості, зміна звичного шкільного навчання на інші види соціальної діяльності, також різко змінюється соціальна позиція [7]. Це також період самовизначення – соціального, особистісного, професійного, духовно-практичного, ціннісного.

В основі процесу самовизначення лежить вибір майбутньої сфери діяльності. При переході від підліткового віку до юнацького відбувається зміна уявлень щодо майбутнього: якщо підліток дивиться на майбутнє з позиції сьогодення, то юнак дивиться на сьогодення з позиції майбутнього. Навчальна діяльність стає навчально-професійною, що реалізує професійні та особистісні очікування та схильності юнаків та дівчат. Провідне місце займають мотиви, пов'язані з самовизначенням та підготовкою до самостійного життя, з подальшою освітою та самоосвітою. Ці мотиви набувають особистісного змісту і стають значущими.

Характерне набуття молодості – формування життєвих планів, світогляду, ціннісних настанов та орієнтацій [6]. У такому віці молодь прагне різноманітно самоствердитись і знайти себе. Цей феномен може виражатися у більш чіткій та спрямованій формі, ніж у підлітків. Так, найчастіше, в молодості люди виявляють свій протест за допомогою зміни своєї зовнішності, іміджу, поведінки та, відповідно – через ставлення до людей. При цьому такі протестні люди об'єднуються в усталені групи та спільноти (іноді навіть – екстремістські), планують в них свою поведінку, виходячи з норм групи.

Тут може відбуватися загострення емоційних особливостей. Серед них можна виділити такі: підвищений (аж до ейфорії) настрій при включенні до референтної групи та задоволення від спільної діяльності; зниження чутливості до критики на свою адресу за рахунок розвитку «психологічного захисту» (підтримка референтної групи); легкість зміни бажань під впливом референтної групи та легкість співучасті за рахунок емоційної децентрації (наприклад, надання допомоги людям похилого віку та хворим разом із участю в асоціальних актах та акціях непокори); жорсткість і безкомпромісність в оцінці інших за полярною шкалою («дихотомічне» мислення – чорне або біле, свої або чужі).

На сьогодні достатня кількість молоді зрікаються традиційних суспільних цінностей і при цьому в їх поведінці присутні ознаки девіантної поведінки. Сама поведінка носить яскраво виражений характер протесту, що відбивається у їхніх поглядах, судженнях, субкультурі та загалом ціннісних орієнтацій. Цей процес спостерігається досить давно – орієнтовно протягом чотирьох останніх десятиліть та має повсюдний характер.

З одного боку, цей процес, безперечно, негативно позначається на традиційних уявленнях про «здоров'я» суспільства, з іншого – саме такому явищу світ зобов'язаний культурним досягненням, науковим відкриттям, розвитку інформаційно-комунікаційного середовища та поширенням у ньому різних ідей та соціальних рухів [3; 8].

У міжособистісному аспекті опозиційна поведінка може виявлятися через протестні способи самовираження. Тут молоді люди виявляють особистісний протест, який є формою нерозуміння дорослих, так само це відбувається через незадоволеність своїм становищем у суспільстві, що проявляється у поведінці і, насамперед, у спілкуванні.

Проблема протестної поведінки молоді мало досліджена і потребує більшої уваги у зв'язку з дедалі більшою часткою людей, схильних до особистісного протесту стосовно оточення. Така поведінка у спілкуванні полягає у характерних реакціях на ситуації у взаємодії. Ми вважаємо, що ці реакції мають бути викликані якимись персональними особливостями. У зв'язку з цим передбачається, що така протестна поведінка взаємопов'язана з якимись рисами характеру людини та способами вирішення конфлікту.

Оскільки проблема протестної поведінки молоді особливо актуальна в наш час, ми спробуємо виявити особливості потенційно протестної та нейтральної груп студентів.

Для дослідження протестної поведінки ми проаналізували особистісні риси та рівень конфліктності.

Властивості особистості було визначено восьми базовими шкалами методики міні-мульти (скорочений варіант опитувальника ММРІ), а саме: ПОХОНДРІЯ, ДЕПРЕСІЯ, ІСТЕРІЯ, ПСИХОПАТІЯ, ПАРАНОЯЛЬНІСТЬ, ПСИХАСТЕНІЯ, ШИЗОЇДНІСТЬ, ГІПОТОНІЯ.

Конфлікт – це сприйнята несумісність дій та цілей, яка протікає у формі протистояння, зіткнення, протиборства особистостей чи громадських сил, інтересів, поглядів, позицій щонайменше двох сторін. У конфліктології визнано здійснення наступних п'яти стилів конфліктної поведінки: ухилення, пристосування, конфронтація, співпраця, компроміс.

Методика міні-мульти (скорочений варіант ММРІ). Обробку отриманих даних проведено методами математичної статистики (обчислення середніх арифметичних, стандартного відхилення, критерію Стьюдента).

4. У загальних визначеннях поняття «цінність» може надаватися кілька значень, залежно від аналізованого аспекта:

а) Цінність – як суспільний ідеал, вироблений суспільною свідомістю, що міститься в ньому, абстрактне уявлення про атрибути гідного та високого в різних сферах суспільного життя. Це загальнолюдські та конкретно-історичні цінності.

б) Цінності, які існують у об'єктивованій формі, як твори матеріальної і духовної культури чи людські вчинки. Соціальні цінності зазнають переосмислення через призму індивідуальної життєдіяльності та світогляду, входять у психологічну структуру особистості у формі особистісних цінностей.

Об'єкт дослідження є протестна поведінка студентів, а *предметом дослідження* – особистісні особливості студентів із протестною поведінкою та їх конфліктність.

Мета дослідження – виявити особистісні особливості протестних студентів.

Гіпотеза дослідження: протестні ЗВО характеризуються високим рівнем конфліктної поведінки та дезадаптивних реакцій.

Дане дослідження проведене у місті Дніпро, серед здобувачів вищої освіти ЗВО. У дослідженні взяло участь 169 осіб інженерно-технічних та гуманітарних спеціальностей. Вік досліджуваних 17–25 років. Здобувачам вищої освіти пропонувалися методики, спрямовані на виявлення тих чи інших особливостей їхньої особистості.

За результатами дослідження загальна сукупність обстежуваних була поділена на дві вибірки за критерієм протесту (методика ППЛ): вибірка НП (НП – не протестні) та вибірка П (протестні).

Таблиця 1.

Результати дослідження загальної сукупності обстежуваних за критерієм протесту (методика ППЛ): вибірка НП (НП – не протестні) та вибірка П

Значення	вибірка НП (НП – не протестні)= 69 осіб	вибірка П (протестні) = 100 осіб
Допустимі значення	144 бали	171 та вище
Середні значення	132 бали	184 бали
Відхилення від середнього значення	160-132= 28 бали	184-160=24 бали

У зв'язку з даними, отриманими після обробки методики ППЛ, ми можемо стверджувати, що рівень протестності серед студентів дуже високий. Зважаючи на те, що середній показник за даною методикою – 160 балів, можна стверджувати про те, що серед ЗВО спостерігається загальна тенденція до протестної поведінки.

Аналіз конфліктності відбувався по НП та П окремо, по двох вибірках за критерієм протесту. Д. Томас вважає, що в стратегії уникнення конфлікту жодна зі сторін не досягає успіху; при таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування та компроміс, або один із учасників виявляється у виграші, а інший програє, або обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки. І тільки в ситуації співпраці обидві сторони перебувають у виграші [9, с. 636].

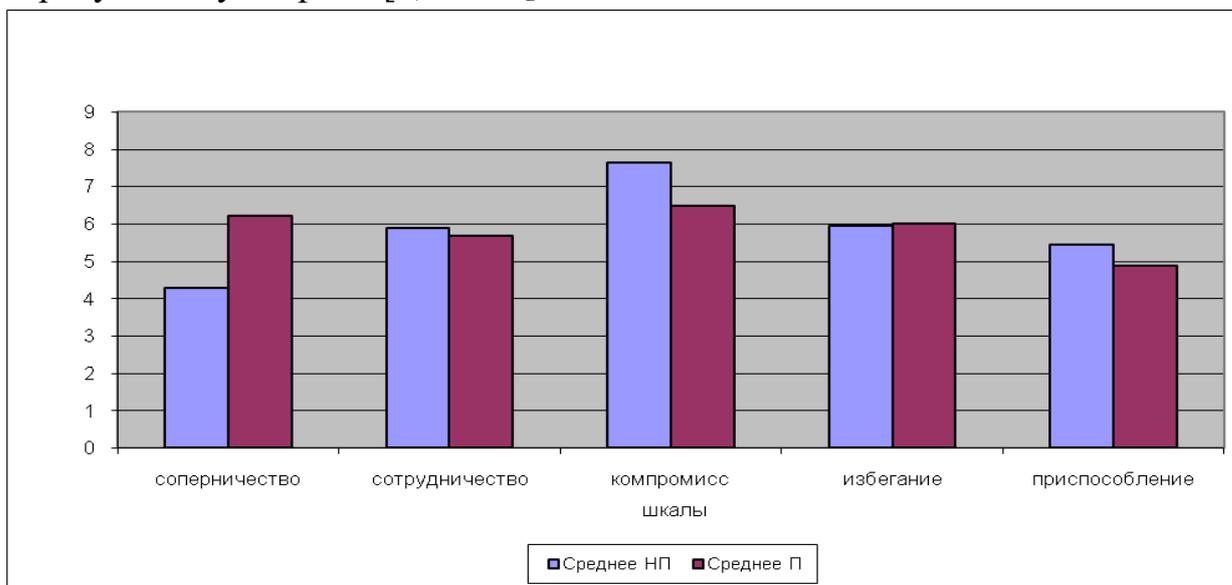

Рисунок 1. Діаграма порівняння протестних та непротестних випробовуваних за методикою Томаса

Аналіз результатів діаграми дозволив виявити три тенденції стосовно поведінки в конфлікті для НП та П, а саме (табл. 2):

Таблиця 2.

Аналіз результатів діаграми: три тенденції стосовно поведінки в конфлікті для НП та П

Стратегія	НП	П
1 стратегія	Появ Компромісу, Співпраці, Пристасування \geq ніж у П	Появ Компромісу, Співпраці, Пристасування \leq НП
2 стратегія	Уникнення НП=П	Уникнення НП=П
3 стратегія	Конкуренція НП \leq П	Конкуренція П \geq НП

Найбільш явно вибірки відрізняються за шкалами «суперництво» (середнє значення для П-вибірки 6,222; середнє значення для НП-вибірки 4,289) та «компроміс» (середнє значення для П-вибірки 6,467; середнє значення для НП-вибірки 7,644). У протестних випробовуваних шкала «суперництво» набагато вище, ніж у непротестних (t-критерій Стьюдента дорівнює 0,001; $p < 0,05$). У протестних випробовуваних шкала «компромісу» нижча, ніж у непротестних (t-критерій Стьюдента дорівнює 0,008; $p < 0,05$).

Протестні випробовувані найчастіше схильні до змагання (конкуренції) як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому. Вони частіше, ніж непротестні, виявлятимуть дух змагання, прагнутимуть бути першими, негідпорядкованими нікому іншому. Такі люди рідко йдуть на вирішення конфлікту як угоди – на основі взаємних поступок. Непротестні ж випробовувані найчастіше вирішують конфлікти саме шляхом компромісу, вони уникають прямих змагань та суперництва у відкритих конфліктах.

Властивості особистості було визначено восьми базовими шкалами методики міні-мульти (скорочений варіант опитувальника ММРІ). Аналіз результатів здійснювався між вибірками НП і П.

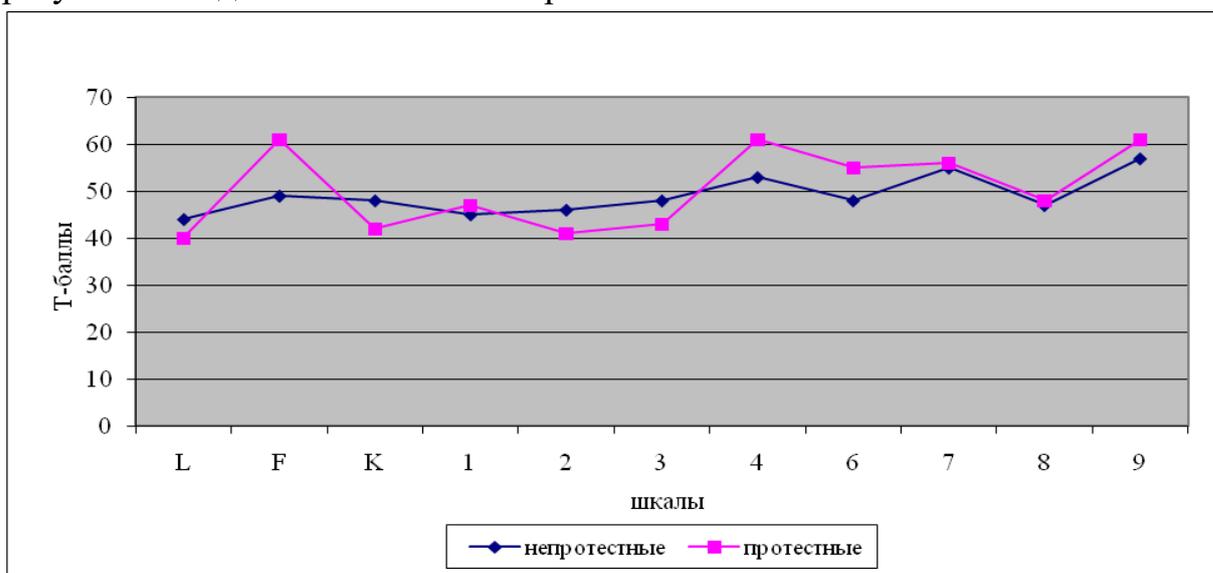

Рисунок 2. Діаграма кривих непротестної та протестної вибірок за методикою ММРІ

Аналіз даних побудови графіка показав, що між вибірками НП і П найбільш значущі відмінності (див. рис. 2) за шкалою 4 (Психопатія), шкалою 6 (Паранояльність), шкалою 8 (Шизоїдність) та шкалою 9 (Гіпотонія).

За шкалою 6 (Паранояльність) – середнє значення для П-вибірки 5,178; середнє значення для НП-вибірки 4,111; t-критерій Стьюдента дорівнює 0,028; $p < 0,05$. За шкалою 8 (Шизоїдність) ми можемо говорити про відмінності у відповідях двох вибірок (середнє значення для П-вибірки 6,643; середнє значення для НП-вибірки 4,621; t-критерій Стьюдента дорівнює 0,001; $p < 0,05$). За шкалою 9 (Гіпотонія) також простежуються відмінності (Середнє значення для П-вибірки 7,132; середнє значення для НП-вибірки 5,221; t-критерій Стьюдента дорівнює 0,001; $p < 0,05$).

Здобувачі вищої освіти з опозиційної вибірки найчастіше бувають соціально дезадаптовані. Вони агресивні, конфліктні, нехтують соціальними нормами та цінностями, настрій у них нестійкий, вони вразливі, збудливі та чутливі. Протестні випробувані схильні до формування надціннісних ідей. Це односторонні, агресивні та злопам'ятні люди. Ті, хто не згоден з ними, хто думає інакше, сприймаються як вороже налаштовані люди, чи вороги. Свої погляди вони активно насаджують, тому мають часті конфлікти з оточенням. Власні найменші удачі завжди переоцінюють.

Для П-вибірки часто характерний шизоїдний тип поведінки. Такі досліджувані здатні тонко відчувати і сприймати абстрактні образи, але повсякденні радості та прикраси не викликають у них достатнього емоційного відгуку. Таким чином, загальною рисою шизоїдного типу є поєднання підвищеної чутливості з емоційною холодністю та відчуженістю у міжособистісних відносинах. Для випробовуваних з опозиційною поведінкою часто характерний піднесений настрій незалежно від зовнішніх обставин – вони активні, діяльні, енергійні та життєрадісні; вони люблять роботу з частими змінами, охоче контактують із людьми, проте інтереси їх поверхневі та нестійкі, їм не вистачає витримки та наполегливості.

Слід звернути увагу до кривих ліній вибірок НП і П. Помітно, що графік середніх значень непротестних досліджуваних згладжений і немає різких підйомів і спадів, що свідчить про загальну тенденцію до гармонійності студентів цієї групи. Графік середніх значень протестних випробовуваних тут більше викривлений і насичений різкими підйомами і спадами, що свідчить про загальну тенденцію цих випробовуваних до яскравого прояву особистісних рис і характеру, до своєї поведінки і ставлення до навколишньої дійсності та оточення.

У подальшому дослідженні ми розглядаємо питання ціннісних орієнтацій та домінант, властивих для протестної молоді.

Для обробки результатів ми вважали за доречне застосувати класифікацію цінностей, запропоновану угорським дослідником Ф. Патакі. Автор виділяє такі типи цінностей:

1. Суспільно-політичні цінності (суспільне життя, особисте життя, оцінне ставлення до суспільних перспектив, патріотизм, інтернаціоналізм тощо).

2. Колективістські цінності (солідарність, спільна дія, здатність узгодження та підпорядкування особистих інтересів, дисципліна тощо).

3. Інтерперсональні цінності чи цінності відносин (дружба, секс, ставлення до дорослих та ровесників, а також оцінка їхньої поведінки).

4. Об'єктивні цінності (наука, мистецтво, інтелігентність, мораль).

5. Цінності "Я" (особисті перспективи, кар'єра, вибір професії, самореалізація).

6. Предметні цінності (певна бажана поведінка та оцінка насамперед предметів споживання) [10].

Прийняття та засвоєння цінностей – складний та тривалий процес.

Ціннісно-сміслові орієнтації, як стійкі властивості особистості, формуються та розвиваються також у процесі трудової діяльності. Початок цієї діяльності у більшості молодих людей припадає на вік 17-23 роки. І. С. Кон називає цей період пізньою юністю чи початком дорослості [8]. На думку американських психологів П. Массена, Дж. Конгера, Дж. Кагана та Дж. Гівітца, у цьому віці більшість людей мають справу з вибором кар'єри або шлюбного партнера, визначають життєві цілі та починають їх здійснювати [9, с. 182].

За словами Б. Г. Ананьєва, з початком самостійної суспільно-трудової діяльності, будується власний статус людини та її уявлення про себе. Цей статус спадкоємно пов'язаний із статусом сім'ї, з якої людина вийшла. Зокрема, це стосується цінностей професійного самовизначення [5, с. 67]. У процесі професійної діяльності людина неминуче входить у певні суспільні відносини з іншими людьми.

АСАЛД (Асоціативно-смісловий аналіз особистісної дистанції) – модифікована методика, що поєднує в собі шкалу соціальної дистанції Богардуса і методику “Репертуарні решітки Келлі”. Поняття соціальної дистанції, яке запровадив американський соціолог Е. Богардус на початку ХХ ст., характеризує близькість (відчуженість) соціальних чи етнічних спільностей, груп та окремих людей. За допомогою шкали соціальної дистанції (або шкали Богардуса) оцінюється ступінь соціально-психологічного ухвалення людьми один одного, тому її часто називають шкалою соціальної прийнятності. Вона використовується для вимірювання

дистанції, пов'язаної з расовою чи національною приналежністю, віком, статтю, професією, релігією, для вимірювання дистанції між дітьми та батьками. Шкала соціальної дистанції показує ступінь психологічної близькості людей, сприяє легкості їх взаємодії. Максимальна соціальна дистанція означає, що людина (або етнос) тримається окремо, автономно. Ввічливість та етикет, як культурні способи спілкування, дозволяють приховувати свою особистість, власну оригінальність та культуру; більшість комунікацій у такому разі символічні і формальні. Мінімальна соціальна дистанція сприяє конкретизації уявлень про інших людей, оскільки, коли люди добре знайомі, цікавляться один одним, національною культурою, вони залучаються у взаємодію та кожен бере до уваги оригінальність та індивідуальність один одного [3].

Методика "Репертуарні решітки Келлі" застосовується для виявлення стабільних тем, конструктів і стійких зв'язків між об'єктами, що може дозволити отримати уявлення про структуру агресивності, характерної для тієї чи іншої групи піддослідних. Аналіз системи особистих конструктів дозволяє отримати змістовний матеріал про особистість кожного з досліджуваних, позбавляючи необхідності звертатися до великої кількості додаткових психодіагностичних методик [13].

Обробка АСАЛД здійснюється шляхом контент-аналізу.

Контент-аналіз (англ. content analysis; від content – зміст) – формалізований метод вивчення текстової та графічної інформації, що полягає в перекладі інформації, що вивчається, в кількісні показники та їх подальшу статистичну обробку. Характеризується високою критеріальною суворістю, систематичністю [6]. Отримані за допомогою контент-аналізу кількісні характеристики тексту дають можливість зробити висновки про якісний, у тому числі латентний (прихований) зміст тексту. У зв'язку з цим метод контент-аналізу нерідко позначається як якісно-кількісний аналіз документів.

У процесі контент-аналізу, по-перше, формулюються ключові, концептуальні поняття дослідження, які називають категоріями контент-аналізу; по-друге, надійно та систематично фіксується частота (і обсяг) згадки цих категорій [4, с. 66]. Сутність методу контент-аналізу полягає у фіксації певних одиниць змісту, який вивчається, а також у квантифікації отриманих даних. обмежувався.

Ми умовно розділили бланк відповідей на три частини, за якими ми порівнювали протестних та непротестних піддослідних:

частина 1 – це дані на перетині п'яти шкал дистанції, починаючи з верхньої, та колонки «Люди, їх статус та ставлення до Вас»;

частина 2 – це дані на перетині решти п'яти шкал дистанції та колонки «Люди, їх статус та ставлення до Вас»;

частина 3 – це дані на перетині всіх десяти шкал дистанції та колонки «Цінності, ідеї цих людей; потреби та способи їх реалізації». Кореляції між вибірками П та НП значенням у таблицях (див. табл. 1, 2, 3) знайдені на основі підрахунку розбіжностей між двома розмірами.

Для кожної з цих частин застосовувався такий спосіб обробки даних. Бланки оброблялися шляхом підрахунку кількості відповідей протестних і непротестних досліджуваних за кожним конкретним осередком. Відповідно до цього підраховувалася частота народження відповіді в даному осередку, яка виражалася у відсотках. Підрахований відсоток не залежав від відсотка відповідей в інших осередках. Ці результати як кількості відповідей, виражені у відсотках, записувалися в таблицях відповідних частин (див. табл. 4, 5, 6).

Частина 1. Відповідно до зазначеної схеми, ми виявили, що ступінь абстрактності у відповідях вибірки П вищий, ніж у НП, які є більш конкретними у своїх описах. Аналіз даних відобразив такі результати (див. табл. 4):

1) в обох вибірках часто згадується сім'я, як ті люди, яким випробовуваний готовий віддати свої внутрішні органи (73 % протестних та 77 % непротестних випробовуваних). Це може бути свідченням того, що молоде покоління має досить стійке і непохитне ставлення до близьких і рідних людей і, загалом, соціальних засад не порушено.

2) протестні випробовувані проти непротестних значно частіше пишаються тим, що спілкувалися зі своїми ідеалами (55 % і 18 % відповідно). Непротестні ж пишаються спілкуванням зі своїми друзями і не надають такого високого значення ідеалам (41% непротестних і 9% протестних).

3) вибірка П має значні відмінності з вибіркою НП у цьому, перші раді знайомству і спілкуванню зі своїми ідеалами (27 % і 0 % відповідно). НП-опитувані тут набагато частіше відзначають своїх друзів (82 % непротестних та 59% протестних). Таким чином, для вибірки П важливо мати той чи інший ідеал і давати іншим знати про це, тим самим підтверджуючи свій статус. Для вибірки НП важливіше спілкування з тими, з ким вони часто взаємодіють у повсякденному житті.

4) випробовувані вибірки НП частіше схильні поріднитися зі своїми друзями, що не так характерно для П-опитуваних (50 % і 23 % відповідно). Тут останні мають тенденцію поріднитися зі своїми ідеалами (27 % протестних і 18 % непротестних обстежуваних).

Таблиця №4.

Частота вибору груп людей протестними та непротестними обстежуваними за 1-5 шкалами дистанції та колонкою «Люди, їх статус та відношення до Вас»

Вибірка	шкали дистанції	групи людей				
		батьки	родичі	вчителі	ідеали	друзі
П	1	73%	23%	0%	0%	9%
НП		77%	32%	5%	0%	5%
П	2	5%	0%	0%	27%	23%
НП		9%	0%	0%	18%	50%
П	3	5%	0%	9%	55%	9%
НП		9%	5%	27%	18%	41%
П	4	0%	0%	9%	9%	9%
НП		0%	0%	18%	18%	9%
П	5	0%	0%	5%	27%	59%
НП		0%	0%	9%	0%	82%

Частина 2. Обробивши дані відповідно до зазначеної схеми, ми виявили, що:

1) відповіді вибірки НП частіше розташовані у верхніх шкалах (6, 7, 8), а відповіді вибірки П частіше розташовані у нижніх шкалах (8, 9, 10). Тобто протестним обстежуваним властиво, порівняно з НП-обстежуваними, посилювати свій вибір на користь негативнішого ставлення.

2) непротестні випробовувані неодноразово згадують слово «негативні люди», цим даючи точного визначення. Ми припускаємо, що це пов'язано з тим, що НП-вибірка не має чіткого уявлення про негативних людей або ж групи людей.

3) вибірка протестних людей схильна висловлювати свої думки більш негативно та різко. Крім того, неодноразово трапляється, що протестні особистості пишуть про ізоляцію викладачів і що від них краще триматися подалі. Деякі протестні випробовувані наголошують на необхідності в ізоляції і навіть знищенні їх деяких друзів. Вибірка П негативно ставиться до сексуальних меншин, інколи навіть говорячи про їх ізоляцію.

4) протестні випробовувані хочуть обмежити активність та права правоохоронних органів. Непротестні тут частіше згадують злочинців та психічно хворих людей.

Аналіз даних таблиці 5 показав такі результати: 1) непротестні випробовувані, на відміну від протестних, вважають, що хворих та наркотично залежних людей необхідно ізолювати від суспільства (77%). П-вибірка схиляється до того, що ізолювати від суспільства необхідно такі соціальні групи людей як представники влади, політики, зірки естради (45%); 2) обидві вибірки згодні в тому, що хворі та наркотично залежні люди потребують обмежень та ізоляції (50% протестних та 45% непротестних піддослідних).

Таблиця 5.

Частота вибору груп людей протестними та непротестними обстежуваними за 6-10 шкалами дистанції та колонкою «Люди, їх статус та ставлення до Вас»

Вибірка	Шкали дистанції	групи людей			
		хворі, наркотично залежні	соціальні групи та державні інститути	правопорушники	національні меншини
П	6	5%	18%	18%	14%
НП		18%	14%	23%	23%
П	7	5%	41%	14%	5%
НП		14%	36%	18%	9%
П	8	45%	18%	23%	9%
НП		77%	0%	36%	9%
П	9	50%	9%	0%	14%
НП		45%	5%	0%	9%
П	10	23%	14%	32%	5%
НП		14%	9%	23%	18%

Частина 3. Обробивши дані за вищеназваною схемою, ми виявили, що: 1) протестні випробовувані докладніше розписували шкали дистанції з негативними цінностями і менш докладно шкали з позитивними цінностями. Помітно, що перші схильні до частішого вираження негативних думок; 2) вибірка П визначає цінності більш категорично і різко, ніж вибірка НП, особливо це виражено в описі цінностей у негативних шкалах.

Аналіз даних таблиці 6 показав такі результати:

1) вибірка НП значно відрізняється від вибірки П за інтерперсональними цінностями (цінностями-відносинами) (86% і 50% відповідно). Перші набагато частіше згадують близьких людей серед тих, кому вони віддали свої внутрішні органи. Можна ствержувати, що для непротестних юнаків важливішими є

дружба, стосунки з іншими людьми, ніж для протестуючих. Крім цього, виділяючи людей, з ким обстежувані хотіли б поріднитися, НП-вибірка частіше приділяє увагу однаковим інтерперсональним цінностям (36 % непротестних і 9% протестних досліджуваних). Загалом при описі цінностей для позитивних шкал дистанції непротестні люди набагато частіше використовують саме інтерперсональні цінності. Звертаючи увагу на переваги у виборі цінностей, ми бачимо, що протестні обстежувані частіше згадують об'єктивовані цінності, говорячи про мораль і моральність;

2) вибірка НП значно відрізняється від вибірки П по колективістським цінностям для позитивних шкал (18% і 0% відповідно). Так, непротестні обстежувані відзначають такі якості особистості як солідарність, спільну дію, здатність узгодження та підпорядкування особистих інтересів, дисципліна;

3) вибірка НП значно відрізняється від вибірки П за цінностями «Я» (36% і 5% відповідно). Перші вважають, що є люди, яких краще триматися подалі. При цьому непротестні звертають увагу на цінності цих людей, як особисті перспективи, кар'єра, самоздійснення;

4) є тенденція на відміну вибірок за шкалою дистанції «Їх права слід розширювати, варто наділяти їх більшою владою» (32% протестних і 9% непротестних). Тут протестні випробовувані вважають, що людей, які мають об'єктивовані цінності (наука, мистецтво, інтелігентність, мораль), необхідно наділяти більшими правами та більшою владою.

Таблиця 6.

Частота вибору видів цінностей протестними та непротестними обстежуваними за 10 шкалами дистанції та колонкою «Цінності, ідеї цих людей; потреби та способи їх реалізації»

Вибірка	шкали дистанції	види цінностей					
		1	2	3	4	5	6
П	1	0%	14%	50%	18%	9%	9%
НП		0%	14%	86%	14%	9%	0%
П	2	9%	0%	9%	14%	14%	5%
НП		0%	18%	36%	36%	18%	0%
П	3	14%	0%	9%	27%	18%	5%
НП		0%	5%	14%	23%	27%	0%
П	4	9%	5%	0%	32%	14%	0%
НП		18%	5%	14%	9%	9%	0%
П	5	5%	0%	18%	36%	5%	0%
НП		9%	14%	36%	18%	14%	0%

П	6	5%	0%	9%	14%	5%	14%
НП		9%	0%	9%	0%	36%	18%
П	7	0%	0%	5%	14%	9%	9%
НП		9%	0%	5%	5%	18%	9%
П	8	9%	0%	5%	14%	9%	14%
НП		9%	0%	9%	5%	5%	5%
П	9	5%	0%	5%	9%	9%	5%
НП		0%	0%	5%	9%	9%	14%
П	10	9%	0%	9%	18%	5%	18%
НП		0%	0%	9%	9%	9%	5%

Висновки:

1. Частка опозиційних людей у нашій вибірці та рівень їхнього протесту виявилися досить високими для того, щоб говорити про наростання протестних настроїв у нашому суспільстві.

2. Гіпотеза «протестним студентам властиво йти у світ власних цінностей та ідеалів» – підтвердилася.

3. Протестні люди характеризуються зміненою системою шкали відносин. Вони орієнтовані на ідеальні уявні образи. Реальна взаємодія з людьми їх цікавить набагато менше. Непротестні ж здобувачі вищої освіти схильні спілкуватися зі своїми друзями, пишаються знайомством і хотіли б поріднитися з ними.

4. В опозиційній вибірці порушено особистісну дистанцію. Деякі протестуючі відзначають необхідність ізоляції і навіть знищення їх окремих друзів. Крім того, вибірка протестних людей може різко ставитися до соціальних і сексуальних меншин, говорячи про ізоляцію.

5. Протестні досліджувані більш різко і категорично виявляють свій негативізм до негативних людей і опис їх цінностей, ніж непротестні. Перші детальніше розписували шкали дистанції з негативними цінностями і менш докладно – шкали з позитивними цінностями.

6. Непротестні частіше приділяють увагу цінностям відносин, на відміну від протестних, орієнтованих на об'єктивні цінності інтелігентності та моралі.

Як ми бачимо, рівень протестних настроїв системно зростає, про що свідчать результати дослідження, а, значить, слід приділяти більше уваги вивченню подібних настроїв у студентському середовищі, що є складним зараз через дистанційне навчання та, відповідно, неможливість безпосереднього вияву протестних настроїв у процесі очного навчання та живого спілкування,

що дозволяє виявити конструктивність або деструктивність напряду такого протесту.

Ідеальні прагнення протестних студентів не завжди є проявом психологічного та психічного благополуччя особистості. Власні цінності та ідеали дуже часто можуть сприйматися як такі через брак життєвого досвіду та критичного мислення і можуть призвести до варіацій делінквентної та девіантної поведінки, аж до крайніх форм протиправної та навіть суїцидальної поведінки.

Зміни за шкалою відносин у протестних особистостей можуть з часом розвиватися в ідеї переваги хибного і надціннісного змісту, що може формувати оцінне та радикальне ставлення до інших соціальних, політичних, етнічних та політичних груп, це може призвести до зростання взаємин нетерпимості, ксенофобії, дискримінації тощо, що є неприпустимим у контексті євроатлантичного руху України та формування взаємин на основі толерантності, поваги до цінностей індивідуальності та прав людини, соціальних груп різного змісту культурно-історичного світобачення. Також зміна шкали відносин може свідчити про потенційно небезпечні риси особистості у реалізації власного стилю управлінської діяльності: авторитарність, деспотизм і схильність до тиранії та необмеженої одноосібної влади з метою нібито досягнення «ідеальних» цілей та завдань.

У разі порушення особистих дистанцій ми можемо прогнозувати, і, відповідно, маємо можливість превенції різного роду форм фізичного, психологічного, економічного та інших форм насильства, а також формування некрофільного типу особистості за типом «Руйнівника» або «Садиста-мазохіста» за Ерихом Фроммом, що реалізуватиме свою агресію за нереалізовані плани особистості за рахунок ізоляції, фрустрації та спроб фізичного знищення людей та соціальних груп, що становлять перепону до реалізації його планів або намагатися їх фізично обмежити, аж до фізичного усунення.

Між іншим, саме протестні особистості мають величезний потенціал до боротьби із вадами соціуму та тих чи інших його систем – правильно діагностований протестний потенціал має величезне значення для формування українського громадянського суспільства, а саме – підсилення та централізація руху громадських активістів у різних сферах діяльності, захисту прав та свобод індивіда, культурних, природних та національних цінностей. Протестна поведінка є своєрідним лакмусовим папірцем, який визначає неприйнятні соціально-політичні та суспільно-економічні явища і є дзеркалом вад суспільства, перетворюючи носіїв такої поведінки та «совість суспільства» та маркерів порушення прав та свобод людини та індивіда.

Протестна поведінка за своїм змістом є проекцією власних цінностей моралі та інтелігентності, що робить її носіїв максимально нонконформними у викритті потворних явищ індивідуальної та групової поведінки та збереження власної лінії поведінки у несприятливих умовах адміністративного, політичного, соціального та інших видів групового тиску. Це робить носіїв протестної поведінки носіями провідних цінностей демократичного суспільства і формує з них образ законодавців нових норм моралі та зразків поведінки, яка є розривом звичних шаблонів та провокує перебудову ціннісних засад існування суспільства, культури, нації. Саме протестні особистості у непростий час мають шанс набути великого значення як нові моральні та соціальні орієнтири, носії нової моралі та гуманістичних ідеалів через високий рівень інтеріоризації цінностей у структуру особистості.

Системне ж ігнорування протестної поведінки на рівні конкретного колективу або збоку державної влади логічним чином спровокує суттєве зростання соціально-політичного напруження, що є досить небезпечним чинником для українського суспільства воєнного та повоєнного часу.

Список використаних джерел:

1. Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека : учеб. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Смысл; Изд. центр «Академия», 2007. 215 с.
2. Варій М. Й. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
3. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
4. Гуревич П. С. Психология личности : учеб. пособ. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 566 с.
5. Копець Л. В. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Вид. «Києво-Могилянська академія», 2007. 406 с.
6. Куликов Л. В. Психология личности в трудах отечественных психологов : хрестоматия. 2 -е изд., перераб. и доп. СПб. : Питер, 2009. 205 с.
7. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2003. 204 с.
8. Москалець В. П. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 262 с.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посіб. Київ : Академ-видав, 2003. 448 с.
10. Психология личности. В 2 т.: хрестоматия ; под ред. Д. Я. Райгородского. Самара : Изд. Дом «БАХРАХ –М», 2008. 347 с.

11. Психология личности : учеб. пособ. ; под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. Москва : Эксмо, 2007. 324 с.
12. Столяренко Л. Д., Самыгин С. И. Психология личности : учеб. пособ. Ростов н/Д: Феникс, 2009. 271 с.
13. Психология личности в трудах зарубежных психологов ; сост. и общая ред. Реана А. А. СПб. : Питер, 2000. 320 с.
14. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. 704 с.
15. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції : навч. посіб. Київ : Вища шк. 2006. 382 с.
16. Основи соціальної психології : навч. посіб. / М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.; за ред. М. М. Слюсаревського. Київ : Міленіум, 2008. 495 с. URL: <http://www.academia.edu/31387056/>
17. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підруч. 2-ге вид., випр. та доп. Київ, 2008.
18. Ануфрієва Н. М., Зелінська Т. М., Єрмакова Н. О. Соціальна психологія : навч. посіб. Київ : Каравела, 2011. 296 с.
19. Корнєв М. Н., Фомічева В. М. Проблема групи та особистості у соціальній психології : курс лекцій. Київ : Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т. Шевченка. 2004. 222 с.
20. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології : монограф. / М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик, Н. В. Хазратова та ін. ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 360 с. URL: http://ispp.org.ua/bibl_1.htm (дата звернення: 18.01.2023).
21. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти : монограф. Київ : Золоті ворота, 2010. 120 с. URL: http://ispp.org.ua/bibl_1.htm (дата звернення: 18.01.2023).
22. Бенеш Г. Психологія : dtv-Atlas : довідник ; наук. ред. пер. В. О. Васютинський. Київ : Знання-Прес, 2007. 510 с.
23. Ващенко І. В., Кляп М. І. Конфліктологія та теорія переговорів : навч. посіб. Київ : Знання, 2013. 407 с.
24. Гребеньков Г. В. Конфліктологія : навч. посіб. Львів : Магнолія 2006, 2011. 229 с.
25. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія у 2-х кн. : підруч. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. Чернівці : Книги-XXI, 2010. 464 с.

26. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія у 2-х кн. : підруч. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. Чернівці : Книги -XXI, 2010. 464 с.

27. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія : навч. посіб. Київ : Каравела, 2011.

Алещенко О.В.

викладач кафедри психології

*Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ

В житті трапляється багато різних подій, кожна людина стикається не просто зі складними стресовими ситуаціями, а з ситуаціями, що значною мірою впливають на їх подальше життя. Це можуть бути важкі хвороби, що майже не лікуються, природні чи техногенні катастрофи, аварії, фізичне чи сексуальне насильство, участь у військових діях та ін. І наслідком цих подій стає психологічна травма, коли рівень стресу високий, виникають різноманітні неприємні фізичні реакції. Конкретні реакції відрізняються у людей, але вони можуть включати тривалу активацію й виснаження всіх систем організму, що може проявлятися у вигляді втоми, м'язового напруження і болю в м'язах, шлункових симптомів і загального фізичного дискомфорту. Нарешті, у кожного третього розвивається посттравматичний стресовий розлад чи депресія. Тобто, людина має бути наполегливою та докласти багато зусиль, щоб подолати цю травму. І фраза Ф. Ніцше: «Все, що нас не вбиває, робить сильнішим» яскраво демонструє той факт, що страждання мають силу перетворювати людину. Чи то в релігії, літературі чи філософії ще з давніх часів розглядається концепція про користь болю, як душевного, так і фізичного, що сприяє самовдосконаленню людини після пережитого життєвого випробування. Наприклад, деякі з ідей та праць стародавніх євреїв, греків і ранніх християн, а також деякі вчення індуїзму, буддизму та ісламу містять елементи потенційно перетворюючої сили страждання. Основною темою християнських традицій є страждання і трансформаційний ефект страти Ісуса Христа. Його страта розглядається як така, що здатна трансформувати інших людей. У деяких ісламських традиціях страждання розглядається як інструмент для досягнення цілей Аллаха (Bowker. 1970). В той час, як стійкість, резил'єнтність – здатність певною мірою протистояти болю, посттравматичне стресове зростання дає людині змогу опанувати знання про

те як, використати біль для зміни свого життя на краще. Посттравматичне зростання (Post-traumatic growth, PTG) – це переживання позитивних змін через надзвичайно складні життєві обставини. Таке визначення дали Richard G. Tedeschi і Lawrence G. Calhoun в 2004 році. Типові негативні реакції на сильні стресові події, вплив життєвих криз збільшує ризик розвитку психологічних та психічних розладів, таких, як депресія та посттравматичний стресовий розлад. Посттравматичне зростання відбувається паралельно зі спробами пристосуватися до вкрай негативних обставин, які можуть спричинити високий рівень психологічного дистресу. Основний напрямок роботи в психології, медицині та суміжних дисциплінах традиційно – визначення того, яким чином травматичні події стають передумовами для виникнення дуже тривожних, а іноді й важких психологічних і фізичних проблем. Оскільки домінуюча наукова та клінічна робота проводилася з особами, які опинилися в дуже складних життєвих обставинах і потрапили в терапевтичну систему через наявність помітних психологічних та психічних проблем, то й підхід до вирішення цих питань має «негативний фокус». Однак, у сучасній науковій літературі можна виявити, що повідомлення про зростання після травматичних подій набагато перевищують кількість повідомлень про психічні розлади. Це незважаючи на те, що розглядаються справді травматичні обставини, а не повсякденні стреси. Поширені припущення про те, що травми часто призводять до розладів, не слід підмінити очікуваннями, що зростання є неминучим результатом. Натомість, виявлено, що тривалий особистий дистрес і зростання часто співіснують.

У двадцятому столітті видатні психологи, такі як М. Caplan, В. Dohrenwend, В. Frankl, А. Maslow, І. Yalom розглядали способи, якими критичні життєві кризи відкривають можливості для позитивних особистісних змін. А. Маслоу, наприклад, послідовно стверджував, що психологи повинні докладати більше зусиль для вивчення «людей, які насправді здорові» й демонструють кращі та яскравіші аспекти людської поведінки та натури. М. Каплан, багато писав про процеси, за допомогою яких людям, що стикаються з великими життєвими кризами, можна було б допомогти ефективно впоратися з ними і, як наслідок, психологічно розвиватися в результаті того, що вони пережили. Лише у 1980-х роках, а потім ще більше у 1990-х роках, змінився фокус дослідження травматичних подій та їх наслідків від боротьби до можливостей зростання.

Ця сфера досліджень важлива з кількох дуже простих причин. Існують переконливі докази того, що люди, які стикаються з широким спектром дуже складних обставин, переживають значні зміни у своєму житті, які вони розглядають як дуже позитивні. Незважаючи на значний прогрес, досягнутий

у цій сфері, відомості про супутні процеси та наслідки досвіду зростання ще потребують досконалого дослідження.

Сьогодні вивченням концепції посттравматичного зростання найбільш активно займається позитивна психологія. Посттравматичне зростання також називають іншими словами: «пошук переваг», «зростання, пов'язане зі стресом», «зростання через змагання», «позитивні психологічні зміни» (Affleck & Tennen, 1996; O'Leary, Alday, & Ickovics, 1998; Park, Cohen, & Murch, 1996; Yalom & Lieberman, 1991). Існують різні теоретичні орієнтації концепції ПТГ, надані дослідниками різних психологічних шкіл. Спільним у всіх оглядах літератури, пов'язаної з ПТГ, є той факт, що посттравматичне зростання – це результат боротьби і включає футуристичні механізми подолання (Schaefer & Moos, 1992, 1998; Tedeschi & Calhoun, 1995, 2004). Посттравматичне зростання – це психологічна трансформація, яка слідує за серйозною стресовою подією. Це спосіб знайти сенс болю та поглянути за межі страждань. Річард Г. Тедескі та Лоуренс Калхун ввели термін «посттравматичне зростання» в середині 90-х років в Університеті Кароліни. На їхню думку, люди, які пройшли через посттравматичне зростання, продовжують жити зі значно більшою вдячністю і більшою стійкістю. Посттравматичне зростання описує досвід людей, чий розвиток, принаймні в деяких сферах, перевершив те, що було до того, як відбулася боротьба з кризою. Людина не тільки вижила, але й пережила зміни, які вважаються важливими і такими, що виходять за межі попереднього статус-кво. Посттравматичне зростання – це не просто повернення до вихідного рівня, це досвід покращення, який для деяких людей є дуже глибоким. Слід також розрізняти посттравматичне зростання з такими поняттями, як життестійкість, витривалість, оптимізм та відчуття цілісності. Всі ці поняття описують певні особистісні характеристики, які дозволяють людям добре справлятися з труднощами. Життестійкість – це здатність продовжувати жити, незважаючи на труднощі та негаразди, або продовжувати жити повноцінним життям після пережитих складнощів. Саме життестійкість найчастіше виховують у дітей. Витривалість (Kobasa, 1979; Kobasa, Maddi, Puccetti, & Zola, 1985) складається з тенденцій до прихильності, контролю та виклику у відповідь на життєві події. Люди з високим рівнем витривалості допитливі та активні, вірять, що можуть впливати на події, і очікують від життя викликів, на які можна відповісти особистим розвитком. Оптимізм передбачає очікування позитивного результату від подій (Scheier & Carrier). Почуття конгруентності (Антоновський, 1987) описує людей, які перебувають у найкращому становищі для подолання стресу, тому що вони можуть усвідомлювати чи розуміти події, керувати ними або справлятися з ними і знаходити в них сенс.

На противагу цьому, посттравматичне зростання стосується змін в людях, які виходять за межі здатності чинити опір і не зазнати шкоди від надзвичайно стресових обставин; воно включає в себе рух за межі до травматичного рівня адаптації. І, хоча невідомо про жодні прямі тестів зв'язку між витривалістю, почуттям когерентності та посттравматичним зростанням, можна припустити, що люди, які зазнали травми і мають найвищі показники за цими вимірами та копінг-здатності до подолання. Це пояснюється тим, що такі люди мають здатність до подолання, яка дозволяє їм менше страждати від травми, а боротьба з травмою – це те, що має вирішальне значення для посттравматичного зростання.

Посттравматичне зростання передбачає сприятливі психологічні зміни, що дають можливість людині переглянути своє ставлення до стосунків, грошей, успіхів та досягнень, переоцінити відношення до власного здоров'я, оновити цінності та світосприйняття, і, взагалі, по-новому подивитись на своє життя в цілому. Посттравматичне зростання виходить за межі визнання чи прийняття. Воно включає в себе особисту силу і самодостатність; і хоча травма все ще може завдавати болю, особистість отримує спосіб перенаправлення болю на щось корисне для неї.

Позитивна трансформація при посттравматичному зростанні відображається в одній або декількох з наступних п'яти сфер:

- 1) використання нових можливостей – як на особистому, так і на професійному фронті;
- 2) покращення особистих стосунків і збільшення задоволення від перебування поруч з любими людьми;
- 3) підвищене почуття вдячності до життя в цілому;
- 4) великий духовний зв'язок;
- 5) підвищення емоційної сили та стійкості.

Травма змушує людину бути кимось іншим, «наступним життєздатним собою роздягнутою догола іншою людиною з ясними очима». Перспективи людей, які пережили жахливу травму, мають спільну рису: вони цінують те, що з ними трапилося з ними після травми; тобто зростання, якого вони зазнали у своїх спробах впоратися й вижити. Травма сама по собі залишається болючою подією. Виявляється, що мало хто свідомо і системно має намір знайти сенс у травмі або отримати з неї користь. Посттравматичне зростання, найімовірніше, є наслідком спроб психологічного виживання, і воно може співіснувати із залишковим дистресом від травми. Афективна якість навчання та змін у посттравматичному зростанні може відрізнити його від інших нормативних процесів розвитку, які призводять до того, що люди стають кращими або дорослішають з часом. Не всі, хто пережив травму, відчувають

посттравматичне зростання. Індивідуальні реакції та емоційне сприйняття травми визначають те, як людина адаптується та вчиться на ній у довгостроковій перспективі. Дослідження показали, що майже 90% тих, хто пережив травматичну подію, помічають у себе одну або декілька змін, що характерні для посттравматичного зростання (Calhoun & Tedeschi, 1990). Тобто, можна сказати, що посттравматичне зростання – позитивний показник одужання і здорового подолання стресу. І, хоча горе все ще може залишатися, посттравматичне зростання дозволяє людині дивитися в майбутнє, а не залишатися в минулому.

На сьогодні існує декілька теорій, що пояснюють посттравматичне зростання.

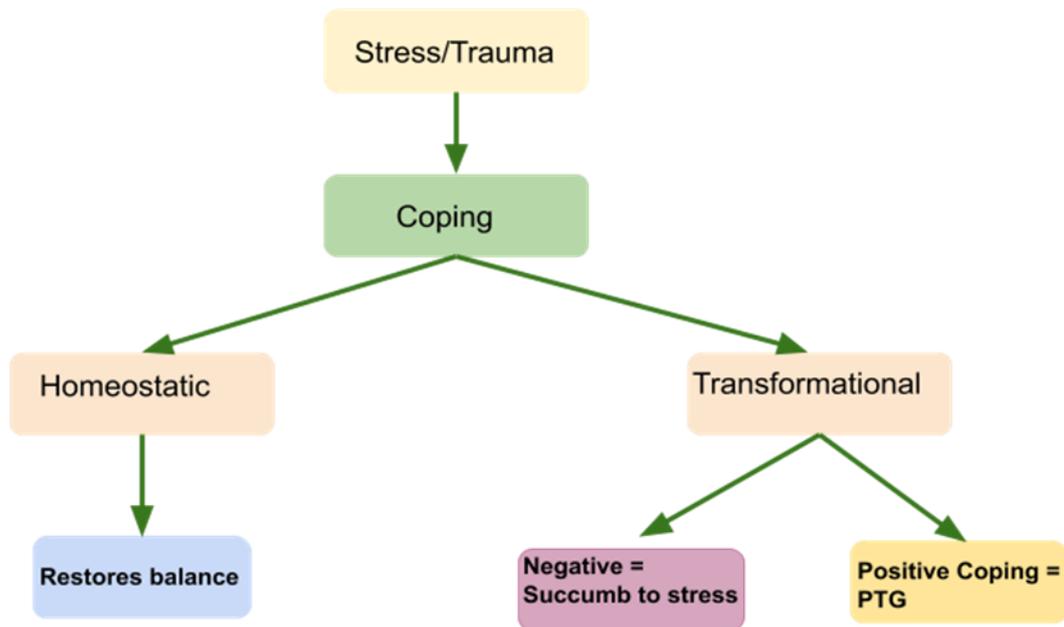
Теорія результатів. R. Janoff-Bulman розглядає зміни як наслідок спроб впоратися з життям і стресом й припускає, що стратегії подолання стресу передбачають безпосередню дію, або є когнітивно-інтрапсихічними і можуть включати зміну поведінки, переосмислення події, пошук сенсу, пошук соціальної підтримки або самозвинувачення. Р. Янофф-Бульман припустила, що люди мають базові переконання і припущення про себе і світ, які зазвичай не піддаються сумніву, доки не відбувається травматична подія. Згідно з теорією Р. Янофф-Бульман, імпліцитна концепція навколишнього світу і власного Я більшості здорових людей може бути сформульована таким чином: «У цьому світі хорошого набагато більше, ніж поганого. Якщо щось погане і трапляється, то це буває переважно з тими, хто робить щось не так. Я хороша людина, отже, можу почуватися захищеним від негараздів». Це імпліцитні уявлення людини про власне «Я», про навколишній світ та про стосунки між «Я» та світом зазнають суттєвих змін через вплив стресових факторів й приводять до дезінтеграції особистості. Людям властиво тлумачити події, що відбуваються з ними, так, аби підтримувати стабільність суб'єктивної картини світу, що забезпечує необхідну опору в реальності, яка постійно змінюється. Однак є ситуації (екстремальний негативний досвід), що різко суперечать цим уявленням. Отже, процес відновлення цілісності «Я-концепції» відбувається через подолання травми й проходить в два етапи. Як відомо, перша реакція на травматичну подію – вмикання психологічного захисту задля зменшення надмірного психічного збудження, яке проявляється у вигляді заперечення, уникнення та ін. Усвідомлення травматичної події спричиняє важкі й довготривалі психологічні проблеми: відразу індивід відчуває жах, породжуваний навколишнім світом, а також власну вразливість та безпорадність; впевненість, що існувала раніше у власній захищеності, виявляється ілюзією, що занурює особистість у стан дезінтеграції. Процес подолання травми, за Р. Янофф-Бульман, полягає у відновленні базисних

переконань: у разі успіху вони стають якісно іншими, порівняно з тими, якими були до травми, проте відновлення відбувається не повністю, а тільки до певного рівня, що звільняє людину від ілюзії власної невразливості. Картина світу індивіда, який пережив психічну травму й успішно впорався з нею, приблизно така: «Світ доброзичливий і справедливий до мене. Я маю право вибору. Але так буває не завжди».

«Стрес – неминучий компонент трансформації та особистісного зростання», – вважає С.М. Aldwin. У своїй книзі розглядає дані про стрес і подолання стресу з галузей психології, фізіології людини, соціології та антропології. Застосовуючи транзакційний та розвивальний підходи, автор простежує особистісні, ситуативні, соціальні та культурні впливи на індивідуальне подолання стресу, а потім показує, як стратегії подолання можуть змінювати не лише особистість та соціальний контекст, але й культуру загалом. Теорія результатів, яка базується на висновках Л. Олдвін, стверджує, що посттравматичне зростання є результатом подолання стресу і відображає людську силу та стійкість. Існує два типи подолання – гомеостатичне й трансформаційне подолання.

Гомеостатичне подолання є відновлювальним, воно повертає людину до здорового функціонування, але далеко не завжди сприяє особистісному розвитку. Трансформаційний копінг, з іншого боку, супроводжується когнітивними змінами в людській особистості. Коли трансформаційний копінг є негативним, людина, швидше за все, піддається стресу і повернеться до депресії та занепокоєння. Однак, якщо трансформаційний копінг є позитивним, він викликає сплеск інстинкту виживання, вищий рівень відновлення і збільшення внутрішньої сили, щоб подолати негаразди (Schaefer & Moos, 1992).

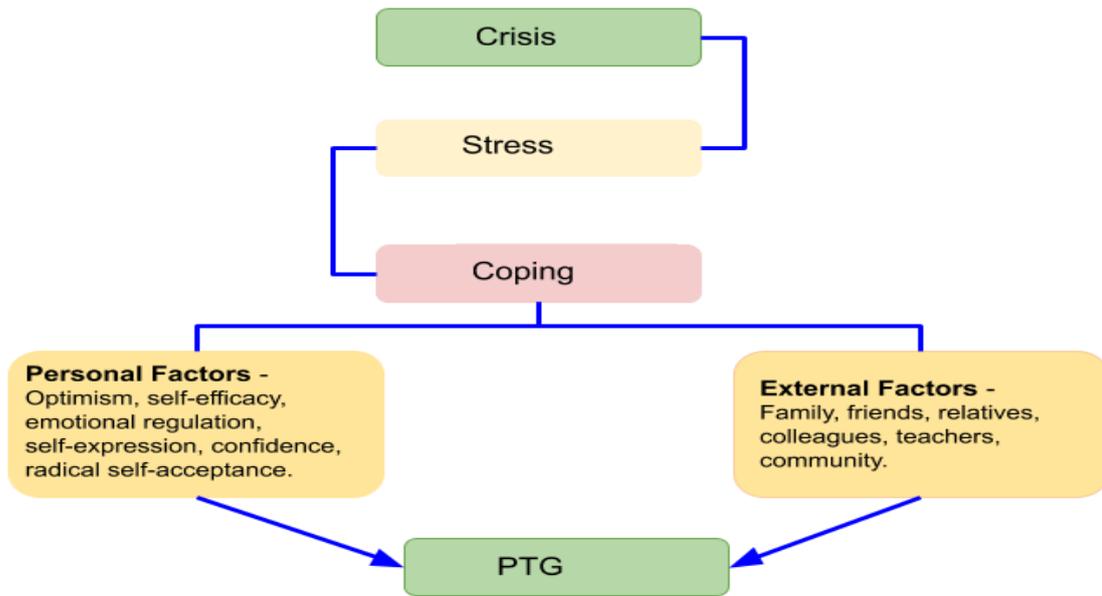
Теорія результату припускає, що характер копіngu, який використовує людина, визначає результат, що буде отриманий особистістю в подальшому житті. Основна ідея теорії результатів полягає в тому, щоб пояснити, чому посттравматичне зростання є наслідком, а не причиною, і як людина може свідомо пройти позитивну трансформацію, щоб процвітати (O'Leary & Ickovics, 1995). Життестійкість – це динамічний процес адаптації, на який впливають численні індивідуальні та соціальні фактори; вона виникає і змінюється протягом життя і може бути ідентифікована в поведінковій, когнітивній або афективній сферах. Важливим стає розуміння того, що знання факторів, які сприяють розвитку й щасливому існуванню, може стати суттєвим підґрунтям для зміни парадигми, яка відходить від фокусу на хворобах і патологіях, до парадигми, яка розуміє, пояснює і плекає здоров'я. Тож, схематично, теорію результатів представлено на рис. 1.

The Outcome Theory Of Post-Traumatic Growth

Рисунок 1. Схема формування посттравматичного зростання згідно з теорією результатів. Джерело 1.

Теорія життєвих криз і особистісного зростання підкреслює важливість факторів навколишнього середовища та особистісних чинників у досягненні позитивного результату стресу (Schaefer and Moos, 1992). Теорія припускає, що фактори навколишнього середовища значною мірою визначають наслідки тривоги і небезпек. Людина, яка має турботливе оточення, з більшою ймовірністю переживе посттравматичне зростання, ніж той, хто має навколо деморалізуючих людей. Прихильники цієї теорії підкреслюють, що те, що відбувається з особистістю, часто знаходиться поза її контролем, але ті, хто знаходиться поруч під час стресу, можуть мати вирішальне значення в житті. Особистісні фактори, які сприяють посттравматичному зростанню, включають: самоефективність, емоційну регуляцію, самовираження, впевненість, радикальне самоприйняття, фізичне та психічне здоров'я, минулий досвід. До факторів оточення, що позитивно впливатимуть на результати переживання травматичної події, відносяться: сім'я, особисті стосунки, друзі, колеги, керівники, викладачі, спільнота, фінансові ресурси. Візуально теорію життєвих криз та посттравматичного зростання представлено на рис. 2.

The Model Of Life Crisis

Рисунок 2. Схема теорії життєвих криз. Джерело 1.

Згідно з теорією життєвих криз, поєднання особистісних, зовнішніх та ситуативних факторів дає людині можливість зібрати в собі сили, щоб подивитися на загальну картину і відновитися після невдач. Helgeson, V. S., Reynolds, K. A., & Tomich, P. L. у 2006 році провели мета-аналіз досліджень стосовно пошуку факторів, які впливають на посттравматичне зростання й виявили позитивну кореляцію між посттравматичним зростанням, психологічним розвитком і фізичним добробутом. Дослідження, які були проведені А. Maercker у 1998 за участю німецьких в'язнів, біженців, жертв сексуального насильства, нещасних випадків і терористичних атак, вказують на те, що майже у половині (47,8%) людей, як отримали посттравматичний розлад, через 2-3 роки спостерігається посттравматичне стресове зростання. На сьогодні ще немає досліджень, які б достовірно демонстрували вагому кореляцію між депресією та посттравматичним зростанням, однак, у багатьох випадках суб'єкти, які зазнали позитивної трансформації, повідомляли про депресивні симптоми. Деякі масштабні дослідження, а також дослідження людей, які пережили рак, і жертв війни, показали значне посттравматичне зростання і високий рівень оптимізму та самомотивації, з підвищеним почуттям вдячності та самоповаги. Н. Znoj, М. Horowitz провели ряд клінічних та емпіричних досліджень й у 1999 році запропонували систему процесів емоційного контролю. Система організована трьома основними категоріями процесів, які можуть регулювати емоції. Це набори розумових операцій, які контролюють 1) зміст думок і комунікацій; 2) форму думок і комунікацій;

3) схеми людини, які організують переконання і міжособистісні висловлювання. Кожна категорія процесів захисного контролю пов'язана з результатами на інтрапсихічному та міжособистісному рівнях й дозволяє пояснити формування патернів уникнення та спотворення, й відповідно демонструє чинники, що впливають на посттравматичне зростання. Крім того, Frazier, P., Conlon, A., Glaser, T. у своєму дослідженні жертв сексуального насильства визначили, що позитивні зміни спостерігаються навіть через 2 тижні після нападу. Позитивні зміни, як правило, зростали з часом, а негативні – зменшувалися, хоча зміни в різних сферах відбувалися по-різному, і спостерігалася значна індивідуальна варіативність патернів змін. Як позитивні, так і негативні зміни були пов'язані з дистресом очікуваним чином, хоча зв'язок з негативними змінами був сильнішим. Найменший дистрес через 12 місяців відчували ті, хто відзначив позитивні зміни в житті як через 2 тижні, так і через 12 місяців після нападу. І ті, хто мав посттравматичне зростання, не страждали більше дванадцяти місяців. Дослідження людей, які зазнали особистих втрат, продемонструвало можливість суттєвого зменшення ознак депресії в результаті спеціальних тренінгових вправ по використанню болю для саморозвитку замість саморуйнування (Davis et al., 1998). Tennen, Affleck, Urrows, Higgins, and Mendola вивчали можливості контролю фізичного болю при захворюваннях опорно-рухового апарату. Вони з'ясували, що зміна особистісних переконань може впливати на відчуття болю. Так, посттравматичне зростання у людей з хронічними захворюваннями й обмеженням рухової діяльності проявилось у покращенні щоденного настрою та кращому розумінні життя в цілому.

Феномен зростання після травми спостерігається приблизно стільки ж часу, скільки люди страждають, тобто завжди. Цю тему можна знайти в релігійних текстах, міфології та історіях, що передаються з покоління в покоління, філософських роздумах, літературі протягом століть, а також у більш сучасних засобах масової інформації – телебаченні та кіно. У середині 1990-х дослідники Річард Г. Тедескі та Лоуренс Калхун запропонували психологічну теорію посттравматичного зростання, що стало початком офіційного наукового вивчення цього феномену. «У людей формується нове розуміння себе, світу, в якому вони живуть, стосунків з іншими людьми, майбутнього, яке вони можуть мати, а також краще розуміння того, як жити далі», – каже Р. Тедескі. Скільки людей мають посттравматичне зростання? На сьогодні точний відсоток не встановлено, але від половини до двох третин тих, хто пережив вагому психологічну травму змінюють свої погляди як на життя в цілому, так і на окремі його аспекти, переглядають власні цінності й стосунки, відчувають більше вдячності за те, що мають й більш оптимістично

дивляться у майбутнє. Все залежить від травми, обставин, часу вимірювання й від того, яким чином визначається посттравматичне зростання. За останні два десятиліття психологи провели багато досліджень цієї теорії і відкрили деякі цінні дані стосовно посттравматичного зростання, зокрема:

- посттравматичне зростання має тенденцію бути стабільним з плином часу;

- люди з високим рівнем відкритості до нового досвіду та екстраверсії більш схильні до посттравматичного зростання. Це пов'язано з тим, що люди, які є більш відкритими, мають властивість переглядати свої системи переконань, а екстраверти більш активно реагують на травму і шукають зв'язків з іншими людьми;

- у жінок посттравматичне зростання спостерігається трохи частіше, ніж у чоловіків, але ця різниця відносно невелика;

- люди у віці 15-27 років частіше проходять через позитивні зміни посттравматичного зростання, ніж діти й літні люди, оскільки діти до 8 років менш схильні до когнітивних здібностей, необхідних для переживання посттравматичного зростання, тоді як діти пізнього підліткового та раннього дорослого віку, які намагаються визначити свій світогляд – більш відкриті до змін, які відображає таке зростання;

- також можуть існувати генетичні підстави для посттравматичного зростання, але дослідники тільки починають це з'ясовувати. Наприклад, у дослідженні 2014 року, опублікованому в *Journal of Affective Disorders*, Гарвардський соціальний і психіатричний епідеміолог Ерін Данн (Erin Dunn) та команда дослідників вивчили дані, зібрані раніше у понад 200 осіб, які пережили ураган Катріна, і виявили, що варіанти гена RGS2 суттєво взаємодіють з рівнем впливу урагану на прогнозування посттравматичного зростання. Ген RGS2 асоціюється з розладами, пов'язаними зі страхом, такими як посттравматичний стресовий розлад, панічні розлади, підвищена тривожність. Е. Данн називає результати «дуже цікавими», але зазначає, що «ми повинні бути дещо обережними в їх інтерпретації, оскільки не змогли знайти подібну вибірку, щоб повторити цей висновок». Сара Лоу, доктор філософії з Університету штату Монклер, яка працювала з Е. Данн над дослідженням, каже, що однією з труднощів у вивченні генів посттравматичного зростання є складність самої концепції. «Якщо подивитися на фактори, що обумовлюють посттравматичне зростання, то це часто психологічний стрес і дисфункція, а також більш позитивні риси особистості, такі як оптимізм і орієнтація на майбутнє, які, як можна очікувати, повинні мати зовсім іншу генетичну основу», – каже вона;

– психологічний стрес і дисфункція є предикторами посттравматичного зростання, але оптимізм і орієнтація на майбутнє також сприяють цьому (Collier, 2016).

Дослідження 2009 року показало, що, хоча багато учасників, які пережили травматичну подію, повідомляли про зростання, пов'язане з травмою, це зростання не завжди підтверджувалося реальним поліпшенням функціонування (P. Frazier et al.) У своєму дослідженні вчені оцінили достовірність самооцінки посттравматичного зростання (PTG) шляхом оцінки співвідношення між сприйнятим зростанням і фактичним зростанням до та після травми. В дослідженні брали участь понад тисячі студентів. Студенти-бакалаври пройшли тестування, яке охоплювало типові сфери посттравматичного зростання. Сприйняте зростання було пов'язане зі збільшенням дистресу до та після травми, тоді як фактичне зростання було пов'язане зі зменшенням дистресу, що свідчить про те, що сприйняте й фактичне зростання відображають різні процеси. Нарешті, сприйняте (але не фактичне) зростання було пов'язане з позитивною реінтерпретацією копінгу. Посттравматичне зростання, безумовно, можливе, але воно може бути не настільки поширеним й легко досяжним, як вважають деякі прихильники теорії. Незважаючи на це, теорія посттравматичного зростання дала надію великій кількості людей і породила безліч ресурсів і методів, що сприяють зціленню і зростанню тих, хто цього найбільше потребує.

Річард Г. Тедескі та Лоуренс Калхун створили «функціонально-описову модель посттравматичного зростання», що описує зростання як результат активного подолання і вказує на те, як воно може миттєво змінити людський світогляд і життєві цілі. Ознаки посттравматичного зростання можна сплутати з життєстійкістю, але це різні поняття.

«Посттравматичне зростання іноді вважають синонімом життєстійкості, оскільки підвищення життєстійкості в результаті боротьби з травмою може бути прикладом ПТЗ – але посттравматичне зростання й резил'єнтність – це різні речі, – каже Канако Таку, доктор філософії, доцент кафедри психології Оклендського університету, яка досліджувала посттравматичне зростання і мала власний досвід як людина, що пережила землетрус у Кобе в Японії у 1995 році. «Життєстійкість – це особиста властивість або здатність оговтуватися, – каже Таку. З іншого боку, стосується того, що може статися, коли людина, якій важко оговтатися, переживає травматичну подію, яка кидає виклик її основним переконанням, витримує психологічну боротьбу (навіть психічну хворобу, таку як посттравматичний стресовий розлад), а потім, врешті-решт, знаходить відчуття особистісного зростання. Це процес, який «займає багато часу, енергії та боротьби», – каже Таку. Той, хто вже був стійким до травми,

не зазнає посттравматичного зростання, тому що стійка людина не зазнає потрясінь, і їй не потрібно шукати нову систему переконань, пояснює Р. Тедескі. З іншого боку, менш стійкі люди можуть переживати страждання і розгубленість, намагаючись зрозуміти, чому з ними сталася ця жахлива подія і що вона означає для їхнього світогляду. Щоб оцінити, чи досягла людина зростання після травми, і якщо так, то якою мірою, психологи використовують різноманітні шкали самооцінки. Опитувальник посттравматичного зростання (PTGI) був розроблений Р. Тедескі та Л. Калхуном й вперше опублікований в *Journal of Traumatic Stress* у 1996 році. Цей опитувальник дозволяє визначити позитивні відповіді у п'яти сферах: 1) прийняття життя; 2) стосунки з іншими; 3) нові можливості в житті; 4) особиста сила; 5) духовні зміни.

За словами Тедескі, шкала переглядається, щоб додати нові пункти, які розширяють сферу «духовних змін». Це робиться для того, щоб «включити більш екзистенційні теми, які повинні резонувати з більш світськими людьми», а також відобразити крос-культурні відмінності у сприйнятті духовності. Р. Тедескі та Л. Калхун розглядали посттравматичне зростання як «візіонерську зміну» (*visionary change*). Згідно з цією моделлю ПТЗ, емоційний дистрес, який слідує за болючою зустріччю, може бути більш потужним, ніж самознищенням.

Їхні дослідження показали, як посттравматичне зростання спонукає до думок, переконань і дій вищого порядку та ініціює зменшення емоційного дистресу. Р. Тедескі та Л. Калхун надають перевагу терміну «посттравматичне зростання», оскільки він краще за інші відображає суть цього явища. По-перше, на відміну від того, що можна було б припустити, наприклад, під терміном «зростання, пов'язане зі стресом», цей термін більш чітко фокусується на великих кризах, а не на стресах нижчого рівня. По-друге, на відміну від термінів, які підкреслюють «ілюзії» людей, які повідомляють про ці зміни, «посттравматичне зростання» пояснює справжні, реальні трансформаційні зміни в житті. По-третє, на відміну від тих термінів, які підкреслюють цей процес як один з багатьох способів впоратися з травмою, а не як механізм подолання. Нарешті, значне посттравматичне зростання може вимагати значної загрози або руйнування фундаментальних схем і може іноді співіснувати зі значним психологічним дистресом, тобто тим, чого не означають слова «процвітання» або «розквіт». Певною мірою, це семантичний вибір. Зрозуміло, що, незважаючи на широку варіативність таких виборів, останні декілька десятиріччів спостерігається значний інтерес до звітів саме про зростання і процвітання, що є результатом боротьби з основними життєвими кризами.

Згідно з теорією Р. Тедескі та Л. Калхуна, існують наступні ключові характеристики посттравматичного зростання, які спричиняють психологічні зміни: 1) посттравматичне зростання супроводжується багатовимірними змінами в системі переконань, життєвих цілей та самоідентифікації; 2) це конструктивний і усвідомлений процес, який допомагає людині, попри усі негаразди, складні ситуації та психологічні травми, залишатися на землі і зосереджуватися на тому, що відбувається саме зараз; 3) посттравматичне зростання орієнтовано на цінності, оскільки змінює погляд на життя в цілому; 4) посттравматичне зростання орієнтовано на мету, оскільки допомагає особистості залишатися зосередженою як на власних цілях, так й на вищих; 5) посттравматичне зростання закликає до самовдосконалення, оскільки людина стає вдячною та починає цінувати те, що має; 6) це змінює міркування та судження особистості; 7) посттравматичне зростання пов'язано із самозабезпеченням і самоціленим. Глибоке розуміння, яке людина отримує під час посттравматичної трансформації, робить її самодостатньою і зосередженою під час пошуку рішень.

Л. Калхун і Р. Тедескі припустили, що два види факторів сприяють афективній дисрегуляції, яка виникає після невдачі або особистої втрати:

1. Проксимальні фактори – внутрішні кореляти, такі як думки, судження та емоційне значення, яке особистість надає події.
2. Дистальні фактори – включають зовнішні стосовно особистості фактори, такі як люди, які живуть поруч, навколишнє середовище тощо.

Посттравматичне зростання набагато більше пов'язане з проксимальними факторами, ніж з дистальними. Теоретики припустили і довели, що коли люди навчаються приборкувати своїх внутрішніх критиків, можливості посттравматичного зростання значно збільшуються. Крім того, сильний внутрішній потенціал також допомагає регулювати дистальні фактори та оптимізувати їхній вплив на життя особистості. Дослідження показують, що коли людей, які пережили важку травму, порівнюють з тими, хто не повідомляв про травму, позитивні особистісні зміни спостерігаються на достовірно вищому рівні серед тих, хто пережив (Tedeschi & Calhoun, 1996). Навіть особи, які не пережили травму, повідомляють про певне зростання, що вказує на те, що може існувати тенденція до сприйняття себе як особистості, яка позитивно змінюється загалом, а не лише в результаті уроків, винесених з травматичних подій. Вони змінюють свої уявлення про світ і припущення, якими керуються у своїх діях, що допомагають їм розуміти причини і наслідки того, що відбувається, і які можуть надати їм загальне відчуття сенсу та мети. М. Паркс (1971) назвав цю загальну констеляцію «світом припущення» і зазначив, що вона «включає в себе все, що ми знаємо або думаємо, що знаємо».

Світ припущення забезпечує людей загальними перспективами або парадигмами, в межах яких вони діють. Великі життєві кризи можуть становити серйозні виклики для людини у її розумінні світу. Зростання, однак, не відбувається як прямий результат травми. Саме боротьба людини з новою реальністю після травми є вирішальною у визначенні того, якою мірою відбувається посттравматичне зростання. Р. Тедескі та Л. Калхуна використовували метафору землетрусу для опису цього процесу. Психологічно сейсмічна подія може сильно поставити під загрозу або перетворити на руїни багато схематичних структур, які керували розумінням й прийняттям рішень. Психологічна криза може бути визначена по відношенню до того, наскільки фундаментальні компоненти світу припущень ставляться під сумнів, а особистісна ідентичність та майбутнє втрачають свою стабільність і ясність (R. Janoff-Bulman, 1992). «Сейсмічний» набір обставин кидає серйозний виклик, суперечить або навіть може звести нанівець те, як індивід розуміє, чому відбуваються ті чи інші події як з точки зору безпосередніх причин і наслідків, так і з точки зору більш абстрактних понять, що охоплюють загальну мету і сенс існування людини. Такі загрози для світу припущень супроводжуються значним рівнем психологічного дистресу. Якщо продовжувати сейсмічну метафору, когнітивне припинення та реструктуризацію можна порівняти з фізичною перебудовою, яка відбувається після землетрусу. Фізичні структури можуть бути спроектовані так, щоб бути більш стійкими до потрясінь у майбутньому, оскільки громада дізнається з землетрусу, що витримало катастрофу, а що ні. Когнітивна перебудова, яка враховує змінену реальність життя після травми, виробляє схеми, які включають травму і можливі події в майбутньому, а також ті структури й утворення є більш стійкими до руйнування. Ці результати відчуюються як зростання. Щоб допомогти людям застосувати цю теорію в житті, Р. Тедескі та Л. Калхун розробили опитувальник, який використовується для оцінки посттравматичного зростання (PTGI). Пункти шкали були розроблені на основі огляду літератури про реакцію на значні стресові події, а також на основі інтерв'ю, проведених з людьми, які пережили втрату партнера, фізичні вади та інші життєві кризи. Ці питання були спрямовані на вирішення таких проблем, як психологічне опрацювання кризових подій, пов'язане з високим рівнем емоційності. Те, що робить ці переживання трансформаційними, полягає в тому, що вони мають цей афективний компонент, так що засвоєні уроки не є просто інтелектуальними рефлексіями. Ідентифікація сили часто корелює, як це не парадоксально, з відчуттям власної вразливості. Зростання в цьому сенсі часто сприймається як поєднання чіткого усвідомлення того, що погані речі можуть трапитися і трапляються, і відкриттям, що «якщо я

впорався з цим, то зможу впоратися з чим завгодно». Посттравматичне зростання можна також спостерігати у виявленні індивідом нових можливостей для себе або можливості стати на новий, відмінний від попереднього шлях у житті. Існує багато прикладів того, як особиста втрата та подолання горя спонукали людину обирати такі сфери діяльності, в яких вони б могли б надавати допомогу й розраду іншим людям, що стикаються зі страждання й втратами. Зростання в духовних та екзистенційних царинах є ще одним способом, за допомогою якого деякі люди відчувають позитивні зміни в боротьбі зі стресом і втратами. Так, наприклад, якщо «людина приходить до віри», то її думки можуть складатися наступним чином: «Ти думаєш про те, щоб пройти через щось подібне, і просто не уявляєш, що ти колись зможеш це зробити. Але в цьому і є вся краса. Бо я вірю, що Бог допоміг мені пройти через це. П'ять чи шість років тому у мене не було цих переконань. І я не знаю, що б я робив без Нього». Особи, які не є релігійними або активно атеїстичними, також можуть відчути зростання в цьому напрямку. Це може бути більша заангажованість фундаментальними екзистенційними питаннями, і ця заангажованість сама по собі може сприйматися як зростання.

Для кожної з п'яти сфер посттравматичного зростання характерна тенденція мати парадоксальний елемент, який представляє собою окремий випадок загального парадоксу цієї сфери: що з втрати можна отримати вигоду. Наприклад, у ситуації коли люди більш обмежені у виборі, який вони мають у житті, може з'явитися бажання дослідити можливості, які раніше не розглядалися, наприклад, такі, як радикальна зміна професійного шляху. У той час, коли людина вразлива, як ніколи раніше, з'являється відчуття сили. З духовного сумніву може виникнути глибша віра. Усвідомлення цих парадоксів залучає людей, які пережили травму, до діалектичного мислення, що описане в літературі про мудрість (Baltes, Staudinger, Maercker, & Smith, 1995) та інтегративної складності (Porter & Suedfeld, 1981). Цей опис сфер посттравматичного зростання є позитивним, оскільки вважається, що досвід зростання розглядається саме так. Однак, перебіг зростання не обов'язково сигналізує про кінець посттравматичного стресу. У результаті аналізу було розроблено шкалу з 21 пункту з п'ятьма факторами, які визначають основні сфери посттравматичного зростання: вища оцінка легкого та зміненого почуття пріоритету; тепліші, більш інтимні стосунки з іншими; більше відчуття особистої сили; визнання нових можливостей або шляхів для свого життя; духовного розвитку (Tedeschi & Calhoun, 1996). На думку Р. Тедескі та Л. Калхуна, ці пункти добре висвітлюють досвід посттравматичного зростання. Однак, ще належить з'ясувати, чи витримують п'ять доменів у факторному аналізі різних вибірок людей, які пережили травму. Дослідження

боснійських біженців, наприклад, демонструє дещо іншу структуру суб'єктів у перекладеній та зміненій версії - IYrGI (Powell et al., 2003). Підвищена оцінка життя в цілому та багатьох дрібних його аспектів, разом зі зміненим відчуттям того, що є важливим, є спільним елементом у досвіді багатьох людей, які пережили травму. Як сказав Джордан (2000), «навіть найменші радості в житті набувають особливого значення». Люди зазвичай повідомляють про це як про значну зміну в тому, як вони підходять до свого повсякденного життя і переживають його. Це відчуття «бути таким щасливим» – не рідкість. Радикальна зміна пріоритетів може супроводжуватися підвищенням вдячності за те, що людина має. Також спостерігається зміна пріоритетів – це підвищення важливості того, що раніше можна було вважати «дрібницями», як-от дитяча посмішка чи час, проведений з малюком, а також визнання важливості речей, які раніше сприймалися як належне. Ближчі, інтимніші та змістовніші стосунки з іншими людьми також можуть бути частиною досвіду посттравматичного зростання індивіда. Дослідження посттравматичного зростання у батьків, які втратили дитину, дає чудові приклади таких змін (Calhoun, Tedeschi, Fulmer, & Harlan, 2000). Однак, досвід глибших і значущих стосунків може відбуватися разом із втратою або зникненням інших стосунків, тому що, як сказав один з учасників, «ти дізнаєшся, хто насправді є «твоєю» людиною». Виникнення підвищеного почуття співчуття, особливо до інших людей, які тепер поділяють таку ж важку долю, – це ще один спосіб, у який відбувається посилення зв'язку з іншими. Так людина може стати більш співчутливою до будь-кого, хто страждає від болю чи переживає скорботу. Загальне відчуття збільшення особистої сили або усвідомлення власної сили – це ще одна сфера посттравматичного зростання, яка зазвичай це не супроводжується перспективою й розглядає кризу, втрату або травму як бажані. Багато людей, що зіткнулися з руйнівною трагедією, переживають зростання, що є результатом їхньої боротьби. Однак самі події не розглядаються як бажані - лише те добро, яке з'явилося в через те, з чим довелося зіткнутися. Також, дослідники роблять припущення що ступінь, до якого люди беруть участь у саморозкритті своїх емоцій та особисте бачення кризи, а також те, як інші реагують на це саморозкриття, також може відігравати певну роль у зростанні. Когнітивні процеси, пов'язані з травматичною подією, можуть впливати на процеси, пов'язані зі зростанням. Р. Тедескі та Л. Калхун стверджують, що саме когнітивне переживання кризи відіграє вирішальну роль у процесі посттравматичного зростання. Тож, як вже було зазначено, посттравматичне зростання відбувається по-різному – іноді як безкорислива допомога іншим, а іноді як справжнє саморозуміння і прийняття. Незалежно від того, як відбувається посттравматичне зростання і на який

аспект життя воно впливає більше, перетворення негативу на щось добре змінює особистість в цілому.

Основна ідея посттравматичного зростання полягає в тому, що жертви зцілюються, трансформуючи небажані думки у сприятливі дії, що відповідає принципам позитивної психології. Хоча посттравматичне зростання спочатку було представлено як одна з психологічних теорій (Tedeschi & Calhoun, 1995), за останні два десятиліття вона була залучена до безлічі моделей і втручань позитивної психології (Collier, 2016). Є кілька причин, чому дослідники вважають, що посттравматичне зростання і позитивна психологія доповнюють одне одного:

- ПТЗ (посттравматичне зростання) передбачає стабільну і постійну зміну мислення, що може забезпечити наш добробут у довгостроковій перспективі.
- ПТЗ співвідноситься з позитивною психологією в тому сенсі, що вона підходить для всіх типів і рис особистості. Незалежно від того, чи демонструє людина інтроверсію або відкритість, чи невротичні риси характеру, кожен здатен зазнати позитивних змін, які приходять з посттравматичним зростанням.

Позитивне зростання передбачається не тільки психологічним стресом і травмами, а ще й певними позитивними рисами особистості, такими як оптимізм, футуристичне мислення і стійкість. Коли Мартін Селігман започаткував рух позитивної психології на початку 90-х років, він присвятив значну частину своїх досліджень позитивному особистісному розвитку, який відбувається після травматичної події. Його аналіз показав, що посттравматичний розвиток у дорослих людей відзначається вищим рівнем фізичного та психологічного функціонування. Крім того, вони продемонстрували більшу стійкість і здатність до вирішення проблем під час майбутніх стресових ситуацій, які вони пережили.

Селігман припустив, що посттравматичне зростання – це не просто побічний продукт травми; він діє як каталізатор когнітивної перебудови, яка допомагає індивідам ставати кращою версією самого себе (Fredrickson, 2004). Посттравматичне зростання діє як щит від психічного розладу. Воно зменшує вплив горя і стресу в майбутньому. Дослідження показують, що люди, які пройшли трансформацію посттравматичного зростання, мають більшу задоволеність життям і кращу якість життя. Аналіз результатів учасників таких тренінгових програм, як SMART (Stress Management and Resiliency Training- тренінг з управління стресом і життєстійкості) або MBSR (Mindfulness-Based Stress Reduction – зменшення стресу на основі усвідомленості), показав, що люди, які пройшли через посттравматичне

зростання, були більш зосереджені на собі, ніж інші учасники (Sood, Prasad, Schroeder, & Varkey, 2011).

Варто розглянути відмінності між посттравматичним зростанням і життєстійкістю. Життєстійкість – це особиста якість, що дозволяє оговтуватися від стресу і горя – деякі люди за своєю природою більш життєстійкі, ніж інші.

Тоді як посттравматичне зростання – це психічний стан, який настає після того, як людина зазнала травми, і супроводжується позитивними змінами особистості. Хоча стійкість може допомогти максимально використати посттравматичне зростання, не варто ототожнювати одне з іншим. Життєстійка людина може не зазнавати посттравматичного зростання після пережитого стресу; з іншого боку, людина, яка пережила посттравматичне зростання, може не бути життєстійкою до травми. Потрібен час і величезна боротьба, щоб по-справжньому змінитися після травми. Коли менш стійка людина раптово стикається з невдачею, вона може бути розгубленою і пригніченою стресом. Однак цей стан розгубленості і нескінченної боротьби може призвести її до посттравматичного зростання. І, хоча не можна заперечувати докази того, що посттравматичне зростання сприяє підвищенню життєстійкості, слід також відзначити існуючі дослідження, які вказують на їхню незалежність (Lepore & Revenson, 2006). Тож, варто розглянути, що є спільного між цими психологічними феноменами, а що їх принципово відрізняє один від одного. Схожість між посттравматичним зростанням і життєстійкістю проявляються в наступних аспектах: обидва поняття означають емоційну силу та мудрість; це позитивні життєві сили; й посттравматичне зростання й життєстійкість виступають як щити проти майбутніх стресів і травм; обидва психологічних феномени закликають до розвитку; і ПТЗ, і життєстійкість покращують усвідомлення та сприйняття. Відмінності між ними представлені в табл. 1.

Таблиця 1.

Відмінності між ПТЗ й життєстійкістю

Посттравматичне зростання	Життєстійкість
Майже завжди є наслідком травми	Зазвичай- риса особистості
Здатне змінити людську особистість в цілому	Стійкість не закликає до змін і не впливає на трансформацію особистості
Люди, як пройшли через посттравматичне зростання безумовно піддавалися стресу в якийсь момент свого життя.	Життєстійка людина не обов'язково зазнала травми чи страждань.

Чи можна підготувати людей до посттравматичного зростання, прокласти цей шлях, якщо трапиться трагедія або травма? Так, каже Р. Тедескі,

ззначаючи, що психологи можуть "дозволити людям зрозуміти, що це може бути можливістю для них самих" і є "досить нормальним процесом", якщо і коли трапиться травма. Однак, на жаль, фахівці залучаються не до того, як трапилася біда, а після неї. У цьому контексті вони можуть впроваджувати концепції посттравматичного зростання, але повинні бути обережними. Доктор філософії Х'Сьєн Хейворд застерігає, що психологи не повинні "стрибати одразу в можливості зростання", які, за її словами, "часто можуть бути витлумачені як знецінення чийогось болю і страждань та мінімізація наслідків втрати". Хейворд, яка працює з ветеранами у медичному центрі VA Long Beach у Лонг-Біч, штат Каліфорнія, знає про таке зростання не з чуток: Вона була паралізована в автокатастрофі, коли їй було 16 років, що поклало край її спортивній кар'єрі. Вона пододала цю травму завдяки підтримці сім'ї та друзів, продовжила вивчати соціальну психологію в Гарварді і відвідала понад 42 країни, часто в рамках гуманітарних місій, надаючи консультації та іншу підтримку жертвам травм. Сьогодні вона вважає, що аварія "в геометричній прогресії" підвищила її силу характеру, змусивши долати труднощі. Вона також цінує життя і стосунки з іншими людьми – в тому числі, майже щоденну підтримку у вирішенні повсякденних завдань, яку вона отримує від друзів і незнайомих: «Ця взаємодія зігриває моє серце». Проте Хейворд намагається не проповідувати своїм пацієнтам потенційні переваги до того, як вони будуть до цього готові. Замість цього вона чекає, коли вони висловлять «якусь позитивну реакцію на подію». Вона також допомагає пацієнтам виявити, що є значущим у їхньому житті, а потім допомагає їм спланувати діяльність, пов'язану з цими інтересами, наприклад, проводити більше часу з членами сім'ї або займатися волонтерською роботою. Р. Тедескі каже, що іноді традиційна терапія для пацієнтів з травмою дає людям короткострокові рішення, які допомагають їм відновити повсякденні функції, такі як сон або робота, але не може забезпечити їм спосіб життя, «який виходить за рамки простого виживання». Необхідно дбати про їхній життєвий досвід і про те, наскільки він є осмисленим, задоволеним і повноцінним. Існують деякі форми терапії, які, на думку багатьох психологів, допомагають досягти трансформації, наприклад:

1. Терапія реальністю має на меті надати клієнтам чітке уявлення про те, де вони перебувають і куди вони можуть рухатися далі. Вона поєднує в собі задоволення життям, орієнтацію на мету і спонукає до об'єктивності людей, які перебувають у стані стресу (Глассер, 1965).

2. Терапія прискореного вирішення або АРТ поєднує в собі частини когнітивної терапії та впроваджує емоційний контроль, орієнтований на рішення, які допомагають мінімізувати вплив травматичних життєвих подій.

Включаючи такі вправи, як EMDR (десенсибілізація та переробка рухів очей), добровільне відновлення пам'яті, керовані образи та гіпнотерапію, АРТ ефективно працює у людей з ПТСР, депресією та емоційними проблемами (GoodTherapy, 2018).

3. Тілесно-орієнтована психотерапія поєднує в собі елементи психосоматичного та когнітивного підходу до психічного добробуту. Вона використовує компоненти КПТ, гомеостазу та моторного розвитку. Використовуючи техніки зосередженості, релаксації та сенсорного усвідомлення, ця форма психотерапії допомагає людям, які пережили травму, відновити самосвідомість і відновити зв'язок із собою (GoodTherapy, 2018).

Щоб оцінити, чи досягла людина зростання після травми, і якщо так, то якою мірою, психологи шукають позитивні відповіді в п'яти сферах: цінність життя, стосунки з іншими людьми, нові можливості в житті, особиста сила, духовні зміни. Тож, як підсумок, можна окреслити типові ознаки, які вказують на посттравматичне зростання: значне покращення існуючих міжособистісних стосунків, у тому числі з друзями, сім'єю та колегами по роботі; покращене самосприйняття та саморозуміння. Посттравматичне зростання захищає особистість від думок і дій, що завдають їй шкоди; помітна зміна філософії та сенсу життя, з більшою стійкістю до майбутніх стресів; відлуння відчуття процвітання і підвищеної самомотивації. Люди, які переживають посттравматичне зростання, усвідомлюють важливість самостійності і навчаються жити за своїми правилами; більше самовираження та соціальних зв'язків; оптимістичний погляд на життя з новими цілями, мотивами і прагненням до досягнень; зростання бажання рухатися далі – люди, які пережили травму і змінилися завдяки ПТЗ, відкрито говорять про свої проблеми і більше зосереджуються на своєму майбутньому житті. Вони успішно звільняються від минулого і дивляться вперед; помітне підвищення рівня довіри. Дослідження Тедескі і Калхун показали, що люди, які проходять через особистісний розвиток після травми, більш емпатичні і можуть співпереживати трагедіям інших людей краще, ніж раніше. Процес зцілення, який відбувається за посттравматичним зростанням, рідко буває однаковим для всіх. Хоча вищенаведені показники є точними в більшості випадків, посттравматичне зростання також може проявлятися симптомами, які є винятковими і дуже суб'єктивними.

Список використаних джерел:

1. Post-Traumatic Growth Inventory & Scale (positivepsychology.com).

2. Posttraumatic Growth Theory, Research, and Applications By Richard G. Tedeschi, Jane Shakespeare-Finch, Kanako Taku, Lawrence G. Calhoun, 2018. 264 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315527451>
3. Upside: The New Science of Post-Traumatic Growth Hardcover Touchstone. 2015. 288 p.
4. The Post-Traumatic Growth Workbook: Coming Through Trauma Wiser, Stronger, and More Resilient Paperback, New Harbinger Publications; Workbook edition, 2016. 200 p.
5. Transformed by Trauma: Stories of Posttraumatic Growth Kindle Edition by Richard G. Tedeschi, 2020. 197 p.
6. Identity Transformation and Posttraumatic Growth Following Traumatic Brain Injury and Posttraumatic Stress Disorder An Autoethnographic Inquiry By Dee Phyllis Genetti. Routledge. New York, 2023. 260 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781003354598>
7. Janoff-Bulman, Ronnie (1992). Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma. New York: Free Press. 256 p.
8. Про деякі особливості посттравматичного особистісного зростання в учасників бойових дій. *Бочаровські читання*. Харків, 2018. С. 290-293.
9. Resilience and thriving in response to challenge: an opportunity for a paradigm shift in women's health V E O'Leary 1, J R Ickovics Resilience and thriving in response to challenge: an opportunity for a paradigm shift in women's health - PubMed (nih.gov).
10. See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/315698402> Identification of longitudinal patterns of positive psychological change in people following treatment for Head and Neck Cancer.
11. Park, C. L., & Helgeson, V. S. (2006). Introduction to the special section: Growth following highly stressful life events-Current status and future directions. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. № 74(5). P. 791–796. URL: <https://doi.org/10.1037/0022-006X.74.5.791>
12. Prediction of complicated grief by positive and negative themes in narratives Andreas Maercker, George A. Bonanno, Hansjoerg Znoj, Mardi J. Horowitz. URL: [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4679\(199812\)54:8%3C1117::AID-JCLP11%3E3.0.CO](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4679(199812)54:8%3C1117::AID-JCLP11%3E3.0.CO)

РОЗДІЛ 2

КРИЗА ЯК ЗМІНА КОГНІТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Деркач Л.М.

*доктор психологічних наук, професор
професор кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

ПСИХОЛОГІЯ КОГНІТИВНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

«Війна в Україні змінила історію»
(Galston, W., 2022)

Однією із актуальних малодосліджених проблем когнітивної та військової психології сьогодення є психологічна сутність когнітивної війни у глобальному вимірі та її психологічний і нейропсихологічний вплив на особистість в умовах інтенсивних бойових дій в Україні.

З 2014 року триває російсько-українська війна, яку наукова західна та вітчизняна спільнота визначає по-різному: когнітивною [1; 2; 3], гібридною війною [4; 5], конфліктом [6; 7; 8; 9; 10], кібервійною [11; 12; 13], інформаційною [14], війною на виснаження [15].

Війна в Україні змінила не тільки історію у глобальному вимірі, але й в українському контексті. На думку фахівців Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України [14, с. 1], «лише розуміння взаємодії цих вимірів дозволяє адекватно оцінити дії держави-агресора».

Вистоявши перші три доби, український народ загартовується, а це призводить до суттєвих особистісних змін, трансформацій, перетворень у суспільстві, пов'язаних із **когнітивним функціонуванням** індивіда, тобто розумовими процесами залучених до обробки інформації та прийняття рішень у сучасному цифровому середовищі.

Ефективність та продуктивність індивідуальної професійної діяльності безпосередньо також пов'язані із рівнем когнітивного функціонування, мислення, робочої пам'яті, уваги, прийняття рішень, навчання тощо [16]. Сучасна когнітивна нейронаука за допомогою інноваційних генетичних технологій, а також технологій візуалізації надала емпіричні докази того, як

вплив генів, статі, емоцій, стресу, несвідомої активності індивіда впливає на прийняття рішення мозком [10; 15].

З позиції відомого військового експерта Ренда Вальцмана [7, с. 1-3], патерни змін в українському суспільстві під час когнітивної війни суттєво вплинули на розвиток і трансформацію національної ідентичності, зокрема військової ідентичності. Дана проблема є надзвичайно важливою з теоретико-методологічних питань російсько-українських уроків когнітивної війни, оскільки вона стосується когнітивної науки та когнітивних процесів ведення сучасної війни, спрямованої на маніпулювання та знищення людської свідомості, людського мозку.

Мозок приймає рішення, і те, як військові приймають рішення, коли стикаються з певним типом вибору в умовах невизначеності та ризику, є спірною та відносно занедбаною сферою дослідження у військових розробках когнітивної війни.

Вивчення психології когнітивної війни, її еволюції та специфіки прояву в українському контексті має життєво важливе значення як для нашої країни, так і світової спільноти. Такий міждисциплінарний проєкт є соціальним запитом українського і міжнародного суспільства для поглибленого розуміння її психологічної сутності на основі системи критеріїв, задля ефективного протистояння сьогодні когнітивним атакам суперника та безпеки в майбутньому.

Спираючись на класичні військові теорії війни впливових військових стратегів Сунь Цзи та Карла фон Клаузевіца, порівнюючи їх військово-психологічну спадщину з українськими реаліями сьогодення, ми виокремили вісім критеріїв для методологічного аналізу психології сучасної когнітивної війни в Україні, зокрема:

1. Фундаментальна мета когнітивної війни.
2. Логіка (в термінології Клаузевіца – принципи) війни.
3. Потенціал когнітивної війни.
4. Індикатори когнітивної війни.
5. Фактори когнітивного домінування.
6. Засоби (перевірені та інноваційні стратегії) військових дій у багатодоменних військових операціях когнітивної війни.
7. Відповідність узагальнень та висновків зарубіжних та вітчизняних військових експертів психологічному контексту когнітивної війни на її стратегічному та оперативному рівнях.
8. Негативний вплив наслідків когнітивної війни на психологічний та нейропсихологічний стан функціонування особистості, типові трансформації.

Предметна сфера когнітивної війни відображена в різноспрямованих дослідженнях з психології людського пізнання у застосуванні до військового контексту [1-20].

Ми використали генетико-креативний підхід (автор – професор Максименко С. Д.), основою якого є генетико-психологічна теорія творчого компетентного навчання та розвитку особистості [17], і як підґрунтя у якості когнітивного інструментарію формування протидії когнітивним атакам супротивника.

Важливе місце у нашому дослідженні також мали експериментальні результати, отримані професором С. Д. Максименко (на які ми спираємося в цій роботі) в лонгitudному дослідженні зміни поведінкових реакцій і поведінкових стратегій у свідомості молодих людей віком від 18 до 20 років з використанням нейропсихологічного інтерфейсу [3].

Відтак, *метою* нашого лонгitudного, міждисциплінарного дослідження є розуміння і вивчення психологічної та нейропсихологічної природи і стратегій когнітивної війни в українському контексті, а також формування теоретичної бази особистісних змін, трансформацій і перетворень особистості, як негативний наслідок руйнівного впливу когнітивної війни на самосвідомість, мозок, когнітивні функції, емоційно-вольову сферу особистості.

Об'єктом дослідження є проблема поведінкових змін особистості в структурі національної ідентичності пересічних українців під час інтенсивних бойових дій в умовах когнітивної війни в Україні.

Для досягнення вищезазначеної мети нами були сформульовані наступні завдання:

1. Висвітлити психологічну специфіку когнітивної війни в історичному вимірі, (вчення військового класика Клаузевіца, Сунь Цзи) та в глобальному вимірі, її еволюцію (уроки когнітивної війни в Україні для НАТО, ЄС та окремих країн світу).

2. Вивчити стан розробленості проблеми психологічного та нейропсихологічного впливу когнітивної війни на свідомість, когнітивну та емоційно-вольову сферу особистості за умови інтенсивних бойових дій.

3. Вивчити на теоретичному рівні психологічні закономірності формування національної ідентичності як психологічного предиктора подолання поведінкових стратегій: страху, депресії, хронічного стресу, мозкової безпорадності, емоційної спустошеності, мозкового туману.

Теоретико-методологічну базу дослідження складають комплекс теоретико-емпіричних методів: теоретико-методологічний аналіз, узагальнення, систематизація, опитування, інтерв'ю, тестові методики,

проективна методика Роршаха, генетико-креативний підхід (С. Д. Максименко) та принципи його побудови: розвитку; переживання; свободи; саморегуляції поведінки; взаємодії; невизначеності і індетермінізму; терапевтичної дії через призму діджитал технологій.

Психологічна специфіка когнітивної війни в Україні в історичному вимірі.

Поняття «когнітивна війна» є предметом уваги широкого кола науковців, зокрема когнітивних психологів. Психологічний та нейропсихологічні аспекти впливу війни на психіку людини, її мозок, а також когнітивні функції суттєво змінюють поведінку індивіда. Тому постає актуальна проблема розробки ефективних методів та засобів **ПРОТИДІ** інноваційними засобами сучасних нейропсихообчислювальних технологій та нейропсихологічних інтерфейсів (логнітюдний проєкт акад. Максименка С. Д.) [3].

Аналіз психологічної літератури засвідчує наявність наукових розвідок, присвячених з'ясуванню малорозроблених проблем когнітивної війни, зокрема:

- де, коли і за яких обставин було вперше використано поняття «психологічна – гібридна – когнітивна війна – кібервійна»;
- чому головна стратегія когнітивної війни – когнітивна атака – націлена на руйнування мозку людини, когнітивних функцій та мислення індивіда;
- психологічні відмінності когнітивної війни від війн старої давнини, з часів військового стратега Сунь-Цзи (544-496 до н.е.) та Карла фон Клаузевіца (1780-1831), які **першими** звернули увагу у своїх класичних працях на універсальну природу і стратегії війни, а також **фокусували увагу на психологічному розгляді інформації та засобах її розповсюдження під час війни**;
- взаємозв'язок когнітивної нейронауки та прийняття рішень в розумінні механізмів, які обумовлюють прийняте рішення в умовах хронічного стресу, маніпулювання емоціями, несвідомої активності індивіда під час інтенсивних бомбардувань, ракетно-снарядного шоку.

Феномен «когнітивна війна в Україні» увійшов у науковий обіг військових експертів НАТО у 2022 році [16]. До того часу широко використовувалося поняття «психологічна війна» (1955-2014) – «гібридна війна» (2014-2022) – когнітивна війна у період 2021-2023 рр.

Відтак, розглянемо визначення понять та еволюцію поглядів на цілі війни в ХХ-ХХІ столітті, фокусуючись на психологічних аспектах феномену.

В 1955 році вперше Бела Жуньог [17] використовує термін «психологічна війна» в науковій публікації щодо ідеологічної пропаганди та техніки психологічної війни. Інноваційним в роботі стало визначення поняття «психологічної війни» у військовому дискурсі. Згідно з теорією вищезгаданого автора, психологічна війна – «це будь-яка дія, яка практикується переважно психологічними методами з метою викликати заплановану психологічну реакцію в інших людях» [17, с. 13].

Доцільно звернутися до визначення поняття психологічної війни у Британській Енциклопедії [18], яка надає розширене трактування ще й психічної війни, синоніма психологічної війни. Згідно з визначенням, «психічна війна – це використання пропаганди проти ворога, підкріплене такими військовими, економічними чи політичними заходами, які можуть знадобитися».

Проблематика психологічної війни та військового мистецтва набуває, на наш погляд, надзвичайної глибини в публікації книги Майкла Метьюз під назвою «Сильна голова: як психологія революціонує війну» [19]. Психологічні гіпотези, ідеї, передбачення, висловлені автором про військове лідерство, когнітивне домінування у першому виданні рукопису, залишаються актуальними та релевантними до цього дня.

Виважене осмислення *логіки (принципів)* когнітивної війни надано в науковій публікації А. Бернала та ін. у 2020 році, до початку війни в Україні [21], з її визначенням, як атаки на правду та думку.

Метою когнітивної війни, як ми вже раніше посилалися на наукові джерела, є людський мозок та навмисне використання ПРОПАГАНДИ для: маніпулювання іншою людиною; зламу волі особистості без застосування фізичної сили.

Потенціал когнітивної війни визначається військовими стратегами та експертами “NATO REVIEW” (2021) в тому, як вона формує і спроможна впливати на індивідуальні та групові думки і поведінку особистості на користь тактичних і стратегічних завдань агресора; спричинити розбрат і розколоти суспільство так, що воно втрачає волю до супротиву; при цьому ворожа армія не вдається до відвертої сили чи примусу [27].

Індикаторами (чинниками) когнітивної війни сьогодення є поєднання психологічних, кібернетичних, інформаційних засобів, а також засобів соціальної інженерії, соціальних мереж і технологій «розумних» пристроїв, переважно, в країнах членах Альянсу НАТО [28].

Факторами когнітивного домінування в когнітивній війні в Україні є сумісне і одночасне використання ракетних, супутникових, комп'ютерних, телекомунікаційних і мережевих технологій [29]. У когнітивній війні домінує

той, хто *робить хід першим*, обирає час, місце і засоби наступу, вважають наукові військові стратеги університету Джона Хопкінса та їх співавтори.

Стратегії військових дій у багатодомених операціях охоплюють кампанії поширення соціальних меседжів, яка розпалюють пристрасті серед тих, хто впливає онлайн, і можуть стати заразними. Групи швидко повідомляють про дати та терміни виходу на демонстрацію протесту. При цьому емоції здивування і відрази самі по собі роблять меседж заразним [27]. Отже, реальні користувачі, а не «боти» швидко поширюють фейкові новини.

Узагальнення та висновки зарубіжних та вітчизняних військових експертів щодо відповідності психологічному контексту когнітивної війни на її стратегічному та оперативному рівнях свідчать про необхідну когнітивну грамотність.

Негативний вплив наслідків когнітивної війни на психологічний та нейропсихологічний стан функціонування особистості ослабляє наш мозок, розум, посилює когнітивну упередженість, емоційний вибір рішення та типові помилки, які систематизовані в книзі Нобелівського лауреата, психолога-біхевіориста Деніеля Канемана [30] «Мислення, швидко і повільно».

Велика швидкість розповсюдження новин заохочує користувача негайно відповісти. А це означає, з точки зору когнітивної обробки інформації мозком, використати «мислення швидко», тобто, за Канеманом, рефлекторно та емоційно на протигагу «мислення повільно», тобто раціонально і розсудливо [30].

Крім того, як наголошує професор О. Г. Марченко [31], «в інформаційно-емоційному аспекті – критичне мислення як фактор протидії ворожому інформаційно-політичному впливу, запобігає руйнації емоційного життя, непропорційного зміщення акцентів у нормальних життєвих інтересах, сприяє збереженню здатності до адекватного сприйняття дійсності».

Наша когнітивна здатність може бути послаблена соціальними мережами і розумними пристроями. Сайти соціальних мереж навіюють соціальну доведеність, коли ми імітуємо і підтверджуємо дії та думки інших для того, щоб ідентифікуватися та адаптуватися, відповідати соціальним групам, яким притаманне неконструктивне, стадне мислення та конформізм [27].

З огляду на вищезазначене, для досягнення цілей нашого дослідження в теоретико-методологічному плані, ми вважаємо доцільним спиратися на наступні прогностичні положення М. Метьюза, які повністю підтверджуються в українському контексті когнітивної війни в період 2022-2023 років, зокрема:

1. Нова Доктрина людського виміру армії (наприклад, Доктрина НАТО від 2022 року, як відповідь на уроки когнітивної війни в Україні [5]).

2. Використання методології (принципів, підходів, методів, способів, психодіагностичного інструментарію, методик) психологічної науки та її галузей у діагностуванні та формуванні професійних компетенцій офіцерів-лідерів з метою підвищення бойової ефективності військового складу ЗСУ.

3. Допомога в оптимізації роботи солдатів і підрозділів засобами когнітивної неврології, когнітивної психології, нейропсихології, нейропсихологічного інтерфейсу як ефективних умов формування військової майстерності.

4. Дослідження характеру воїна як невід'ємна складова успіху у когнітивному домінуванні під час бойових дій.

5. Психологія, війна, мир та етика у цифрову епоху.

Отже, психологія та війна – ці конструкти, які виступають у науковому методологічному баченні Майкла Метьюза, **як компоненти військової ідентичності** (особистісний військовий профіль бійця), **системи професійних компетенцій** (спеціальних, сформованих на результативне ведення багатодоменних операцій: на суші, воді, повітрі, космосі, кіберпросторі, а також когнітивному просторі), **індивідуального нейропсихологічного профіля** пришвидшеної обробки інформації.

Звернемося до аналізу гібридної війни. Гібридна війна, у термінах Арсалана Біляла [32], докторанта Центру дослідження миру – UiT Арктичного університету Норвегії, як концепція гібридної війни – не нова. Багато практиків вважають, що вона стара, як сама війна, однак спосіб дій вже інший.

Специфіка гібридної війни, яка стала актуальною останнім часом, також містить в собі психологічний компонент інформаційного впливу на особистість. Він проявляється в тому, що держави використовують недержавних дійових осіб та інформаційні технології задля перемоги над ворогом під час бойових дій, що є особливо специфічним чинником для такої війни – за відсутності прямого збройного конфлікту [32, с. 1].

Доцільно підкреслити, що на думку Біляла, «гібридна війна залишається спірною концепцією і її загально визнаної дефініції не існує. Вона підлягає різноманітній критиці за відсутності концептуальної чіткості, за те, що це лише загальна фраза або модне слівце, яке не приносить нічого особливого в політичні дебати. Тим часом концепція забезпечує нам можливість зазирнути всередину сучасних і майбутніх проблем безпеки і оборони» [32, с. 2].

Гібридна війна має дві особливі ознаки: «межа між війною і миром стає розмитою, стає прихованою, важко ідентифікувати або виділити поріг війни; а також друга ознака – великий рівень невизначеності, який штучно створюється гібридними учасниками, з метою ускладнення її ідентифікації

країною-мішенню, а значить, і неспроможністю надати стратегічну відповідь» [32, с. 2].

Широковживаний термінологічний тезаурус гібридної війни включає такі статті, як: 1) сіра зона – складний ландшафт конфлікту; 2) розбудова довіри заради долання гібридних загроз; 3) жовіра між людьми; 4) розширення інструментарію НАТО з протидії гібридним загрозам [33].

Таким чином, аналіз психологічного підґрунтя сучасної гібридної війни приводить нас до висновку, що спільними факторами як для гібридної, так і когнітивної війни, є постійна загроза для стабільності та безпеки людської психіки, оскільки непередбачуваність бойових дій та оперативних дій є високою і загрозливою, негативним наслідком яких є «колективна травма українського народу» [34, с. 9], нації, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), групи травматизації: військові та населення.

Потужним психотерапевтичним чинником є *морально-психологічний стан нації* [34, с. 9].

Концептуалізація поняття «когнітивна війна» відбулася в 2021-2023 роках, під час обговорювання представлених наукових доповідей на Першому Симпозіумі з когнітивної війни у Франції, у червні 2021 року та психологічної війни [20]. Психологічна війна скорочено називається (PSYWAR) – і це є загальноживаним терміном задля опису основних аспектів сучасних психологічних операцій (PsyOp), що супроводжуються операціями військової інформаційної підтримки (MISO).

Логікою (принципами) психологічної війни є: цільові аудиторії; повідомлення (фейкові, неправдиві); засоби доставки [21].

В цьому контексті наукову зацікавленість викликає військовий потенціал пропаганди, яка визначається як ідеї чи твердження, які є неправдивими або перебільшеними та навмисно поширюються з метою впливу на маси.

Як ми раніше зазначали, метою когнітивної війни є *людський мозок*. Відомий військовий експерт С. Прадхан переконливо обґрунтував тезу про те, що «російсько-український конфлікт є свідком інтенсивного використання операцій впливу, які формують когнітивну війну. Хоча використання пропаганди та операцій впливу було поширеним явищем у війнах, тепер вони набули форми війни зі своїм стратегічним використанням у масштабах, яких не спостерігалось раніше. Більш широке і добре сплановане використання соціальних медіа, цифрових та інших засобів комунікації дозволило блискавично охопити більшу аудиторію індивідуальним і цільовим контентом» [1, с. 1-2].

Особливого значення подібне визначення когнітивної війни набуває в сучасних умовах ескалації когнітивної війни щодо *когнітивних атак на*

*людський розум, який стає **полем бою**. Застосування маніпуляцій у когнітивній сфері особистості спрямовано на зміну сприйняття цілей.*

Тобто, маніпульована інформація подається таким чином, що створює заздалегідь визначене сприйняття реальності, в результаті чого відбувається заздалегідь визначена дія серед цільової аудиторії для отримання когнітивної переваги над суперником. Це озброєння громадської думки зовнішнім суб'єктом [1, с. 2].

Крім вже зазначеного, за словами С. Прадхана, «когнітивна війна – це більше ніж сума різних вимірів інформаційної війни (IW), бо вона інтегрує всі елементи доступні в інформаційній, кібер- та психологічних сферах, і виводить їх на новий рівень, не тільки маніпулюючи сприйняттям цільової популяції, але й забезпечуючи досягнення бажаної реакції. І тому війна отримала назву «когнітивна», що включає в себе придбання, зіставлення, тлумачення, аналіз інформації. Вони складають «внутрішню частину дії» [1, с. 2].

Розум особистості у когнітивній війні (як власна сутність) руйнується завдяки трьом стратегіям психологічного впливу, зокрема: добре сплановані і проведені психологічні операції; залучення нейронаук (озброєння про мозок); впровадження соціальної інженерії.

Виходячи з вищенаведеного та ґрунтуючись на професійних міркуваннях впливового військового стратега С. Прадхана, можна зробити попередні висновки щодо ймовірного потенціалу когнітивної війни:

1. Розколоти суспільство в сприйнятті, аналізі та оцінці важливої інформації.

2. Розкол у думках, ідеях, оцінюванні фейкової інформації, орієнтований на головну мету війни: втрату колективної волі протистояти ворогу; захищати її незалежність, свободу.

3. Розкол у думках, мисленнєвих процесах представників соціуму створює розбіжності у ймовірних поведінкових стратегіях, прийнятих рішеннях або рішеннях, що прогножуються, як правильні у ситуації невизначеності, ризику. Сукупність цих факторів штовхає слабшу сторону продовжити стикатися із сильнішим супротивником у плані озброєння, але набагато слабшим щодо особистісних характеристик волі, національної та військової ідентичності, психологічної пружності (резилентності), морального духу воїнів.

В цьому контексті варто зазначити, що модернізація Збройних сил України, яка почалася ще з 2014 року, надала українській армії, українському суспільстві ряд переваг щодо засобів ведення когнітивної війни:

- Військово-технічна допомога НАТО, США, країн-партнерів, інформація розвідувальних служб щодо термінів російського широкомасштабного вторгнення в Україну, турецькі дрони (БПЛА), а також військове навчання та тренування операторів складних протиракетних комплексів ЗСУ дозволило висвітлити реальні, а не маніпульовані події в міжнародних медіа-каналах, соціальних мережах: Facebook, Twitter, Microsoft та ін.;

- Відомі дипломати НАТО, аналітики, військові стратеги, аналітичні центри, журналісти завдяки Інтернету швидко посилюють правдиву інформацію стосовно ескалації когнітивної війни в Україні, сміливості та рішучості українців протистояти росіянам, світ ставиться до них як до героїв [1, с. 6];

- Надзвичайно висока інтернет-грамотність пересічних українців, які користуються платформою соціальних медіа («400-тисячна Армія міністра Федорова») допомагала і допомагає бійцям ЗСУ оперативно отримувати інформацію стосовно дислокації ворожих підрозділів, вводити корегуючу інформацію стосовно змін на полі бою, швидко та оперативно, чого позбавлені війська ворога.

- Волонтерський рух, Національна оборона, краудфандінг (crowdfunding), тобто збір матеріальних коштів на придбання, наприклад, дронів для оперативних підрозділів ЗСУ з метою картування місцевості та розміщення військ супротивника.

Таким чином, вищенаведені фактори були вирішальними у наданні військової допомоги НАТО, США Україні та її Збройним силам на різних етапах ескалації військових дій.

Специфіка когнітивної війни в Україні в історичному вимірі

Незважаючи на зростаючу кількість зарубіжних публікацій, присвячених урокам російсько-української когнітивної війни та теорії війни, залишаються не окресленими:

а) ***специфіка когнітивної війни в Україні, яка дозволила вистояти проти перших тридобових інтенсивних бойових операцій Росії та почати успішне визволення певних українських територій;***

б) ***які зміни у структурі національної ідентичності української нації, особистості відіграли вирішальну роль в ефективності Збройних сил України;***

в) ***які специфічні особливості ведення оперативних та стратегічних дій в психологічному та цифровому вимірі дозволили Україні вистояти та стримати наступальні дії російських військ.***

Ми зробимо спробу проаналізувати відповіді на запитання з психологічного та глобального дискурсу, а також генезису когнітивної війни в українському контексті.

Для українських військових стратегів, військових лідерів, науковців у царині військової психології стає все більш життєво важливим зрозуміти еволюцію військової теорії, її основні принципи, природу, стратегії, досягнути інновації, з якими успішно впоралася ЗСУ у період сумісних навчань з НАТО інструкторами та тренінгів.

Це вельми необхідно задля кращого розуміння нового, але мінливого характеру когнітивної війни з метою визначення: які зміни у мистецтві ведення війни, застосуванні принципів, методів впливу на свідомість бійців і населення, стратегій, засобів дій є притаманними для війни за мозок людини. А тому успішно використовують NANO, BIO, INFO та COGNO технології в обхід традиційного полю бою задля когнітивного домінування.

В наукових зарубіжних роботах, присвячених аналізу сучасної когнітивної війни, констатується, що специфічною особливістю когнітивної війни є вплив на мозок особистості, її когнітивні процеси, відповідальні за обробку інформації мозком [12; 13; 15; 20; 22, 24; 27; 31].

Отже, визнання актуальності розробки ефективних методів протидії засобами когнітивної війни, які відповідають вимогам сучасних нейропсихообчислювальних досягнень, спричинило підвищену увагу до спадковості стародавнього військового стратега Сунь Цзи (544-496 до н. е.), який є автором найстарішого військового трактату у світі «Мистецтво війни» [22].

Ми звернулися до спадщини військового дослідника, оскільки він 2000 років тому першим в історії вивчення війн, звернув увагу на психологічні чинники війни, зокрема: психологічний розгляд інформації, яка поширюється під час війни; інтуїцію полководця у військові часи та його здатність адаптуватися до непередбачуваних обставин перебігу бойових дій; стратегічне, критичне мислення та вправність мають бути притаманні воїну-лідеру.

Мистецтво стратегії та лідерства розкриваються Сунь Цзи через шість принципів, які, в нашому розумінні, є актуальними для розуміння генезису сучасної війни в українському контексті:

1. Виграти все без боротьби (в українських сучасних реаліях – когнітивна та кібервійна засобами інноваційних технологій).
2. Уникати сили (в теперішній час – застосування NANO, BIO, INFO, COGNO технологій).

3. Напад слабкості (дезінформація ворога засобами як впливу на суспільство, так і на життя людини).

4. Обман і передбачення (свідоме перекручування фактів на користь тих, хто використовує обман, для введення в оману регіональну та міжнародну спільноту).

5. Швидкість і підготовка (в сучасних українських реаліях – до бойових змін на полі бою, випередження супротивника у прийнятті виваженого, але швидкісно-оптимального рішення задля домінування на полі бою).

6. Формування свого суперника (фейкові новини) та забезпечувати лідерство на основі характеру (генетичний код української нації відрізняється від інших своїми психологічними характеристиками, котрі закладені в генетичному коді та генетичних показниках, і в якій закодовано той зміст, який ми проявляємо в своєму житті, зокрема: група крові; ДНК-гаплограми; соціопсихічні типи, які відповідальні за формування психіки особистості [23].

Таким чином, суттєвим вбачаємо підкреслити, що незважаючи на відстань у 2000 років від сьогодні, Сунь Цзи виважено та професійно, з нашого погляду, зацентрував увагу на мистецтві ведення війни на психологічних предикторах когнітивного домінування, яке релевантне сучасній когнітивній війні в Україні.

Беззаперечним в спадщині Сунь Цзи і адекватним до природи та характеру когнітивної війни в Україні є той факт, що він метафорично порівняв війну з текучою водою, а її логіка (принципи) відображена в словах Сунь Цзи наступним чином: «оскільки вода не має постійної форми, у війні немає постійних умов».

Сьогодні, з нашої позиції, є важлива і така думка Сунь Цзи про те, що потенціал теорії війни полягає в рівні аналізу стратегій, що передують бойовим діям, починаючи від військових приготувань і закінчуючи дипломатичними діями. Сім стратегій, які викладені в його роботі, більшою мірою є психологічними стратегіями, спрямованими на особистість воїна, тобто людський фактор, без якого перемога неможлива. До цих стратегій відносяться: 1) плани укладання війни, заснованої на обмані; 2) ведення війни; 3) атака хитрощами; 4) тактичні диспозиції; 5) сильні та слабкі сторони супротивника; 6) використання шпигунів; 7) рельєф місцевості.

Проаналізуємо «7» стратегію та її релевантність українським подіям у когнітивній війні. Використання турецьких дронів, дронів-камікадзе дозволяє українським військовим – операторам бачити рельєф місцевості і працювати на випередження.

Підсумуємо висновки, до яких ми прийшли щодо 2000-річних правил та принципів ведення війни, за Сунь Цзи. Зауважимо, що певна частина

спадщини військового стратега є актуальною та конструктивною стосовно психологічних передумов використання мистецтва війни, мінливої природи війни, потенціалу війни, принципів та стратегій для умов когнітивної війни в Україні.

Ми вважаємо, що перераховані психологічні чинники проєктують необхідні компетенції та навички бійців, а також очікувані результати щодо досягнення військового домінування і успіху. Успішний результат війни – перемога, за Сунь Цзи, пояснюється наступним. По-перше, використанням нестандартних військових рішень, що ґрунтуються на гнучкості критичного та стратегічного мислення. По-друге, застосуванням обману, відволіканням та маскуванню, тобто, іншими словами, перемога має бути домінуючою впевненістю.

З усього вищенаведеного ми доходимо висновку, що класична військово-психологічна теорія (термін – наш) мистецтва війни та ведення війни, за Сунь Цзи, робить значний внесок у вивчення та розуміння сучасної російсько-української когнітивної тактики та стратегії.

Наступною за впливом на міжнародну військову та психологічну спільноту є класична теорія природи війни з фокусом на її певному психологічному вимірі, на думку військових експертів, сформульована пруським солдатом-вченим Карлом фон Клаузевіцем (1780-1831) у класичній фундаментальній праці «Принципи війни». Особливістю цієї класичної, впливової теорії є її універсальний характер для розуміння природи та стратегій сучасних війн [26].

Автор визначає дев'ять принципів, на яких можна ґрунтуватися для розуміння природи і логіки будь-якої війни, зокрема: 1) об'єктивність; 2) наступ; 3) масовість; 4) економія сил; 5) маневр; 6) єдинопочаток; 7) безпека; 8) раптовість; 9) простота.

Відомий пруський військовий теоретик, генерал, автор впливової класичної праці про природу війни, її причини, стратегії бойових дій стверджував, що війна сповнена непередбачуваності і що «у війні більше, ніж де-небудь ще у світі, все відбувається не так, як ми очікували» [26].

Клаузевіц аналізував конфлікти свого часу за трьома логічними критеріями: мета війни, цілі та засоби, які залишаються конструктивними компонентами системи критеріїв для аналізу сучасної когнітивної війни.

Згідно з теорією Клаузевіца, «війна це більше ніж хамелеон, і її еволюція змінюється разом із змінами навколишнього середовища, підтримуваного «Дивовижною трійцею» [26]. Ця трійця, як ми розуміємо, – психологічні показники та наслідки війни: споконвічне насильство, ненависть і ворожнеча.

І далі він надає пояснення: «перший із цих трьох аспектів стосується більше людей, другий – більше командира та його армії, третій – більше уряду».

Отже, і у військових напрацюваннях Клаузевіца присутній психологічний вимір війни, сфокусований на ураженні емоційно-вольової сфери особистості.

Актуальними та дієвими для сьогодення виглядають рекомендації Клаузевіца щодо стратегії війни як вибір того, як ми будемо концентрувати наші обмежені ресурси для досягнення конкурентної переваги. І це дійсно характеризує військовий потенціал ЗСУ в перші дні широкомасштабного вторгнення, який, навпаки, посилив обороноздатність ЗСУ та рівень супротиву військових та громадянського населення України.

З психологічної точки зору, насильство, ненависть і ворожнеча, яку сіяла російська пропаганда, сформувала для української нації висновок: Росія – агресор, а ми – захищаємося, маючи обмежені ресурси на початку когнітивної війни.

Підсумовуючи міркування Клаузевіца, визначимо, які психологічні особливості ведення бойових дій та психологічні чинники мають бути уроками, врахованими до аналізу російсько-української когнітивної війни. Зокрема:

а) поняття «дивовижної трійці», яке можливо застосувати до аналізу причин і фундаментальної мети російського широкомасштабного вторгнення в Україну;

б) засоби ведення війни;

в) обмеженості ресурсів у досягненні конкурентної переваги і, як наслідок, абсолютну, непохитну впевненість і віру в моральний дух, волю, сміливість, стійкість воїнів ЗСУ на захисті нашої державності, суверенітету, у захисті Батьківщини та свободи українського народу.

Таким чином, реалізований нами методологічний аналіз розуміння теорії війни, сфокусований на її психологічних аспектах, перехід від ідеї війни як продовження політики до розуміння виснажливої війни з використанням фізичної сфери та вогневої потужності – до гібридної, маневрової (щоб послабити ворожу державу зсередини), потім до когнітивної війни, зосередженої на руйнуванні ментальної сфери особистості, дозволив нам окреслити траєкторію наукових розвідок щодо проблеми специфічної сутності когнітивної війни та її еволюції в українському контексті.

Надзвичайно важливим у контексті нашого дослідження вбачаємо подальше трансдисциплінарне дослідження феномену когнітивної війни в українських реаліях, оскільки наявність таких науково обґрунтованих спроб систематизувати її проблематику та обґрунтувати ймовірні рішення,

допоможе українським військовим та їх офіцерам-лідерам отримати корисні уроки ведення оперативних дій, заснованих на психологічних та нейропсихологічних закономірностях обробки інформації мозком [27]. І, в першу чергу, здійснити теоретичний і практичний підхід до оцінювання військової спадщини та досвіду, військового потенціалу ідей, придатних до сьогодення, і як:

- основи для прийняття психологічно адекватних ризик-безпечних стратегій поведінки бійців ЗСУ під час інтенсивних бойових дій, і когнітивно-обґрунтованих рішень у тактиці, стратегії, плануванні та реалізації військових операцій;
- потенціалу для розуміння та дослідження психологічних та нейропсихологічних наслідків когнітивної війни в Україні.

Особистість в умовах когнітивної війни: критичне мислення як фактор протидії ворожому інформаційно-політичному впливу.

Складність і багатомірність феномену когнітивної війни проявляється в декількох напрямках психологічного аналізу, зокрема у царині психології особистості [27; 28; 29].

З усвідомленням різноманіття негативних впливів на психіку особистості, стає зрозуміло, що роль людського фактору навіть у бойових умовах багатодомених операцій когнітивної та кібервійни, не зменшилася. Такої ж думки дотримується український психолог Юрій Александров [35], який надає виважене осмислення ролі людини у війні «завжди, особливо у бойових умовах, залишається багато в чому визначальною і вирішальною, війна формує особливий тип особистості, особливий тип психології, який можна назвати як психологію комбатанта» [35, с. 8]. Ми повністю погоджуємося із думкою автора і водночас маємо на меті з'ясувати, які якості особистості, яка регулює процес взаємодії людини з навколишнім світом, робить її адекватно і конструктивно чинити опір ворожій навалі та вистояти.

Разом із тим, проблема військової стійкості воїнів ЗСУ, особливо в перші дні початку війни, не знайшла, на наш погляд, достатнього психологічного відображення в науковій літературі.

Варто додати, що існує багато припущень медіа-експертів, як зарубіжних, так і вітчизняних стосовно причин стійкого, професійного захисту Збройними силами України суверенності, незалежності та демократії в Україні.

- Чому блицкриг в Україні не відбувся?

- Чому Україна притупила російський блицкриг за умов обмеженої оборонної промисловості, значно меншої армії, слабшого військового потенціалу?

- Які фактори суттєво вплинули на ефективність Збройних сил України на полі бою та провести серію атак проти російських сил?

Отже, перевага технічної сили Росії не змогла забезпечити їй швидкої перемоги на полі інтенсивних бойових дій в Україні у зв'язку із визначальними особистісними трансформаціями у поведінкових стратегіях як воїнів ЗСУ, та і населення, зокрема:

1. Високий морально-психологічний, мотиваційний рівень бійців ЗСУ, незламна воля до перемоги;
2. Сформовані психологічні компетенції та навички недопущення паніки та стресу;
3. Потенціал територіальної оборони, добровольців та волонтерства;
4. Психологія комбатантів: незламність українського психотипу воїна, генетичний код нації;
5. Героїзм української нації та населення.

Всі ці фактори суттєвим чином вплинули на потенціал обороноздатності ЗСУ, особливо в перші дні широкомасштабного вторгнення Росії в Україну, свідчать про значні трансформаційні особистісні зміни в моделях поведінки українців, зокрема в блоках: мотиваційному; ціннісному; когнітивному; емоційно-вольовому; поведінковому.

Отже, матеріали дослідження дозволяють дійти теоретичних, емпіричних та прикладних висновків щодо психології когнітивної війни в Україні на сучасному етапі її ескалації:

1. Обґрунтовано концептуальний підхід до психологічної специфіки когнітивної війни в Україні в історичному вимірі.
2. Проаналізовано психологічні чинники ведення бойових дій в теоріях мистецтва війни Сунь Цзи та Карла фон Клаузевіца, визначений їх науковий потенціал та релевантність для умов сучасної когнітивної війни.
3. Визначено психологічну специфіку та сутність когнітивної, інформаційної та гібридної війни за умов сьогодення на основі системи восьми критеріїв, розроблених для визначення психологічної сутності когнітивної війни в українському контексті.
4. Проаналізовано психологічні фактори, що зумовлюють особистісні зміни в умовах когнітивної війни.
5. Висвітлено вплив швидкого і повільного мислення у прийнятті рішень за умов інтенсивних бойових дій, ролі критичного мислення як фактору протидії ворожому інформаційно-політичному впливу.

6. Розкрито причини трансформації особистісних змін як військової української спільноти, так і цивільного населення країни за умови інтенсивних бойових дій, які, на наш погляд, є проявом трансгенераційних зв'язків з культурою предків, генетичним кодом української нації, зміненою національною ідентичністю, соціопсихічними типами, в яких закодовано генетичні показники української нації.

7. За нових українських реалій ведення війни, здатність Збройних сил України та населення вистояти у нерівній боротьбі вийшла на передній план, продемонстрували вирішальну роль стійкості громадянського суспільства, бойового духу ЗСУ, добре підготовлених і наявних резервів.

Перспективами подальших розвідок вбачаємо у комплексному, детальному дослідженні самомотивації бійців ЗСУ до інноваційних змін у військовій освіті на засадах стандартів та Військового Етосу НАТО. В науковому сенсі проблематика сучасної загарбницької війни високої інтенсивності набуває надзвичайної теоретико-методологічної новизни та значущості, оскільки ведеться постійна інформаційна битва, яка взаємодіє з поведінкою людей і впливає на неї. Війна є кризою, яка становить загрозу цінностям, на яких тримається суспільство. Війна ведеться заради національної та військової ідентичності.

Список використаних джерел:

1. Pradhan, S.D. Role of Cognitive Warfare in Russia-Ukraine Conflict: Potential for Achieving Strategic Victory Bypassing Traditional Battlefield. *Times of India*. May 8, 2022. URL: [https:// timesofindia.indiatimes.com](https://timesofindia.indiatimes.com)

2. Reczkowski, R., Lis, A. Cognitive Warfare: What is Our Actual Knowledge and How to Build Resilience. *Security Theory and Practice online*. №. 3(XLVIII). 2022. URL: <https://tinyurt.com/bdh2269z>

3. Maximenko, S., Derkach, L., Kirichevska, E. Psychology of Cognitive Processes. Scientific Textbook, 2022. Kyiv: National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, G.S.Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2022. 420 pp.

4. Bizik, V., Kosarova, D., Potochnak, A., Stojar, R. Hybrid Interference: From the Particular To a Continuum. Empirical Test of the Multi-Dimensional Concept of "Hybrid". *Obrana A Strategie*. 1/2022. URL: Doi:10.3849/1802-7199.22.01.075-088

5. NATO. NATO's Response to Hybrid Threats. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_156338.htm (дата звернення: 14.03.2022).

6. Siboni, G. The First Cognitive War. Strategic Survey for Israel 2016-2017, eds. Anat Kurz and Shlomo Brom, Tel Aviv: Institute for National Security Studies, 2016.
7. Waltzman, R. The Role of Today's VRE and Considerations for Cognitive Warfare. Nov.18, 2022. NATO OTAN/ Allied Command Transformation (ACT), pp.1-3/ URL: <https://www.act.nato.int/articles>
8. Bernal, A., Carter, C., Singh, I., Cao, K., Madreperla, O. Cognitive Warfare: An Attack on Truth and Thought. 2020 Baltimore MD, USA: NATO and Johns Hopkins University. URL: <https://tinyyurt.com/2kf7camz>
9. Galston, W.A. How the Ukraine War Changed History. *Wall Street Journal*. URL: <https://www.wsj.com/articles/ukraine-war-changed-history> (дата звернення: 03.05.2022).
10. Fellows, L.K. The Neuroscience of Human Decision-Making Through the Lens of Learning and Memory. *Curr Top Behav. Neurosci.* 2018; 37, pp.231-251. Doi:10.1007/7854_2016_468.
11. Riva, G., Waterworth, J.A., & Waterworth, E.L. The Layers of Presence: a Bio-Cultural Approach to Understanding Presence in Natural and Mediated Environments, *Cyberschol. Behav.* 2004. № 7. P. 402-416 Doi:10.1089/cpb.2004.7.402
12. Shapiro, L., Spaulding, S. Embodied Cognition. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.). URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/embodied-ognition>
13. Feiner, L. Ukraine Is Winning the Information War Against Russia, *CNBC*, March 1, 2022. URL: <https://www.cnb.com/2022/03/01/ukraine-is-winning-the-information-war-against-russia.html>
14. Кібератаки, артилерія, пропаганда. Загальний огляд вимірів Російської агресії. Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України. 17.01.2023. URL: <https://cip.gov.ua>
15. Kalakoski, V., Selinheimo, S., Valtonen, T. (2020). Effects of a Cognitive Ergonomics Workplace Intervention (COGErg) on Cognitive Strain and Well-Being: A Cluster Randomized Controlled Trial. A Study Protocol. *BMC Psychology*. 8, №1, pp.1-54.
16. NATO 2022 Strategic Concept, 29 June 2022, Adopted by Heads of State and Government at the NATO Summit in Madrid, 2022.
17. Szunyogh, B. Psychological Warfare: An introduction to Ideological Propaganda and Techniques of Psychological Warfare. 1955. United States : William-Frederick Press. P.13.
18. Encyclopaedia Britannica. "Psychological Warfare". Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/psychological-warfare>

19. Метьюз, М. *Head Strong: How Psychology Is Revolutionizing War, Revised and Expanded Edition*. 2020.
20. Клавері, Б., Пребот, Б., Бюхлер, Н., Дю Ключель, Ф. Когнітивна війна: майбутнє когнітивного домінування, Перша наукова зустріч НАТО з когнітивної війни (Франція). InnovationHub - діяти. 2021. URL: <https://tinyurl.com/ускwjт5n> (дата звернення: 21.06.2021).
21. Howard, M. Grand Strategy in the Twentieth Century. *Defence Studies*. Vol.1, Issue 1, 2001. URL: <https://doi.org/10.1080/714000007>
22. Сунь Цзи. Мистецтво війни. Перек. Семюела Гріффіта. Оксфорд : Вид-во Університету Оксфорду, 1963.
23. Заїка В. Що в собі приховує код української нації? 16.09.2014 р. URL: <https://www.0532>.
24. Furht, V. *Encyclopedia of Multimedia*. Springer, Boston, MA, 2008. URL: https://doi.org/10.1007/978-0-387-78414-4_85
25. Garard, J. Accounting for Alliances in Clausewitz' Theory of War. *The Philosophical Journal of Conflict and Violence*. Vol. VI. Issue 1. 2022. URL: <https://trivent-publishing.eu>
26. Клаузевиц, Карл фон. Про війну. Відредагували і переклали Майкл Говард і Пітер Парет. Принстон, Нью Джерсі : Вид-во університету Принстон, 1976.
27. Johns Hopkins University & Imperial College London. *Counteraction to Cognitive Warfare*: May 20, 2021. URL: <https://www.nato.int>
28. Clow, R. Psychological Operations: The Need to Understand the Psychological Plane of Warfare. *Canadian Military Journal*. 2005. Vol. 9. No.1. P. 21-29.
29. Zilincik, S. The Role of Emotions in Military Strategy. *Texas National Security Review*. 2022. Vol. 5. Issue 2.
30. Kahneman, D. *Thinking, Fast and Slow*. New York. Farrar, Straus, and Giroux. 2011. P. 18-20.
31. Марченко О.Г. Критичне мислення як фактор протидії ворожому інформаційно-політичному впливу. *Особистість, суспільство, війна* : тези доп. учасн. міжнар. психол. форуму (м. Харків, 15 квіт. 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 77-79.
32. Білял, А. Гібридна війна – нові загрози, складність і «довіра» як антидот. *NATO Review*. 30.11.2021. URL: <https://www.nato.int>
33. Рюле, М., Робертс, К. Розширення інструментарію НАТО з протидії гібридним загрозам. *NATO Review*. 09.03.2021. URL: <https://www.nato.int>

34. Горноста́й П. П. Україна в епіцентрі колективної травми: ретроспектива і перспектива. 2022. URL: <https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

35. Александров Ю. В. Особистість в умовах війни. *Особистість, суспільство, війна* : тези доп. учасн. міжнар. психол. форуму (м. Харків, 15 квіт. 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С.8-10.

Самойлов О. Є.

*доктор психологічних наук, доцент
завідувач науково-дослідної лабораторії
з актуальних проблем юриспруденції
та психології Науково-дослідного інституту
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровського гуманітарного університету»*

ПАРАДОКСАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПРОГНОСТИЧНА ФУНКЦІЯ ІДЕЇ ЯК ЗАСОБУ МИСЛЕННЯ

*Світ уявляється нам логічним, оскільки
ми його спочатку логізували.*

*Логіка є спроба пояснити існуючий світ
у відповідності з відомою, створеною нами
самими схемою існуючого, вірно кажучи:
зробити його для нас більш доступним
формулюванню та обчисленню.*

Фридріх Ніцше

Contraria sunt complementa

*Протилежності являють собою доповнення
Нільс Бор*

Зазвичай проблеми виникають історично у вигляді зіткнення протилежних концептуальних підходів до осмислення одного й того ж об'єкта. Зрозуміло, що для більшої переконливості кожна з протидіючих сторін прагне надати власній концепції більш змістовну обґрунтованість, яка, як правило, досягається шляхом аргументації. Однак, аргументи на користь тієї чи іншої концепції, зазвичай, характеризуються масою очевидних недоліків, що перешкоджають переконливості, як кожного з них окремо, так і всього підходу в цілому. До числа найбільш істотних вад таких аргументів можна віднести:

голослівність, розпливчастість, невизначеність, неконкретність, велику кількість недомовленостей і недомовок, а також відсутність чіткої низки емпіричних ознак, які фіксують об'єкт осмислення. Саме через ці недоліки аргументи фіксуються або не фіксуються, беруться до уваги або просто відкидаються, причому кожною стороною, виходячи з власних міркувань: свої як вагомі і суттєві, чужі як голослівні, надумані, підтасовані чи неадекватні. В результаті жодна зі сторін не бере верх. Коли ж стає очевидним, що обмін аргументами на користь власної концепції і, звісно, на безпідставність концепції опонента – зайве заняття, бажання досягти більшої переконливості змушує опонентів відмовлятися від хаотичної аргументації і братися до оформлення власних концепцій у теорії, переконливість яких досягається завдяки доказовості їх положень. У будь-якому разі наукові концепції лише визнають принципову можливість просування пізнання шляхом поступового переходу від узагальнень на основі несуттєвих ознак до узагальнень більш змістовного рівня. Теорії ж не просто визнають таку можливість, а розглядають її як форму пізнання і позначають місце отриманих узагальнень в стрункій ієрархії власних понять. Це дає підставу вигідно відрізнити теорії від концепцій, оскільки їх положення вже не просто аргументовані, а доказові. У цьому *раціональна сила теорій*. Однак, теоретизація, поряд з зазначеними перевагами, має і деякі істотні прогріхи. Головною їх причиною є те, що оформлення концепцій в теорії не відповідає темпам розвитку науки, яка не стоїть на місці. Відповідно повинні розвиватись і принципи теоретичного оформлення концептуального бачення.

На жаль, в усі часи поза увагою дослідників залишається те, що теоретизація мислення як здійснювалась, так і продовжує здійснюватись відповідно до застарілих принципів, законів і правил, прийнятих науковим співтовариством у певний конкретний історичний період розвитку науки. Цьому сприяє консервативність людського мислення. В цьому разі застарілі принципи, закони і правила надання концепціям звичної форми домінують протягом наступних століть. Догадки про те, що такою консервативною формою, яка не відповідає певною мірою розгортанню і розвитку мислення, може бути логіка, зародилися ще в часи античності [2; 20]. Особливо наочно означена невідповідність поставала у протиборстві взаємонесумісних теорій, які не тільки відстоювали формально взаємозаперечні позиції стосовно розуміння одного й того ж об'єкта осмислення, а ще й самі були насиченими зіткненнями власних взаємоне прийнятних положень. Це руйнувало надії сторін на те, що теоретичне оформлення власного підходу зробить його більш переконливим, ніж підхід опонента. В результаті виходило, що надання концепціям форми логічно переконливих теорій не сприяло розв'язанню

історично виниклих проблем, а лише перетворювало їх на проблеми теоретичні, в яких кожна теорія логічно доводила істинність власних положень і, звісно, свою життєстійкість.

Причина нерозв'язності теоретичних проблем була розкрита ще за античних часів і полягала в тому, що саме дотримання опонентами вимог принципів, законів і правил логіки, приводило до зіткнення протилежних формально взаємоне прийнятних позицій розуміння одного й того ж об'єкту осмислення, кожне з яких визнавалось логікою однаково правильним [2; 20]. Таке неприпустиме з точки зору логіки існування двох протилежних, взаємозаперечних розумінь отримало назву «парадокс». *Парадокси* поставали як недосяжні логічному осмисленню свідчення неспроможності логічно слухних теорій організувати пізнання побутовості явищ дійсності і слугували німим докором авторитету їх розробників та джерелами ретельно прихованої ними невпевненості в здатності власних витворів пояснювати різноманіття існуючих явищ дійсності, ставили під сумнів зроблену ними класифікацію явищ за видовими ознаками, а доведений їх причинний зв'язок між собою та між їх загальними засадами, визнавали одностороннім.

Вітчизняна офіційна наука, апелюючи до авторитету Аристотеля [2], який називав парадокси «апоріями», тобто лише негараздами, від яких можна позбавитись, доводячи логіку розмірковувань до досконалості, буквально до останнього часу наполягала на необхідності позбавлення теорій від парадоксів: «Парадокс як абсолютне протиріччя легко може виникнути в теорії, якщо логічні основи цієї теорії недостатньо вивчені і винайдені не повністю. Негативна роль парадоксу полягає в тому, що він знаходить логічну неспроможність цієї теорії, в якій він отриманий. Тому у зв'язку з кожною теорією, що має логічний інтерес, виникає задача – звільнення теорії від парадоксу». Стверджувалось, що позбавитись від парадоксів можна шляхом «перегляду вихідних припущень теорії, її постулатів або аксіом» [82, с. 207].

Не дивно, що під тисячолітнім тиском негативного відношення до парадоксів, як до перешкод на шляху наполегливого удосконалення власного мислення, віра дослідників у те, що саме логічно бездоганний доказ є свідченням тотожності законів мислення і законів логіки, закріпилась у свідомості як самоочевидна істина. Відсутність критичного відношення до цієї віри призвела до вимушеного підпорядкування оформлення змісту мислимого логічним правилам організації доказу. Тобто причина помінялась місцем з наслідком, єдині правила доказовості стали розглядатися як універсальні закони мислення. На непохитність цієї віри не вплинуло навіть усвідомлення того, що оскільки обидва представники конкуруючих теорій мислять, керуючись виключно законами логіки, використовуючи за психологічні

знаряддя мислення формальні поняття, судження та умовиводи, то логічно коректні докази кожним істинності несумісних між собою розумінь побуттєвості одного і того ж явища, суперечать законам логіки і постають за свідчення хибності її законів, оскільки з очевидністю це не відповідає законам існування дійсності. На звичку бездумного слідування цим законам, яка закріпилась у психіці переважної частини сучасних дослідників на рівні настановлення, не вплинули навіть досвід осмислення ними невідомих явищ, а також результати багаторазових спостережень, які надавали їм можливості переконатись у тому, що оформлення мислимого, яке відбувається відповідно до стійких загальноприйнятих логічних стандартів, далеко не повною мірою відображає його зміст. Сила цієї настанови навіть в наші часи обумовила переконання більшості науковців у тому, що вміння мислити логічно треба розглядати як еталон інтелектуальної досконалості. Той факт, що вибір такого еталону обумовлює використання застарілих розумових знарядь, які сприяють лише організації поверхневого та одностороннього осмислення, підпорядкованого не пізнанню сутності об'єкту осмислення, а винятково забезпеченню життєстійкості теорії, на жаль, як і раніше, залишається поза увагою.

Не становить великих труднощів зрозуміти, що в наш час особливої актуальності набуває пошук більш досконалої форми розгортання мислимого та розробка його психологічних знарядь, що дозволить у майбутньому уникати виникнення означених проблем і ефективно розв'язувати ті з них, які ще залишились. Теоретична ж підготовка значної кількості дослідників, на жаль, не передбачає готовності до такого переходу, про що свідчить систематичне нарощування нових теоретичних проблем. Тому є сенс збагатити їх мислення існуючими напрацюваннями у цій сафері, які дозволять їм здійснювати вихід за рамки обмежувальних розумових конструкцій з метою вдалого застосування необачно проігнорованих нераціональних знань.

Тим інтелектуалам, хто присвятив себе науці, треба зрозуміти, що пошук способів розв'язання складних теоретичних проблем, що виникли через вищезазначені причини, саме на часі, причому не тільки через потребу запобігти подальшому їх нарощуванню. Головним є те, що вдала знахідка надасть мисленню можливість усвідомлено використовувати задля досягнення якісно вищого рівня узагальнення деякі, до сих пір підвладні лише інтуїції, ефективні знаряддя просування пізнання, що дозволить дослідникові осмислювати об'єкт цілісно і системно, як єдність його різних сторін. Практика людського пізнання показує, що такі знаряддя первинно надала мисленню *математика*. Єдність різних сторін об'єкта пізнання, що подаються формальною логікою у вигляді взаємнесумісних понять,

оформлюється у математиці: таблично, аксіоматично, алгебраїчно або алгоритмічно. Використання цих закінчених форм як психологічних знарядь відкрило перед мисленням широкі горизонти забезпечення доказовістю положень теорій, побудованих у повній відповідності з принципами діалектики. На відміну від математики, психологія, маючи у своєму розпорядженні суто семантичний ресурс і будучи обмеженою при формулюванні мислимого правилами використання слів у мовленні, підпорядкованими вимогам елементарної логіки, бачить вихід у розширенні свободи формоутворення мовних висловлювань – аж до використання словесного викладу мислимого у формі парадоксу. Безумовна мудрість парадоксальних формулювань, зафіксована в певному наборі латинських виразів, незаперечна. Ця мудрість мислення полягає у здатності цих виразів як знарядь мислення фіксувати єдність полярних проявів об'єкта пізнання невербально, на підставі тих зв'язків між ними, які не враховуються протидіючими логіками його пізнання. Наше розуміння структури і функції цих знарядь, а також використовуваних способів подолання теоретичних проблем, гранично зближується, якщо не ототожнюється, з формою організації окремих елементів змісту мислимого, зафіксованою за допомогою терміна «ідея».

Мета дослідження полягає у тому, щоб запропонувати науковому співтовариству розроблений автором набір структурних і функціональних вимог до формування і формулювання ідеї як до знаряддя мислення, яке визначає спосіб розв'язання теоретичних проблем, що відповідає принципам діалектики та діалогічної природи мислення. Суть цих вимог полягає в тому, щоб ідея відображала єдність протилежностей, поєднуючи в собі або сформульовану на внутрішньому рівні мислення, або оформлену на його зовнішньому рівні парадоксальність її словесного формулювання, з діалектичною несуперечливістю змісту мислимого. Реалізація цих вимог має, на наш погляд, послужити головною умовою забезпечення розв'язання теоретичних проблем способом, який підіймає розуміння природи явищ на якісно вищий рівень за рахунок використання за форму їх осмислення логіки діалога двох, взаємозаперечних одна одній логік, або діалогіки [23], тобто – логіки, яка забезпечує доказовість істинності парадоксальних розумових операцій. Термін «діалогіка» і змістовне його наповнення запозичені нами з робіт В. С. Біблера [13; 14; 15], Г. Я. Буша [23], і Р. Й. Павіленіса [62], а формалізація сутнісного формату діалогіки до рівня теорії діалектико-логічного доказу пов'язується нами з іменами Ф. Кумпфа, З. Н. Оруджева [38, 47] та А. А. Ткаченка [81].

Ідея реалізації означеного підходу полягає у тому, що для якісного підвищення рівня пізнання, воно повинно розгортатись одночасно, як у межах предметної області, прийнятої науковим співтовариством в якості його єдиної загальної підстави, так і поза її межами, що робить пізнання незалежним як від логіки його звичної організації, так і від логіки іншої, часом протилежної звичній його організації, яка знаходиться за межами цієї предметної області. Передбачається, що пізнання, в разі використання таких засад, постане у формі одночасного взаємодоповнюючого розгортання обох логік, *а парадокс буде розглядатись як позитивно значуща форма постановки теоретичної проблеми, яка започатковує таке розгортання, постаючи у вигляді вихідної категорії парадоксальної теорії пізнання, яка виходить з єдності протилежних підстав його організації.* Це дозволить мисленню відтворювати буттєвість досліджуваного явища у всій її повноті, тобто в єдності її полярних крайнощів, на противагу обмеженим можливостям логічно коректних, але односторонніх та взаємозаперечних теоретичних підходів. Діалогіка ж буде використовувати ідею за розумове знаряддя, яке постає у вигляді діалектичної єдності формально протилежних теоретичних положень, завдяки чому можна відтворювати сутність теоретичної проблеми. Ідея діалектичної єдності формально протилежних теоретичних положень буде реалізуватись шляхом висновку у формі діалектико-логічного поняття, яке відобразить сутність кожного конкретного об'єкту осмислення за рахунок мислимого поєднання в єдине ціле його суттєвих, хоча і формально протилежних ознак за допомогою не формально-логічних, а триадичних (діалектико-логічних) висновків як форм забезпечення переходу від абстрактної вихідної категорії парадоксального теоретичного підходу до все більш конкретних видових і підвидових понять. Процедура такого переходу забезпечить усвідомлення динаміки тлумачення явища за рахунок того, що кожний наступний крок організації парадоксального розгортання пізнання поставатиме як розв'язання все більш конкретної теоретичної проблеми, а саме розгортання пізнання як засіб розв'язання цілої низки таких проблем. З кожним кроком такого розгортання пізнання, починаючи з фіксації суперечності між вихідними категоріями взаємоне прийнятних логічно коректних теорій у формі парадоксу, який організує загальне започаткування процесу розв'язання цієї суперечності, буде встановлювати наявність діалектичного зв'язку між полярностями кожного все більш конкретного діалектичного поняття. Організоване таким чином пізнання підійме теоретичне осмислення досліджуваного явища над функціональним ступенем знаходження його місця в окремій концепції чи парадагмальній моделі і відкриє перед ним перспективу бути упередметненим на метапарадигмальному рівні у вичерпній

категорійно-методологічній повноті, що, на наш погляд, може послужити головною умовою розробки *методу розв'язання теоретичних проблем*. Дотримання цього методу передбачає: а) використання в процесі формування і формулювання ідеї вихідних принципів забезпечення переходу однієї протилежності в іншу; б) дотримання чітких правил порядку цього переходу і виявлення складників цього порядку.

Аргументовано вважаємо, що діалоги Сократа, які становлять задалегідь продуману ним черговість запитань і відповідей і які мають на меті практичну реалізацію його власного методу просування пізнання, являють собою взірць організації справжнього експерименту. Справедливість стверджуваного нами не спирається на сліпе вшанування авторитету Сократа, а має своїм підґрунтям успішне вирішення ним таких конкретних завдань:

- розроблення умов, що сприяють просуванню пізнання через вибір шляху доведення міркувань до парадоксу;
- віднайдення ефективного способу відокремлення форми мислимого від його змісту через вибір шляху перетворення предмета теорії на об'єкт емпіричного осмислення;
- відкриття способу організації окремих фрагментів мислимого у процесі розвитку мислення через вибір шляху надання йому діалогічної форми (тобто такого оформлення, що відповідає вимогам діалектики);
- забезпечення підйому мислення на більш високий рівень узагальнення через вибір діалектичного способу його зреалізування (тобто шляхом розв'язання формальних протиріч, що дозволяє визначити сутність об'єкта осмислення як єдності його крайніх проявів).

Отже, будь-яка спроба проведення експерименту, організованого за аналогією з «діалогами Сократа», із самого початку приречена на провал, оскільки не витримає порівняння з глибиною і змістовністю самого експериментування, здійсненого особистістю Сократа, й відтак не забезпечить колись досягнутої ним очевидної однозначності результатів. Проте, оскільки сам знаменитий *сократівський метод пізнання* «запитання-відповідь» як і раніше, викликає інтерес у широкої аудиторії, нами була здійснена спроба його осмислення з позицій, заснованих на теоретичних положеннях післясократівських поглядів на психологію мислення. На наше переконання, такий підхід до осмислення сократівської спадщини дозволить співвіднести ці сучасні теоретичні положення з принципами сократівського методу й аргументовано стверджувати відповідність (або невідповідність) цих положень названому методу, так і про присутність (або відсутність) в самому цьому методі ознак його суголосності вимогам сучасної методології науки.

Методи осмислення сократівської спадщини:

- історико-генетичний, відповідно до яких вивчення ідей минулого здійснювалось з урахуванням загальної логіки філософської і психологічної думки в певний історичний період;
- історико-функціональний, завдяки якому аналізувалась спадщина викладених ідей;
- біографічний, який дозволив виявляти можливі причини та умови формування наукових поглядів;
- метод систематизації психологічного знання, відповідно до вимог якого наукові праці та висловлювання провідних учених певного історичного періоду, а також висунуті ними ідеї, посідали відповідне місце в ієрархії науки про пізнання;
- метод аналізу історико-психологічних матеріалів та діяльності видатних вчених, який сприяв відтворенню духу науки певного часу;
- метод категорійного аналізу, який рекомендує вивчати пізнання як мислєдіяльність, елементами якої постають конкретні наукові категорії, які відтворюють різні сторони психічної реальності;
- метатеоретичний метод, який дозволяє організувати пізнання шляхом рефлексії та систематизації філософських та психологічних ідей, а також історично існуючих концепцій та теорій організації пізнання, що дозволяє окреслити загальну спрямованість їх розвитку та оцінити запропоновані ними засоби розв'язання фундаментальної методологічної проблеми організації пізнання. Це приводить до опредмечування об'єкту осмислення в межах нової парадигми й усвідомлення його як такого, що посідає місце в ієрархії інтегрального комплексу теоретичних понять, в разі чого він отримує можливість бути представленим у новій методологічній якості;
- метод «сходження від абстрактного до конкретного» як інтегральний спосіб організації пізнання відображає методологічні принципи пізнання природи, суспільства і мислення, головним з яких є принцип розвитку, а вирішальним в осмисленні сутності досліджуваного явища – принцип єдності і боротьби протилежностей. Слідуючи його передумовам, пізнання не обмежується концептуалізацією мислимого і створенням парадигм, а розгортається за рахунок метатеоретичного аналізу історично існуючих теорій, що дозволяє мисленню відображати явища дійсності не у формі взаємозаперечних понять протилежних теорій, а у вигляді єдності полярних проявів дійсності, тобто відображати їх сутність, виходячи з принципу єдності і боротьби протилежностей [82]. Фактично цей метод

відображає процес переходу від історично більш ранньої форми мислення до історично більш пізньої. В процесі цього переходу формальна логіка, як історично більш рання і, відповідно, менш досконала форма організації пізнання, зберігається в певних межах, за якими поступається місцем історично більш пізній, більш досконалій формі пізнання, яка відповідає принципам діалектики і вимогам діалогічної природи мислення. В нашому розумінні такою більш досконалою формою організації пізнання постає логіка діалогу двох логік або діалогіка, яка надає мисленню психологічні знаряддя та операції їх виведення, які дозволяють йому організовувати пізнання, уникаючи суперечностей, які, як закон, виникають між формально-логічними поняттями різного рівня узагальнення. Використання цього методу відкриває перед мисленням перспективу збагачення власного змісту ознаками розвитку явища за рахунок виявлення зв'язків між протилежними формально-логічними поняттями, які, з точки зору реалізації кожного з теоретичних методів окремо, уявляються несуттєвими, нерозумними, а іноді і просто абсурдними.

- метод триадичних умовиводів, розроблений Й. Г. Фіхте [28; 29; 81], суть якого полягає в тому, що в якості поповнення арсеналу психологічного знаряддя мислення він використовує діалектико-логічні поняття та триадичні висновки, структура яких подана у формі парадоксального зіткнення протилежностей. Так, у триадичних висновках, це парадоксальне зіткнення подане двома взаємозаперечними одне одного формально-логічними судженнями – «тетичним» (від слова теза) та «антитетичним» (від слова антитеза). Ці судження, в процесі формування та формулювання висновку, порушуючи закони логіки, «прирівнюються» одне до одного та поєднуються між собою шляхом так званої «розумової дії» по формуванню та формулюванню «апріорного синтетичного судження», структура якого відповідає вимогам антиномічного протистояння. Логіка цієї розумової дії, а в нашому розумінні – логіка діалога двох взаємонесумісних логік, підкоряється вимогам відтворення змістовного зв'язку між тетичним и та антитетичним судженнями. Правила і закони виведення триадичних висновків А. А. Ткаченком [81, с. 124].

Порівняльний аналіз значень терміна «ідея»

Значення змісту мислимого, що позначається терміном «ідея», здавалося б, не вимагає пояснення через буденну очевидність його трактування як нової, незвичайної думки, котра допомагає знайти вихід із беспорядної ситуації в умовах, коли всі підказані досвідом варіанти дії виявляються безсилими. Однак, суворі вимоги до викладу наукової думки ставлять сучасного

дослідника перед необхідністю оперування чітким та однозначним формулюванням значення цього терміна, що відповідає вимогам сучасної методології і враховує важливість перетворення звичних зовнішніх форм мислення на ті форми, що уможливають розв'язання тих проблем, які постають перед наукою. У цьому аспекті вельми перспективним є шлях дослідження впливу використаних мисленням власних операційних спроможностей внутрішнього плану на оформлення змісту мислимого при його екстеріоризації у ситуації усвідомлення суперечливості наявних емпіричних даних. З цією метою нами були зібрані різні значення терміна «ідея», що використовувалися видатними дослідниками Античності і Нового часу, які передбачалося застосувати як посилення, що можуть послужити основою формування і формулювання узагальненого змісту цього терміна.

Вперше термін «ідея» (грецькою – образ) ввів у філософію сучасник Платона, автор атомістичної теорії, філософ-матеріаліст Демокріт [20]. Ідеями він називав неподільні розумовоосяжні форми, в його трактуванні – атоми. Істотний же внесок у формування і формулювання змісту мислимого, позначеного терміном «ідея», внесли видатні мислителі періоду розквіту грецької філософії Сократ, Платон і Аристотель. Так, Сократ, не говорячи про ідею безпосередньо, відмежовувався від єдиного можливого в ті часи образного усвідомлення змісту мислимого, надавши людському розуму можливість принципово іншого підходу до усвідомлення її значення. Найбільшою його заслугою в цьому плані було введення в філософію терміна «поняття» як універсального засобу реалізації мислення, що об'єднує в собі формальні ознаки знаку та функціональні властивості психологічного знаряддя. Це дозволило мисленню не тільки реалізовуватися шляхом фіксації словесного змісту мислимого у формі елементів деякої абстрактної системи, а й обґрунтовувати мислиме шляхом надання символічному втіленню кожного акту думки системоутворювальної нормативної форми.

Повною мірою оцінивши переваги цього більш досконалого знаряддя мислення, Платон і Аристотель у філософуванні використовували термін «ідея» в різних значеннях. Платон, історична заслуга якого полягає в розкритті механізму утворення загальних понять, у підсумку виступив творцем *вчення про ідеї* [50]. Розуміння ним ідеї розкидане по його діалогам, передбачає усвідомлення вживаних ним різних значень як чогось загального, чого можна досягти тільки шляхом використання його діалектичного методу. На самому початку [63], досліджуючи загальне на прикладі прекрасного (діалог «Гіппій великий»), Платон пояснював його як сутність у найпростішому вигляді (закон для одиничних речей). Потім у його мисленні загальне, досліджуване на прикладі «чесноти» (діалог «Протагор») постає вже як структура більш

складної суті, розуміння якої виходить з двох принципів: формального (стійка сутність) і смислового (поточна сутність, знання). У наступних діалогах розглядаються такі категорії як рід і вид, постає категорійна структура загального як сутності, а також взаємоперехід протилежностей [50]. З розуміння загального як сутності виходить, що, з одного боку, Платон протиставляв ідеї уявленням, котрі відображають, на його думку, щось вічно мінливе, з іншого, хоча і віддавав належне систематизуючій функції поняття, все ж дистанціювався і від ідентифікації з ним ідеї, вважаючи, мабуть, що останнє, як і образ, також не повною мірою відображає її зміст. Спираючись на ці протилежні підходи до її розуміння ідеї у контексті полярностей єдиного підходу, він підноситься у її розумінні, надаючи їй статус принципу речі і методу її пізнання; трактуючи її як осягну тільки розумом надчутливу, справжню сутність будь-якого виду; розглядаючи її як смислову модель нескінченних чуттєвих проявів мовлення; як загальне, що перебуває за межами відношень між предметами матеріального світу [50; 63]. Отже, цим геніальним філософом виокремлена головна ознака ідеї – відобразити взаємоперехід протилежностей у їх структурній суті, що й дозволив Платону реалізувати його власний діалектичний метод пізнання [7; 50]. Його учень Аристотель [2; 19; 20] продовжив розвивати платонівський метод пізнання. Так, на прикладі продемонстрованого Платоном у діалозі «Гіппій великий» факту використання Сократом різних значень поняття «справедливість», він чітко позначив їх як його крайності, на можливість яких Сократ тільки натякав й існування яких уміло використовував для обдурювання співрозмовника. У ролі таких крайнощів загального Аристотель виділив справедливість, яка зрівнює (не враховує внесок особистості в спільну справу), і справедливість, яка розподіляє (враховує цей внесок) [20]. Причому він настільки заглибився в систематизацію форм мислення, що, принципово погоджуючись з ученням вчителя про ідеї, вбачав у невідповідностях змісту мислимого його понятійному оформленню лише труднощі (по-грецьки – апорії), які заважають бачити загальне в роді і виді понять, що сутнісно не вимагає жодних ідей.

Дослідники Нового часу при використанні значення терміна «ідея», як своєрідного творчого доробку поглядів представників Античності, віддавали перевагу врахуванню об'єктивних і суб'єктивних передумов його вживання та ставили на чільне місце його психологічний сенс. Ідея розглядалася ними як засіб і форма людського пізнання. Англійські емпірики Д. Локк [51] і Д. Берклі [17; 24], котрі розглядали як джерело пізнання досвід, а мислення – всього лише як форму, але не творчий його початок, визначали ідею, як образ предметів. На противагу емпірикам французькі раціоналісти, озброєні аристотелевським дедуктивним методом пізнання, обґрунтовували розум

єдиним його джерелом і, виходячи з цього, абсолютизували мислення як творче першоджерело. Родоначальник цього напрямку в теорії пізнання Р. Декарт [4; 30; 37; 52; 56] вбачав в ідеї будь-який об'єкт думки, а інший яскравий представник раціоналізму Г. В. Ляйбніц [44; 49; 55; 59; 64; 91] відносив ідеї до «вроджених принципів». У свою чергу, Д. Юм (60) взагалі сумнівався в існуванні об'єктивної реальності як такої і заперечував матеріальну основу речей, розуміючи в ідеях нечітке відтворення ясного сприймання і відчуттів, а В. Вундт [25; 26; 45] аналізував ідею як свідоме уявлення будь-якого предмета або процесу зовнішнього світу.

У різних значеннєвих варіаціях розглядали ідею і найбільш яскраві представники німецького ідеалізму Нового часу: І. Кант, І. Г. Фіхте та Г. В. Ф. Гегель. Так, І. Кант [6; 31; 42; 43; 92], досліджуючи свідомість як ставлення до об'єкта у процесі його пізнання, бачив в ідеї продукт мислення, що оперує апріорними поняттями чистого розуму, яким немає відповідного об'єкта в досвіді. На відміну від нього, І. Г. Фіхте [28; 29] підходив до розгляду свідомості, як до специфічної особливості розуму, як до дії, розуміючи під ідеєю діяльнісне джерело розуму, іманентну мету, згідно з якою «Я» (свідомість людини) створює світ. Творець універсальної діалектики категорій Г. В.Ф. Гегель [32], котрий асимілював у себе сократівський підхід до пізнання, вперше розкрив значущість діалектики як філософського методу дослідження істини і побачив в ній *методологію теоретизування*. Виходячи з цього, ідея, за Гегелем, являє собою об'єктивну істину, або істину, як таку, яка становить найвищу точку розвитку знання, що охоплює всі попередні форми знання. Вона внутрішньо суперечлива, рухається і змінюється, переходячи у свою протилежність [32]. Віддаючи належне трактуванню ідеї І. Г. Фіхте, він також розпізнавав у ній діяльнісний початок мислення.

Як не дивно, але не тільки Кант і Фіхте, які фактично є спадкоємцями діалектичного підходу Платона до розуміння значення терміна «ідея», а й Гегель, основоположник і теоретик діалектики, не змогли вирватися за межі ідеалізму. В результаті для них ідея була лише поняттям, а дійсність розуміли рух-поступ логічних категорій. Однак саме ідеалістичний світогляд зіграв, на наш погляд, у мисленні кожного з них позитивну роль, оскільки виступав як один із способів абстрагування від матеріальної конкретики. Це дозволило їм розглядати ідею у значеннях, що не мають аналогів у матеріальному світі, але, як впливає з їхніх праць [28; 29; 32; 42; 43], цілком осяжних.

Залишивши осторонь проблему ідеалізму і матеріалізму в філософії, яка не має безпосереднього відношення до теми нашого дослідження, зауважимо, що навіть проведений нами дотичний порівняльний аналіз дозволяє побачити суперечності, що виникають між наведеними нами визначеннями ідеї. Це

наочно демонструє існування проблеми, розв'язання якої не може бути однозначним, а тому вимагає врахування двох протилежних підходів. І такий шлях був обраний ще задовго до того, як Г. В. Ф. Гегелем були сформульовані принципи діалектичного підходу. Зокрема, парадоксальний розум Зенона і Тертуліана заклав підґрунтя для створення кардинально іншої формальної організації окремих елементів змісту мислимого, що виключає орієнтацію на правила якої-небудь однієї логіки. Здавалося б, цим вимогам цілком відповідали парадоксальні латинські вирази, конструкція яких зазначала явну присутність у мисленні іншої логіки, хоча ще й незрозумілої, але очевидної через гідне протистояння логіці звичних міркувань. Усвідомлення можливості співіснування логік, які організують протилежні погляди на один і той саме предмет, їх взаємопроникнення і взаємозалежність, що наочно продемонстровані Сократом і Платоном, призвели до формування *принципу діалогізму* в мисленні, що у XX столітті дозволило С. Л. Рубінштейну [66] обґрунтувати фундаментальне положення про діалогічну природу мислення.

Для нас зрозуміло, що принципам діалектики, так само, як і законам діалогічної природи мислення, можуть відповідати формування і формулювання ідеї, що адекватні структурним вимогам парадоксальності та функціональної універсальності діалогічності. Ідея, сформована і сформульована таким чином, може стати «діяльнісим джерелом» підходу до розв'язання проблеми. Найбільшою мірою такому розумінню значення цього джерела відповідає парадоксальне формулювання ідеї К. Марксом, що вказує на запропонований ним шлях здолання проблеми зародження капіталу: «...капітал не може виникнути з обігу і так само не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і в той же час не в обігу» [53, с. 176]. Основна частина його великої праці, яка фактично являє собою реалізацію цієї його ідеї, була побудована ним відповідно до принципів організації змісту власного мислення, що відповідають вимогам діалектичного підходу, тобто з урахуванням закономірностей пізнання законів виникнення капіталу, які відображають єдність крайніх проявів його природи. Усвідомлення цієї єдності Марксом переважно було інтуїтивним. Проте в ньому явно вбачалися обриси послідовності проміжкових станів розвитку капіталу, що схематично відповідають вимогам певного порядку і правилам формування елементів цього порядку, які й розглядалися ним як ланка у ланцюжку доказовості єдності крайніх поглядів на природу постання капіталу.

Револьюційний підхід Маркса до формування і формулювання ідеї, ґрунтувався на обраному ним особливому способі організації окремих складників змісту власного мислення. Ця особливість полягала в тому, що Маркс, натхненний попередніми підходами своїх геніальних попередників до

розуміння того, що слід розуміти під терміном «ідея», відчував незадоволеність від обмежених можливостей традиційно використовуваного способу формальної організації мислимого і перебував під впливом інтуїтивного розуміння переконливості висловлювань Тертуліана і мудрості парадоксальних латинських виразів. Тоді як теоретичний підхід до організації мислення, що відповідає принципам діалектики і його природі, не був, на наш погляд, ним ще достатньо осмислений. Так само не була розроблена також і форма доведення істинності його положень. Тому при виборі власного способу формування і формулювання ідеї в розпорядженні Маркса була виключно його інтуїція.

Отже, пошук підходів до розробки діалектичного способу може привести до виявлення розумових знарядь, використання яких дозволить теоретично розв'язувати певне коло виникаючих перед наукою проблем.

Першою науковою теорією, що дозволила обґрунтовувати адекватність мислимого тому, що вона відображає, стала логіка Аристотеля або так звана *силлогістика*. Основними її принципами були визначеність, несуперечливість і доказовість обстоюваних нею положень [2; 19; 20]. Доказ у силлогістиці здійснювався формально, методом міркувань, шляхом встановлення зв'язків між поняттями за допомогою суджень та висновків. Недоліки силлогістики у вигляді відсутності наперед заданих правил виведення були згодом усунені при створенні на її підґрунті теорій обчислення висловлювань і предикатів у напрямку врахування мінімально необхідної кількості її правил. Незважаючи на їх усунення, все ж головним знаряддям мислення, як і раніше, залишалися *міркування*, правила формулювання яких не змінилися, а доказ здійснювався відповідно до вимог силлогістики. Відтак мислення незмінно спиралося на аналіз невідомого явища, тобто на уявне розчленування його на складові частини. Таке розчленування було основою *дедукції* розумової операції, що має на меті послідовне виявлення в невідомому явищі ознак класу вже відомих явищ з тим, щоб у разі їх достатньої кількості мислячий суб'єкт мав підставу стверджувати, що явище, яке було досі невідомим, стало пізнаним. Істинність мислимого таким чином обґрунтовувалася *аналітично*. Доступність аналітичного обґрунтування пересічному розуму послужила для наступних поколінь європейців основою їх непохитної впевненості в тому, що для доведення істинності мислимого слід використовувати виключно розміркування, оперуючи поняттями і даючи їм визначення, як прийнято говорити, «за формою». Більше того, віра в універсальність такого доказу і понині прислуговує більшості дослідників за критерій його істинності, а аналітично обґрунтований висновок розглядається як зразок організації мислення [3; 34; 46; 76].

Не складно зрозуміти, що нічого принципово нового, що знаходиться за межами вже відомого, *аналітична логіка*, яка постає у ролі приймача силогістики, не дозволяє знайти, оскільки обмежує пізнання невідомого, зводячи його до виявлення в ньому суто ознак уже відомого. Водночас досягнення наукового і технічного прогресу – це свідчення того, що існують інші способи пізнання невідомого, які дозволяють об'єднати доступні сприйманню його ознаки, виходячи з позааналітичних міркувань, причому незважаючи на відсутність можливості їх ідентифікації з ознаками одного з відомих понять будь-якої теорії. Просувається таке пізнання, як уже зазначалося, інтуїтивно. Задля виявлення способів інтуїтивного просування пізнання, а також для виявлення особливостей психологічних знарядь, застосовуваних у межах кожного з них, нами пропонується замінити поняття «невідоме», введеним А. В. Брушлинським, поняттям «невідоме шукане» або «невідоме відшукувань» [21; 22]. Ця заміна дозволить виокремити в межах поняття «невідоме відшукуване» різні його підвиди, що відрізняються один від одного особливостями ведення «пошуку» невідомого і, відповідно, використанням у процесі цього «пошуку» різних психологічних знарядь мислення.

Для чіткого розмежування обставин, що визначають відмінність у способах ведення такого пошуку, нами розташовані підвиди поняття «невідоме шукане» в черговість, яка поступово ускладнює умови «пошуку» невідомого способом міркувань. На початку цієї черговості був розташований підвид вказаного пошукування, в межах якого такий спосіб є домінуючим, а у фіналі – підвид, у якому спосіб міркувань демонструє своє повне безсилля. У результаті отримаємо трирівневу структуру:

а) невідоме шукане спочатку становить поняття теорії, яка організує організує мислення суб'єкта. Такому пошуку невідомого навчають шляхом постановки освітніх завдань, а сам пошук здійснюється дискурсивно, на фундаменті знання законів теорії, тому його знаряддями є формально-логічні судження та висновки, що задаються вимогами категорійної системи;

б) невідоме відшукуване лише умовно підводиться під поняттєве поле теорії на основі розглянутої структурної чи функціональної (в термінології В. О. Моляко [57; 58] подібності між сукупністю його ознак і цим поняттям. Пошук такого невідомого уможлиблюється шляхом дискурсивно-інтуїтивного міркування за аналогією, його знаряддями також є судження і висновки, а суб'єктами і предикатами – аналоги понять-оригіналів і властивості цим аналогам ознаки;

в) усвідомлене існування невідомого шуканого досягається лише за сукупністю емпіричних його проявів та очевидної неможливості підведення її

під будь-яке поняття однієї з відомих теорій. Іншими словами, таке шукане принципово невідоме, тому його виявлення ведеться інтуїтивно.

Наблизитися до розуміння того, в чому полягають особливості способів ведення пошуку невідомого в межах кожного з його підвидів та обґрунтувати, чим визначається вибір використовуваних мисленням його знарядь, дозволить широко застосовувана в побуті приказка: *«Якщо знаєш, що шукаєш, то навіщо це шукати, а якщо не знаєш - то, як це знайдеш?»*. Поставлені в ній питання наочно ілюструють існування відмінності в організації «пошуку» невідомого залежно від того, що мається на увазі під невідомим: об'єкт пошуку або його спосіб. Зокрема, перша частина приказки самою постановкою питання «навіщо?» вказує на те, що невідоме насправді відомо ще до початку організації пошукування. Це – одне з понять теорії, що організує мислення. У навчальних завданнях таке невідоме чітко визначається як те, що потрібно знайти. Сама ж постановка питання виключає можливість виходу пошуку за межі категорійної парадигми, зводячи його до рівня вправи з удосконалення вміння мислити теоретично. Участь в ньому свідомості характеризується знанням законів теорії та використанням логічних суджень і дедуктивних умовиводів як психологічних знарядь мислення, віра в універсальність яких підкріплюється висновками, що підтверджують положення теорії. Натомість друга частина приказки самою постановкою питання «як?» указує на те, що в умовах крайньої невизначеності об'єкта пошуку (невідомого загалом) відшукуванням виступає вже не сам об'єкт, а спосіб організації його пошуку. Зрозуміло, що за цих обставин вести такий пошук невідомого об'єкта методом дедукції неможливо. Це ставить мислення перед завданням, коли треба віднайти як спосіб організації пошуку, так і психологічні знаряддя його реалізації. Уявлення про особливості здолання цих перепон пов'язуються, як правило, із внутрішньотеоретичними міркуваннями, провідну роль у яких відіграє особистісне Я-джерело.

Найбільш задовільне пояснення того, яким чином особистісне осереддя людини бере участь у переборенні цих завдань, на нашу думку, можна отримати, слідуючи під час вивчення особливостей організації пошуку невідомого *принципу єдності свідомості і діяльності*, що, як відомо, вперше свого часу обґрунтований С. Л. Рубінштейном. Це дозволить підійти до розгляду об'єкта пошуку як до об'єкта розумової дії, а до способу організації самого пошуку, як до способу розумової дії, або як до сукупності операцій з його реалізації. У результаті знання природи розумової дії, отримане завдяки зусиллям таких видатних представників діяльнісного підходу, як П. Я. Гальперін, А. В. Запорожець, А. М. Матюшкін, Н. Ф. Талізін та ін. [21, с. 140], дозволить не просто зафіксувати участь особистісного світу в способі

розумової дії, але й уможливить чітке позначення його місця у структурі цього способу. Так, через те, що дія, так само як її спосіб, становить єдність її власних відображувального і виконавчого компонентів, неважко зрозуміти, що місце усвідомлення суб'єктом того, що і з якою метою він це робить, знаходиться у відображувальному складникові дії. Це врешті-решт відповідає фундаментальному положенню про відображення властивостей об'єкта дії в принципі дії.

Повертаючись до запропонованої нами відмінності у способах розумових дій, яка виявляється в крайніх умовах реалізації пошуку невідомого, висновуємо для нас очевидне: в умовах однієї крайності, коли об'єкт розумової дії є невідомим загалом, спосіб розумової дії вимагає операційного вдосконалення через залучення особистісних ресурсів людини, а в умовах, коли шуканим є поняття теорії, то в удосконаленні цього способу дії просто немає потреби. Зазначені факти у способах розумових дій пояснюють збережене до цього часу мирне співіснування прийнятих у радянській психології двох протилежних поглядів на природу способу дії. Одна, яка виходить із визнання відображувально-регуляторної природи будь-якого психічного явища, розглядає дію як нерозривну єдність відображального і виконавчого компонентів, тоді як інша розглядає спосіб дії винятково як виконавчу частину дії, тобто як іншу, окрему його складову [21, с. 139]. За словами О. М. Леонтєва, у цьому випадку розумова дія «безпосередньо» співвідноситься із зовнішніми умовами, які стали її витокami, і тому є «безсуб'єктною», тобто незалежною від проявів людської суб'єктивності. Інакше кажучи, способи дії «вже не містять у собі нічого, що йде від суб'єкта, від особистості. Вони відтворюють тільки співвідношення структури дій, що відповідають предметним відношенням...» [48, с. 21].

Запропоноване нами пояснення співіснування двох пошукових способів пізнання полягає в тому, що перший пояснює ситуацію активізації розумових дій, коли шуканим є загальноневідоме, а другий відповідає випадку, коли таке відшукуване становить поняття теорії. Індикатором усвідомлення обмеженості безсуб'єктного способу розумової дії оприявлені під час аналітичного обґрунтування формальні суперечності (грецькою – антиномії). Найчастіше в ролі об'єктів уваги дослідників виступають антиномії, що виникають у результаті зіткнення понять теорії з фактами емпірії. Здебільшого вони виникають за другого підвиду пошуку, коли невідоме шукане лише умовно підводиться під одне з понять будь-якої теорії. Називаються вони епістемологічними. Рідше зустрічаються чисто формальні антиномії: між поняттями різного рівня однієї теорії і тими поняттями, які перебувають в

контрадикторному відношенні щодо однорівневих понять конкуруючих теорій.

Причина виникнення антиномій у межах самої теорії між поняттями різного рівня, незважаючи на те, що теорія побудована у чіткій відповідності до вимог формальної логіки, криється в недосконалості самої логіки, яка постає як певний спосіб організації окремих елементів її змісту, що входять до складу думки. Ця недосконалість породжується фундаментальною особливістю формальної логіки підміною сукупностей подібних предметів дійсності класами тотожних понять і виявляється в умовах тотального домінування категорійного мислення, котре спирається на аналітичне доведення положень теорії, використовує за психологічні знаряддя логічні операції судження та умовиводи. Як правило, такі антиномії виникають у випадках першого підвиду пошуку невідомого, коли невідоме шукуване являє собою поняття теорії, що організує мислення суб'єкта пізнання. На можливість виникнення таких антиномій у процесі аналітичного обґрунтування істинності стверджуваного вказував ще Зенон Елейський [20; 39; 40]; вони були безвідмовною зброєю софістам, які дозволяли собі залишати в дурнях логічно міркуючих догматів; їх використовував у своїй завуальованій іронії Сократ; вони надавали особливого шарму інтелектуальним знахідкам Еразма Роттердамського [54]; їх класифікації приділяв велику увагу Кант [42; 43; 91]; вони до цього часу є свідченням геніальності Пушкінських епіграм.

Антиномії між однорівневими поняттями двох конкуруючих теорій виникають з умови пошуку невідомого загалом, тобто у ситуації третього підвиду пошукування, коли вся сукупність емпіричних проявів невідомого не піддається раціональному осмисленню, а різні її фрагменти, розглянуті окремо, можна умовно відносити до протилежних понять різних теорій. Виникнення таких антиномій зумовлено спочатку через те, що вихідні положення теорій приймаються як аксіоми, тобто бездоказово, на віру.

Виникнення антиномій у описаних нами умовах монополії категорійного мислення (перший спосіб пошукування) служить сигналом, що вказує на обмеженість і недосконалість його знарядь, якими є розумові операції судження та умовиводу. Усвідомлення цієї обмеженості призводить до того, що за крайньої невизначеності об'єкта пошуку, коли він постає як цілком невідоме (третій спосіб пошуку), категорійне мислення як «безсуб'єктний» спосіб розумової дії, втрачає право на монополію, а його знаряддя позбавляються можливості претендувати на винятковість та універсальність. У цьому разі спосіб розумової дії вимагає, як уже говорилося, вдосконалення, що реалізується шляхом відображення властивостей цілком невідомого об'єкта дії у принципі дії, за допомогою активізації операційної

складової мислення. Виступаючи у ролі повноцінного учасника розумового процесу, ця складова обмежує монополію категорійного мислення, зберігаючи за ним функцію складової інформаційного ґатунку, що підлягає операційному переоформленню. Хотілося б зауважити, що захоплення таким переоформленням загрожує протилежними крайнощами повним ігноруванням аналітичного обґрунтування, що також неприпустимо. Прояв цієї крайності має місце тоді, коли аналітичній логіці категорійної складової протистоїть розуміння невідомого, що подається у вигляді заснованої на гіркому досвіді аксіоми суспільної свідомості. Як наочний приклад такого прояву може бути розглянута біблійна фраза: *«Шлях, устелений добрими намірами, веде в пекло»*. Категорійне мислення, в основі якого перебувають правила аналітичної логіки міркувань, організовує її розуміння, що ґрунтується на тому, що буквально кожному із черговості простих суджень властива доброякісність. Ці правила не допускають можливості корекції жодного із простих суджень, породженої міркуваннями, що виходять за межі суб'єктно-предикативних. Дозволимо собі нагадати, що просте судження являє собою розумову операцію, яка виконується за правилами формальної логіки. Воно має один суб'єкт **S** та один предикат **P**:

S \in **P**, де:

S - намір;

P - притаманна йому властивість (доброякісність);

\in - зв'язка.

Формальна логіка, вимогам якої підпорядкована категорійна складова мислення, виходить з того, що черговість реалізації всіх добрих намірів, безумовно, повинна привести до позитивного результату. Цього вимагають її правила, відповідно до яких кілька простих суджень можна об'єднувати в складне судження за умови, що в результаті цього об'єднання суб'єкт складного судження, як і його предикат, становитимуть єдине поняття. Іншими словами, прості судження про те, що кожний намір є добрим: **S1** \in **P1**; **S2** \in **P2**; **S3** \in **P3** і т. ін., можна об'єднати у складне судження:

S \in **P**

якщо під **S** розуміти **S1**, або **S2**, або **S3** и т.д., а під **P** розуміти **P1**, або **P2**, або **P3** і т. ін.

Задля справедливості підкреслимо, що у випадках, коли інтуїція підказує, що існує якась перешкода до об'єднання суб'єктів чи предикатів простих суджень в одне поняття, формальна логіка, поєднуючи прості судження у складне, оцінює його, як умовне [65]. Однак, при домінуванні категорійної складової мислення ці перешкоди здебільшого ігноруються і залишаються в логічному залишку (резидіумі) [69, 70].

На відміну від категорійної складової мислення, його операційна складова відображає вплив обставин, що перешкоджають реалізації намірів, проігнорованих формальною логікою, і зумовлюють переоцінку кожного з них на протилежну модальність. Урахування цих обставин, що складається в своєрідну логіку збігу обставин, не пройшло повз увагу філософів ще за часів Античності. Скажімо, було виявлено, що в процесі формування і формулювання складного судження між простими його інваріантами, як складовими частинами, виявляються також й інші зв'язки, ніж суб'єктно-предикативні. Саме існування цих зв'язків і визначало зазначені нами обставини, які, незважаючи на вимоги формальної логіки, перешкоджали поєднанню простих суджень в складне. Найбільш успішною, у плані розробки способу організації змісту мислимого, що враховує ці обставини, виглядала конкуруюча з Аристотелем так звана Мегарсько-стоїчна школа, заснована Евклідом [69; 70; 71; 81]. Створюваний нею підхід дозволяв урахувувати зв'язки між простими судженнями, що недоступні формальній логіці, тобто інші зв'язки, ніж суб'єктно-предикативні. Логіка мегарців приділяла їм особливу увагу. Доказом істинності складного судження у цій логіці служила неоперандність, тобто не суб'єктно-предикативний зв'язок між простими судженнями або операндами, як це має місце в силогістиці Аристотеля, а операторність (властивість), що відображає існування якогось іншого зв'язку, що існує між простими судженнями-операндами.

Повертаючись до наведеного нами прикладу, що ілюструє можливість негативних наслідків реалізації добрих намірів, окремо зауважимо, що операторність, породжувана різними комбінаціями операторів, відображає зовсім не мудрість у цілому, а лише ту її складову, яка закликає до обережності і застерігає від помилок, до яких може призвести фанатична віра в універсальність категорійного мислення. Справжня ж *мудрість* полягає у реалізації узагальнення більш високого рівня, що відображає єдність протидіючих одна одній крайностей в організації способу розумової дії, кожна з яких виходить з урахування різних зв'язків, передусім формально-логічних, що зумовлюють очікування раю, і зв'язків, що породжуються комбінаціями ситуативних операторів, які зумовлюють потрапляння в пекло. Для досягнення єдності цих крайностей потрібно розв'язати дві суперечності: між взаємонесумісними конкретними способами розумових дій і між конкретним і абстрактним. Останнє протиріччя виникає через те, що, з одного боку, підйом на більш високий рівень узагальнення вимагає відволікання від різномаїття конкретики, з іншого – призводить до розриву зв'язків між узагальненням і конкретною даністю. Розв'язання цієї суперечності, що є умовою підйому мислення на більш високий ступінь узагальнення, уможлиблюється завдяки

врахуванню складної природи розумової операції абстрагування, котра характеризується протилежними крайнощами свого прояву. Одна з цих крайнощів – це абстрагування-відсікання менш загальних ознак конкретики. Інша крайність – це абстрагування-виявлення більш загальних ознак конкретності світу, тільки вже іншої абстрактної конкретики, яка не має аналогів з уже відкиненою. У нашому випадку відрізненими є відповідно суб'єктно-предикативні ознаки операндності та існуючі між простими судженнями-операндами риси операторності, а виявленими перебуваючі за межами цих обох міркувань ознаки якогось конкретного прояву абстрактної свідомості.

У такий спосіб отримуємо своєрідний механізм підйому узагальнення на більш високий ступінь, що повно відповідає принципу «Сходження від абстрактного до конкретного» у мисленні. Більше того, його пояснення сприяє розумінню самої суті *принципу теоретичного пізнання*, формулювання якого містить в собі суперечність, оскільки підйом, зазвичай, асоціюється зі сходженням від конкретного до абстрактного, а не навпаки. Вирішити зазначену суперечність дозволяє знання тієї ж складної природи абстрагування, однією з крайностей прояву якої є виявлення, у процесі підйому мислення на більш високий рівень узагальнення, принципово нової, власне абстрактної, конкретики.

Свідченням того, що узагальнення, отримане шляхом розв'язання суперечності, є узагальненням більш високого ступеня, тобто більш змістовним (згідно з термінологією В. В. Давидова [36]), є його зміст, який стає доступним розумінню, заснованому на єдності його взаємонесумісних підстав. Ретельне вивчення діалогів Сократа дає підстави розглядати їх як переконливі ілюстрації реалізації таких узагальнень шляхом (способом) розв'язання суперечностей. Так, у діалозі «Гіппій Великий» цим загальним виявилось таке явище свідомості, як «прекрасне», в діалозі «Протагор» «чеснота», а в діалозі «Гіппій Менший» «справедливість». Ймовірно, до реалізації подібних узагальнень привела Сократа ідея як психологічне знаряддя його мислення, що сформульована відповідно до структурних вимог антиномічного протистояння і призначена бути діяльним початком шляху пізнання, логіка якого підпорядковується вимогам діалогу між цими полярними протилежностями.

Нам видається, що цим вимогам відповідають розроблені ще в Античні часи такі психологічні знаряддя мислення, як: 1) «Апорія» (ускладнення), висвітлювана Аристотелем, як вид антиномії; 2) «Тріада», як єдність тези, антитези і синтези, запропонована Іоном з Хіоса в V ст. до н. е. і, власне,

3) «Ідея», обстоювана Платоном як зв'язок між членами антиномії, як взаємозаперечені погляди на один і той саме об'єкт [63, 69, 70].

У Новий час судження, істинність яких відповідає структурним вимогам операндності, що може бути обґрунтована дедуктивно, І. Кант називав аналітичними або пояснювальними. Він вважав, що такі судження не потребують свідомств досвіду, тобто є апіорними [42; 43]. Проте, повз його увагу не могло пройти існування підтверджених досвідом емпіричних фактів, які унаслідок деяких властивостей, незважаючи на те, що довести цю наявність не видається можливим. Прекрасно усвідомлюючи цей недолік аналітичних суджень, Кант підкреслював, що у процесі пізнання зв'язок між явищем і його властивістю може бути встановлений за допомогою іншої розумової операції, яку він називав *синтетичним судженням*. Такі судження з'єднують явище з властивістю, формально йому не притаманною, і яка не може бути вилучена аналізуванням. Базою, яка визначає істинність цих суджень, є усвідомлення суб'єктом не формального, а природного зв'язку явища і властивості, існуючої у вигляді таких її проявів, як причина і наслідок, дія і протидія, перехід кількості у якість. Можна стверджувати, що істинність синтетичних суджень зумовлюється їх відповідністю функціональним вимогам операційності. Цікаво, що вітчизняна філософія, озброєна знанням положень гегелівської діалектики [32], знайшла в собі силу відійти від різких звинувачень Канта в абсолютизації даних ним визначень аналітичних і синтетичних суджень й оцінила значення його поглядів на природу мислення, як спробу обґрунтування нової, власне діалектичної, логіки [5; 31; 41; 92]. Ця логіка передбачає ігнорування вихідних аксіом, постулатів, визначень і правил формулювання мислимого, пропонованих традиційною формальною логікою. Іншими словами, вона відмовляється від механічного виведення узагальнень шляхом використання суто формального аспекту аргументацій, а вдається до пояснення природного зв'язку між явищами та їх ознаками, задіюючи судження, які відображають змістовну сторону.

Крім описаних випадків надання змісту мислимого тієї чи іншої форми, практика пізнання часто рясніє випадками, коли існування природного зв'язку не вдається підвести ні під логіку операндності, ні під логіку операторності. Істинність мислимого тут, наслідуючи філософування стоїків, прийнято відносити до так званої «пізнаваної чи пізної істинності». На значення реалізації мислення в формі такої істинності вказував Ляйбніц [44; 49; 55; 59; 64; 90], віддаючи належне «істинам факту» порівнянню з «істинами розуму»; саме її мав на увазі Д. Юм, який звеличував «стан справ» над «відношенням ідей» [60].

На початку ХІХ століття Гегель створив нове вчення про пізнання, засноване на організації окремих елементів змісту мислимого, що об'єднує в собі протидіючі один одному істини шляхом синтетично осяжної їх єдності. Для цього він підпорядкував логіку формування та формулювання понять і суджень, *триступеневій схемі*: теза, яка заперечується антитезою і яка, в свою чергу, заперечується синтезом. Ця схема ілюструвала відкритий ним закон «заперечення заперечення», відповідно до якого *синтез* складається з послідовності таких розумових актів: а) заперечення результату першого заперечення, б) збереження нескороминущого змісту в результатах першого і другого заперечень, в) часткове відновлення того, що знімалося першим запереченням, підйом на новий рівень розвитку [61, с. 247-250]. Як бачимо, головним у такому трактуванні Гегелем мислення було те, що синтез поєднує в собі деякі риси попередніх (полярних, супротивних) ступенів розвитку [32], що пояснює розуміння ідеї, як суперечливої, вищої точки розвитку знання, котре переходить у свою протилежність. Нам видається, що ця триступенева схема розгортання пізнання є наочною ілюстрацією того, яким чином здійснюється процес формування і формулювання ідеї, як діяльнісного джерела пізнання. І справді, із самого початку має місце зіткнення двох взаємонесумісних «безсуб'єктних» способів розумових дій, що призводить до виникнення антиномії, де полярностями чи сторонами є:

1. ТЕЗА як певна черговість розумових операцій, які здійснюються відповідно до законів і правил формальної логіки:

Пт є **Аа**, де:

Пт - дифінієндум тези, або означене тезове поняття (рай), дифінієнс якого, або його визначуване тезове поняття, що має дві ознаки:

А - явна ознака визначеного поняття;

а - прихована ознака визначуваного тезового поняття, логічний залишок, резидиум, від якого відволікається дифінієнс при визначенні дифінієндуму.

2. АНТИТЕЗА як певна черговість розумових операцій, здійснюваних за правилами формальної логіки, що призначена для заперечення тези:

Па є **неАх**, де:

Па - дифінієндум антитези, або означене антитезове поняття (пекло), дифінієнс якого або визначуване антитезове поняття також об'єднує в собі дві ознаки:

неА - ознака визначуваного антитезового поняття (дифінієнса), утворена внаслідок переходу дифінієнса тезового поняття **А** в протилежність контрадикторного типу;

х - ознака ситуативних міркувань, що відображають позитивний зміст дифінієнса антитезового поняття, який протистоїть логіці тези **Пт**.

3. Формальне протиріччя ставить мислення перед необхідністю удосконалення способу подальшої розумової дії. У триступеневій гегелівській схемі це удосконалення завершується формулюванням СИНТЕЗИ формально-логічної розумової операції, призначеної для об'єднання ТЕЗИ й АНТИТЕЗИ. СИНТЕЗА – це єдність синтезу і так званого зняття. Синтез формально-логічно поєднує в одному ключовому понятті синтезу дифінієнс тези **Аа** і дифінієнс антитези **неАх**. Під зняттям мається на увазі гегелівська операція «заперечення заперечення», функціональне призначення якої полягає в усуненні формальних надлишків категорійного мислення, що виявляються, зокрема, у вигляді ігнорування (заперечення) антитезою прихованої ознаки тези **а** (логічного залишку). Зовні синтеза постає так:

Пс є ВАнеАхС, де:

Пс - дифінієндум синтези, або означене синтезове поняття (будь-що буває), дифінієнс якого поєднує в собі п'ять ознак:

В - прихована ознака визначеного синтезового поняття, утворена внаслідок зняття заперечення з прихованої ознаки тезового поняття **а** (логічного залишку);

А - ознака визначуваного тезового поняття;

неА - ознак визначуваного антитезового поняття;

х - ознака наявності ситуативних міркувань, що фіксують позитивний зміст дифінієнса антитези;

с - ознака, яка нічого не виражає на рівні об'єктної логіки, але вказує на підйом мислення і водночас на більш високий рівень узагальнення.

Неважко помітити, що триступенева схема удосконалення методу розумової дії формується у процесі діалогу двох «безсуб'єктних» способів розумових дій, який визначає використання особистісного Я-джерела, що призводить до підйому мислення на більш високий рівень узагальнення. Саме цей діалог дозволяє виявляти зв'язки між цими протилежними способами розумових дій, які, з точки зору аналітичних підстав кожного з них, уявляються несуттєвими, безглуздими і навіть абсурдними.

Практика розвитку людського пізнання переконує, що в пошуках знарядь, що дозволяють мисленню підніматися в своїх узагальненнях шляхом розв'язання суперечності між способами організації пошуку невідомого, була розроблена більш досконала логіка *математична*. Вона дозволила мисленню, не відмовляючись повністю від використання силогістичних висновків, поповнити арсенал власних знарядь символічними позначеннями і формулами й урешті-решт керуватися вдосконаленими логічними правилами фіксування понять. Вищим досягненням математичної логіки стало надання мисленню можливості використовувати так звані *метатеоретичні прийоми*. «Мета» (з

грецької – після, за, позаду) означає, що це теоретичні прийоми, які досліджують структуру, методи і властивості певної попередньої теорії з метою встановлення меж царини її застосування, а також способів виведення нових понять і доведення істинності її тверджень. Застосування метатеоретичних прийомів називається в математиці консервативним розширенням теорії. Згідно з А. А. Ткаченком, останнє у системному його розгляді фактично являє собою організацію мислення на рівні, що функціонує за законами діалектичної логіки [81].

Раніше нами доведено, що використання діалектичної логіки, як способу організації окремих елементів змісту мислення, що розвивається відповідно до принципу триєдності традиційної елементарної логіки, математичної логіки і діалектичної логіки, уможлиблює розвиток самого цього мислення суголосно методу «сходження від абстрактного до конкретного» [69; 70; 74; 75; 81]. Підґрунтям цього методу був метод, який дозволяє сформулювати і сформулювати ідею шляхом одночасного прийняття до осмислення об'єкта деяких рис і сторін його старого бачення та ознак нового, більш змістовного його бачення ще до Гегеля був розроблений Г. Фіхте [28; 29]. Останній не відокремлював мислення від діяльності особистості, тому критикував погляди Канта на провідну роль знеособлювальної категорійної систематизації мислення. Саме Фіхте вказував на участь у мисленні «особистісного джерела», яке проявляється в діях відносно вдосконалення «Я» (свідомості людини), відкриває перед ним можливість збагачувати власну змістовність ознаками розвитку об'єкта осмислення. Це збагачення, відповідно до його поглядів, здійснюється, як вже говорилося, шляхом прирівнювання і поєднання протилежностей як результат «набуття» (в термінології Г. Фіхте), за «принципом засновку». «Цей принцип дозволяє ототожнювати протилежності в одній ознаці X, він уможлиблює розрізнити однакове. У випадку, коли ми прирівнюємо протилежності, X буде іменуватися засновником відношення; коли ж ми розрізняємо однакове, то X постає засновником відмінності» [28, с. 113]. Наочною ілюстрацією потреби наслідування цьому принципу при вдосконаленні способу розумової дії може бути розглянута вище біблійна мудрість, у якій така ознака «шляху», як «будь-що буває» має відношення як до позитивного, так і до негативного його завершення.

Для теоретичного оформлення своєї концепції і свідомого її використання Фіхте розробив метод *триадичних висновків*. Його суть становить затребувана практикою дискурсивна форма «апріорних синтетичних суджень», реалізація яких здійснюється винятково завдяки інтуїтивно визнаній єдності тези, антитези і синтези. Фіхте виходить з переконаності в тому, що мислення невіддільне від діяльності особи, де

синтеза – синтетична дія, тобто «дія, за допомогою якої протилежності урівнюються одна до одної..., пов'язуються разом [28, с. 113-114]. Він розглядав тезу, антитезу і синтезу, як судження тетичне, антитетичне і синтетичне, з яких неаналітичним шляхом й формується висновок. Формально, досягнення цієї єдності вищеназваних суджень може бути відображено почерговістю вже відомих нам формул: **Пт є Аа** (тетичне судження) - **Па є неАх** (антитетичне судження) – **Пс є ВАнеАхС** (синтетичне судження). Кожне з цих суджень категорично свідчить про наявність у цих суб'єктів ознак, виведених неаналітичним шляхом. У тезі це а, в антитезі їх дві, це **неА** і **х**, а в синтезі їх вже п'ять, це **В, А, неА, х, С**. Завдяки їх включенню кожне судження виступає елементом удосконалення тріадичного висновку, як знаряддя мислення, що дозволяє відображати розвиток об'єкта осмислення у формі єдності його крайніх проявів. Вважаємо, що тріадичний умовивід доречно розглядати як триетапну розумову дію, яка вдосконалює менш досконалий спосіб розумового діяння, яким є формально-логічний висновок. Саме це удосконалення здійснюється, висловлюючись мовою А. В. Брушлинського, шляхом «виділення в регуляторному компоненті дії змісту, не зведеного до його орієнтовно-регуляторної основи» [21, с. 140]. Подібність між незведеністю виділеного в експериментах цього відомого психолога змісту до його основи і незведеністю змісту тріадичного висновку до змісту формально-логічного висновку для нас очевидна.

З урахуванням сказаного підкреслимо, що мислення у процесі формування і формулювання ідеї бачиться нами як діалог двох взаємосуперечливих понять, які спираються на принцип детермінізму категоріальної парадигматики, результатом якого є усвідомлення полярно протилежної сутності невідомого, що вимагає залучення операційних засобів мислення, котрі б дозволили йому розв'язувати формально-логічні суперечності. Це означає, що відповідно до вимог діалектичного підходу зіткнення двох категорійних складових мислення, які беруть свій початок з кантівського розуміння логіки науки як способу родо-видової організації мислення, дозволяє в процесі невідомого пошуку лише сформувати і сформулювати посилення, що являє собою формальне протиріччя. Для його здолання потрібне задіяння операційних засобів, що дають змогу не просто розглядати формальне протистояння двох логік як парадокс, як ситуацію глухого кута, як нерозв'язну проблему, а як форму, що дозволяє побачити в ній перспективу побудови конструкції, яка формалізує логіку діалогу двох логік, або діалогіку. Діалогіка як своєрідна логіка діалогу двох думок, двох підходів, двох концепцій, докорінно відрізняється від тієї організації мислення, яка диктується формальною логікою. Вона оперує не формально-

логічними, а діалектико-логічними поняттями, особливість яких полягає в тому, що суперечність між двома логіками, які виконують функції тези й антитези, розглядається як позитивно значуща. Діалогіка – це самотвора логіка діалогу, в якій наявність суперечності оцінюється не як показник неспроможності теорії, а як форма постановки проблеми, що уможливорює перетворення предмета теорії в об'єкт осмислення. Вона передбачає осмислення невідомого через оптику протиріччя між взаємозаперечними лінзами його розуміння. Використання *діалогіки як принципу організації мислення*, а тріадичного висновку як психологічного знаряддя реалізації його органічної діалогічності, дозволило нам розглядати її як форму відображення суті невідомого. З урахуванням особливостей цієї логіки діалогу А. А. Ткаченко розробив принципово новий вид доказу *діалектико-логічний* [81], теорія якого, на жаль, ще не отримала широкої популярності, незважаючи на те, що дозволила її автору знайти спосіб дискурсивного виведення сутності невідомого, використовуючи метод «сходження від абстрактного до конкретного» у мисленні. Ця теорія надала йому змогу переконливо проілюструвати, що інтуїтивна орієнтація на цей метод непримітно присутня і в силогістиці Аристотеля [2], і в трансцендентальній логіці Канта [42; 43], і в діалектиці Гегеля [32], і в економічній теорії Маркса [53]. У кожній з цих форм організації змісту мислимого результатом пізнання невідомого поставала його сутність, що розглядається діалектикою як категорія, що відображає єдність і взаємне виключення його протилежних сторін. Осягалась вона засобами внутрішньої форми мислення кожної з них, недоступними свідомості. Для того, щоб це осягнення стало доступним свідомості, кожен з авторів розробив свій спосіб вираження власної внутрішньої форми мислення за допомогою знарядь зовнішньої форми. Ці знаряддя неодмінно включали в себе операційні можливості формальної організації змісту мислення, максимально наближені до його діалогічної природи. Говорячи про цю природу мислення, варто уточнити, що мається на увазі не безрезультатний діалог, котрий не дає можливості мисленню вийти з формального глухого кута, в який воно потрапляє через протилежні тлумачення невідомого, що склалися завдяки наданню змісту мислимого взаємонесумісних зовнішніх форм. Розглядається взаємозбагачувальний діалог між зовнішньою формою мислення, обмеженою вимогами його категорійного структурування, і вільною від цих вимог його внутрішньою формою, яка розгортає пізнання шляхом використання власних операційних переваг. Під взаємозбагаченням нами розуміється вдосконалення обох форм мислення через канал їх взаємного впливу. Скажімо, внутрішня форма, яка не має змоги реалізуватися, окрім як за допомогою знарядь зовнішньої форми,

збагачує зміст останньої прийомами організації контексту, що дозволяє вказувати на зв'язки, більш значущі, ніж суб'єктно-предикативні. Зі свого боку, зовнішня форма, сприяє вдосконаленню шляхів перетворення внутрішньої форми (в термінології М. І. Жинкіна [39; 40] і О. М. Соколова [80] – «згортання»), створенню граматичних і стилістичних конструкцій, які використовуються нею, розширюючи тим самим можливості внутрішньої форми відображати мислиме невербально.

Кожна з цих форм мислення, крім усього, також становить єдність протилежностей – абсолютної форми та форми відносної. *Абсолютною* форма мислення називається так через її незалежність, безумовність і безвідносність стосовно будь-яких умов існування буття, так само як і до особливостей моделювальних його теоретичних підходів. Вона може слугувати формальним матеріалом для вираження невідомого, перетворюючи його у відоме, спираючись лише на власні закони. Відотною іменується форма мислення, яка, на підставі інтуїтивного розгляду структурної чи функціональної аналогії між ознаками невідомого та характеристиками чогось відомого, організовує осмислення цього невідомого шляхом запозичення принципів перебігу осмислення відомого. При цьому оцінка можливості такого запозичення обґрунтовується як кількісно, так і якісно. Кількісна сторона такої оцінки здійснюється шляхом використання коефіцієнтів співвіднесення масштабів оригіналу і аналогу, якісна виражається невербальними засобами зовнішньої форми й осягається опосередковано. Наприклад: *«За битого двох небитих дають»*. Очевидно, що функціональна аналогія осмислюється завдяки усвідомленню користі, яку здобувають з поразок, що призводить до зміни статусу «битого». Це розуміння реалізується засобами внутрішньої форми і наявне у свідомості в «згорнутому вигляді», не вимагаючи вербалізації.

Спостереження за особливостями діалогу між внутрішньою і зовнішньою формами мислення дозволили нам виділити почерговість із трьох різних за способом вираження внутрішньої форми засобами зовнішньої розумових операцій, використовуваних самим потоком мисленням у процесі формування і формулювання ідеї. Кожна з цих операцій – це явище діалогічної суті мислення на тому й тому етапі цього процесу [69; 70].

На першому етапі засновником судження про наявність ознаки невідомого предмета є передбачення подібності між цим предметом і якимось відомим предметом, а способом вираження внутрішньої форми засобами зовнішньої метафоризації мислимого. На другому етапі таким початком щодо судження про ненаявність цієї ж ознаки у невідомого предмета було передбачення відмінності між цим предметом і тим самим відомим предметом, а способом вираження внутрішньої форми невербалізованого заперечення

раніше передбаченої подібності, або іронізування над нею. На третьому, заключному етапі, засновком судження про наявність у невідомому предметі ознаки, що поєднує в собі схожість і відмінність його з відомим предметом, є усвідомлення невідомого предмета як діалектичної єдності його крайніх проявів. Отож, способом вираження внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої форми тут постає надання одночасному розгляду схожості і відмінності *форми парадоксу* [69-78]. Окремо зауважимо, що вибір такого парадоксального за формою засновку судження здійснений відповідно до відкритого Г. Фіхте і раніше згаданого нами «принципу засновку», згідно з яким одна ознака дозволяє як урівнювати протилежності, так і знаходити відмінність однаково.

Кожна з цих розумових операцій, так само як і їх почерговість у цілому, наочно ілюструють: а) психологічні механізми реалізації мисленням процесу удосконалення способу розумової дії; б) умови, що дозволяють здійснювати це удосконалення, а також в) використовувані з метою його реалізації способи формулювання змісту мислимого. Так, процес реалізації зазначеного вдосконалення являє собою почерговість розв'язання суперечностей між тетичним, антитетичним і синтетичним судженнями, завдяки чому здійснюється категорійно неприпустиме злиття в єдину розумову дію суджень про притаманність предметам деяких ознак з судженнями, які заперечують цю притаманність, а після цього із судженнями, котрі встановлюють характерність предметам ознак єдності визнаного і заперечуваного. Умовою реалізації цього згармонювання є зовнішній діалог, що організовує протистояння тез, і внутрішній, що знімає це протистояння шляхом актуалізації операційної складової мислення і використання у ролі її засобів, властивих кожному етапу, способів формулювання змісту мислимого. До цих методів належать доступні розумінню варіанти вираження змісту внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої.

Завданням першого етапу процесу вдосконалення розумової дії є формування і формулювання ідеї метафорично, тобто на фундаменті розширення референційних меж старої зовнішньої форми для позначення того, що мається на увазі внутрішньою. Вирішальною умовою *метафоризації* мислимого постає наявність ознак подібності між невідомим і відомим, що дозволяє передавати зміст внутрішньої форми за допомогою аналогії. Метафоризація мислимого розглядається нами як розумова операція виявлення діалогічної суті мислення у вигляді демонстрації позитивного ставлення до пропонованої можливості втілення внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої. Провідну роль в організації такого ставлення відіграє категорійна складова мислення [68; 69]. Спроби формувати і формулювати

ідею у такий спосіб досить поширені в науковому пізнанні [1; 35] через легкість інтерпретації об'єкта осмислення. Однак, як впливає зі змісту наших робіт [68; 69; 70], будь-яка спроба формування і формулювання ідеї метафорично не несе в собі належної новизни, оскільки здійснюється вийняткові за аналогією з принципами і законами функціонування відомого. Якщо протидіючі зручному унаочненню елементи новизни в осмисленні об'єкта не зможуть протягом тривалого часу відтіснити приховану в метафорі умовність означуваного, то пошук ознак «невідомого загалом» утратить свій сенс. Тут прикладом може послужити термін «механізм» мислення, наочність якого майже звела нанівець усвідомлення його умовності, що протягом багатьох років заважало і продовжує заважати психологічній громадськості повною мірою оцінити переваги запропонованого А. В. Брушлинським [21; 22] терміна «процес».

Завданням другого етапу вдосконалення розумової дії є демонстрація критичного ставлення до можливостей старої зовнішньої форми передавати зміст внутрішньої форми, через очевидну помилковість осмислення принципово невідомого за законами відомого. Наше розуміння призначення демонстрації невідповідності мислимого означуваному гранично зближує його з функцією, яка реалізується іронією. Говорячи словами М. В. Ломоносова, ми «...через те, що оповідаємо, протилежне розуміємо». До слова, уявлення про іронію, як про риторичний прийом, який використовував Сократ у полеміці з софістами [62], поступово перетворилося на гру, що дає перспективу гострослову відчувати насолоду від усвідомлення власної переваги, як це має місце в Еразма (54), а потім ця насолода знайшла відображення у світогляді німецьких романтиків [33]. На відміну від цих конотацій, іронізування розглядається нами як розумова операція, що феноменально виявляє діалогічну суть мислення, хоча й у вигляді демонстрації негативного ставлення до пропонованої можливості втілення внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої. Причому тут винятку не становлять навіть випадки, коли категорійна складова мислення ще дозволяє використовувати аналогізування (коли іронізування набуває рис карикатури), ставлення до нього, проте залишається негативним. Особливість такої зміни ставлення полягає у якісно іншій, порівняно з метафоризацією, оцінці перспективи вираження внутрішньої форми засобами зовнішньої. Виражається воно невербально і, як будь-який продукт якісного перетворення, усвідомлюється опосередковано. Іронізування демонструє функціональні межі старої зовнішньої форми, з усією очевидністю позбавляючи перспективи усвідомлення повно невідомого у поняттях застарілого категорійного апарату [68; 69; 70; 71].

Завданням заключного етапу процесу вдосконалення способу розумової дії є формування і формулювання ідеї шляхом реалізації принципово нового способу вираження відносної внутрішньої форми мислення засобами зовнішньої. Новизна цього способу полягає в тому, що поряд з можливістю екстеріоризації тієї частини власного змісту, яка піддається формальному обґрунтуванню засобами зовнішньої форми, мислення отримує канал одночасно екстеріоризувати і ту частину свого змісту, яка, будучи організованою засобами внутрішньої форми і перебуваючи в «згорнутому» стані, це обґрунтування спростовує. Результат такої екстеріоризації оформлюється як парадокс. Виступаючи у вигляді закінченого знакового матеріалу, *парадокс* вербально відображає невідоме по суті, а невербально ідею розв'язання суперечності шляхом реалізації вирішального переходу однієї протилежності в іншу. Екстеріоризація мислимого в формі парадоксу також розглядається нами як розумова операція, що становить явище діалогічної суті мислення, за парадоксальністю зовнішньої форми якого приховується дозволений засобами внутрішньої форми діалог між взаємонесумісними логіками організації змісту мислимого. Як історичне свідчення стійкості такого способу формування і формулювання ідеї можуть бути використані парадоксальні висловлювання, за якими, на противагу їх алогічності, закріпилася оцінка «мудрі». Наприклад: *Summum jus – summa injuria* (Вища законність, вище беззаконня); *Tacet sed loquitur* (Мовчить, але говорить); *Nascentes morimur* (Народжуючись, вмираємо); *Certum, quia impossibile est* (Правильно, бо це неможливо).

Немає сенсу апелювати до принципів діалогіки, щоб зрозуміти, що за кожним з цих парадоксальних висловлювань перебуває нескінченний діалог двох логік осмислення одного й того ж фрагмента дійсності. Одна з них це логіка міркувань, тобто логіка віднесення його до розряду «відомого» на засадах інтуїтивно оцінюваної можливості підведення сукупності його ознак під одне з понять окремої загальноновизнаної теорії. Інша логіка – це логіка об'єктивації, тобто логіка віднесення його до «невідомого в принципі» на засадах усе більш чіткого усвідомлення того, що існує цілий набір ознак цього фрагмента дійсності, котрі полярно протилежні ознакам, які дозволяють підводити його під поняття будь-якої більш-менш відомої теорії. Діалог цих двох логік подібний до того, як розумів його М. М. Бахтін [9; 10; 11; 12]: він розвивається відповідно до своєї власної логіки, що відображає прагнення зрозуміти сутність об'єкта осмислення у процесі розв'язання діалектичного протиріччя.

Оформимо діалог цих двох логік відповідно до вимог методу тріадичних висновків, надавши змісту протидіючих між собою несумісних думок форм

або етичного, або антитетичного суджень, а їх єдності, тобто ідеї розв'язання суперечності шляхом реалізації сутнісного переходу однієї протилежності в іншу – форму синтетичного судження. Структура останнього буде відзеркалювати протиріччя між тетичним і антитетичним судженнями, тоді як воно саме, інтегруючи у собі ці судження в діалектичну єдність, буде виконувати функцію основного поняття нового теоретичного підходу, яке в термінології Канта має назву його вихідної категорії, а в термінології Фіхте – його засади. Оцінимо можливості використання самого тріадичного висновку як психологічного знаряддя мислення при формуванні і формулюванні ідеї.

Одночасно зауважимо, що припущення про те, що саме тріадичний висновок є психологічним знаряддя мислення, використання якого надає йому недоступну для силогізму можливість формування і формулювання ідеї пізнання явища принципово невідомого, виникло у нас завдяки детальному вивченню діалогів Сократа [63]. І далі спробуємо продемонструвати, що знаряддям просування пізнання у процесі реалізації кожного з цих діалогів постає саме тріадичний висновок. Для цього виберемо як ілюстративний приклад один з діалогів Сократа (Гіппій Менший) [63, с. 203-219] і звернемося для виявлення використовуваних ним тріадичних висновків до тієї його частини, яка означена як «необхідність об'єктивного обґрунтування твердження» [63, с. 214-219].

Ймовірно, як і всі відомі нам діалоги, Сократ первинно вів із самим собою, тобто актуалізував свій внутрішній діалог. Виступаючи у процесі його розгортання в ролі «Сократа, який задає питання» й таким чином здійснює організований, відповідно до принципів власного методу, пошук сутнісно невідомого. Його співрозмовниками, котрі дають свої варіанти відповідей, виступають три його іпостасі: *Сократ-логік*, мислення якого характеризується домінуванням категорійної складової і який формулює тетичне судження шляхом виведення формально-логічних понять; *Сократ-емпірик*, який, вступаючи в діалог із Сократом-логіком, використовує операційні засоби мислення у спробі віднайти підґрунтя для формулювання антитетичного судження; і *Сократ-діалектик*, мислення якого повною мірою пояснюється участю категорійної і операційної складових, що дозволяє йому діяти як філософу-мудрецю, котрий розглядає формальне зіткнення тетичного й антитетичного суджень, як підґрунтя для побудови всеосяжного мисленнєвого конструкту, що й уможливорює осмислення невідомого засобами діалогіки.

Завдання Сократа-логіка полягало в забезпеченні істинності тетичного судження про притаманність об'єкту осмислення (тому, «хто більш гідний») властивості «здійснювати проґріхи добровільно». Завдання Сократа-емпірика вимагало об'єктивації інших відношень між об'єктом осмислення і цією

властивістю, що виходять за межі суб'єктно-предикативного (професійного) впливу й тому може прислужити підставою для формулювання антитетичного судження, яке спростовуватиме стверджуване в тетичному судженні. Цим підґрунтям були відношення, названі геніальним філософом «добровільним лиходійством». Завдання ж Сократа-діалектика полягало в формулюванні визначення синтетичного судження, яке розкривало б принцип організації людських взаємостосунків. Дотримуючись цього принципу, Сократ-діалектик повинен був зважати на обставини, на які гідна людина не могла не звернути уваги, але, незважаючи на це, жодною мірою не ризикувати своєю репутацією, здійснюючи це «добровільне лиходійство». Зрозуміло, що цей принцип може бути реалізований лише у формі діалектико-логічного поняття.

Цей підхід дасть нам підставу доповнити існуюче на нинішньому етапі розвитку психології мислення визначення поняття «сократівського діалогу як методу пізнання у ритміці «питання-відповідь». Це доповнення виходить з обов'язковості врахування спеціально організованих Сократом умов організації діалогу, які мають на меті стале просування пізнання. Зважаючи на ці обставини, подамо таке *визначення сократівського діалогу*: «Це – метод пізнання у стилі «запитання-відповідь», який реалізується шляхом організації почерговості риторичних запитань, відповіді на які вимагають задіяння об'єкта осмислення в систему об'єктивного і суб'єктивного ставлення до нього, що передбачає одночасне його віднесення до взаємонесумісних формально-логічних понять, з тим щоб відкрилась можливість усвідомлення об'єкта осмислення в цілісності, як єдності крайніх проявів його сутності». Відтак особливістю цього методу є поступове ускладнення об'єкта осмислення через його долученість в усе більш складну систему об'єктивних і суб'єктивних відношень з оточенням. Для цього перш за все потрібно дати відповідь на питання: «Хто з двох суб'єктів однієї професії, але різної кваліфікації, є більш гідним той, хто добровільно завинив якимось вчинком, котрий об'єктивно не передбачає моральних наслідків, або той, хто скоїв аналогічний учинок мимоволі?». Потім потрібно було дати відповідь на те ж питання, але осмислюючи як приклад вже інший випадок, коли професійна діяльність суб'єкта об'єктивно не виключала можливості моральних наслідків добровільного вчинення прогріху. І нарешті, контрольне питання вимагало відповіді на те ж питання, коли за приклад, що підлягає осмисленню, на цей раз був запропонований випадок, коли професія суб'єктів, які здійснювали добровільні прогріхи, вимагала від них розв'язання суперечності, котре виникало при зіткненні бажаних професійно значущих наслідків з негативним суспільно вагомим їх резонансом, як закономірним наслідком аморальності скоєного.

Для організації такого осмислення «Сократ, який ставить питання», вибирає за співрозмовника прояв (іпостась) Сократа-логіка, який, слідуючи усталеній звичці мислити категоріями, починає «пошук невідомого в принципі» звичним для нього шляхом, розширяючи референціальні межі старих понять. Іншими словами, він, убачаючи аналогію між поняттями «гідний» і «кращий», осмислює добровільні прогріхи гідних, слідуючи законам прагнення до кращого. Вважаємо, можливість підміни поняття «гідний» на поняття «кращий» Сократ-логік допускає на тій підставі, що гідні, безумовно, є кращими і, тому, добровільно здійснювані ними грішки це лише підтверджують.

Для того, щоб аналогізування мало обґрунтований вигляд у сприйманні умовного опонента, тобто Сократа-емпірика, за прикладів, що гарантовано підтвердять правоту Сократа-логіка, «Сократ, котрий ставить запитання», спеціально підібрав і ролі об'єктів осмислення прогріхи, які добровільно здійснюються кращими представниками певного кола професій (бігун, борець, музикант), а також людьми, які навмисне імітують свої фізичні вади (голос, ноги, органи чуття) і які, через те, що не несуть небезпеки для оточуючих, навряд чи можуть бути піддані оцінці з позиції моралі. Тому він і пропонує промовцеві під ім'ям Гіппій, а насправді – Сократу-логіку, підмінити оцінку того, «хто гідний?», на історично більш давню оцінку – «хто кращий?». Аналогізування дозволяє здійснювати метафоризацію можливого, що являє собою один із проявів діалогічної суті мислення (переклад автора) [63, с. 214-219]:

- СОКРАТ. Я гаряче бажаю, Гіппій, розглянути те, що було щойно сказано: хто достойніший – ті, хто здійснюють прогріхи добровільно, або ті, хто мимоволі? І я думаю, що цей розгляд найправильніше розпочинати так... Відповідай же: називаєш ти будь-якого бігуна хорошим?

- ГІППІЙ. Так звичайно.

- СОКРАТ. Або ж поганим?

- ГІППІЙ. Так.

- СОКРАТ. І отже, той, що біжить повільно біжить погано, а той, який біжить швидко добре?

- ГІППІЙ. Так.

Після цього вступу «Сократ, котрий задає питання», як нам здається, з метою досягнення більшої переконливості, починає вибірково «підкидати» Сократу-логіку риторичні запитання, відповіді на які, будучи поданими в формі простих «суджень про відношення», можуть слугували доводами суто на користь істинності тетичного судження. Нагадаємо, що особливістю останніх є те, що їх логічні суб'єкти порівнюються до прогріхів представників

певних професій, а предикатами – ознаки їх взаємозв'язку, тобто те, який з них оцінюється краще.

Аргумент 1.

- СОКРАТ. *Так кращим бігуном буде той, хто біжить повільно з умислом, або той, хто мимоволі?*

- ГПППІЙ. *Той, хто свідомо.*

- СОКРАТ. *Отже, хороший бігун робить цю погану і ганебну справу добровільно, а поганий мимоволі?*

- ГПППІЙ. *Схоже, що так.*

Формально **Пт1** є **А1**, де:

Пт1 – бігун, який здійснює погану і ганебну справу добровільно;

А1 – кращий.

Аргумент 2.

- СОКРАТ. *Отже, у боротьбі той, хто добровільно робить погану і ганебну справу є кращим борцем, ніж той, хто це робить мимоволі?*

- ГПППІЙ. *Схоже, що так.*

Формально **Пт2** є **А2**, де:

Пт2 – борець, який здійснює погану і ганебну справу добровільно;

А2 – кращий.

Аргумент 3.

- СОКРАТ. *А що ти скажеш стосовно голосу? Який голос ти назвеш кращим – той, який фальшивить навмисне, або той, що мимоволі?*

- ГПППІЙ. *Навмисне.*

Формально **Пт3** є **А3**, де:

Пт3 – голос, який фальшивить навмисне;

А3 – кращий.

Аргумент 4.

- СОКРАТ. *Так, ти волів би мати ноги, які кульгають навмисне, або ж мимоволі?*

- ГПППІЙ. *Навмисне.*

Формально **Пт4** є **А4**, де:

Пт4 – ноги, які кульгають навмисне;

А4 – кращі.

Аргумент 5.

- СОКРАТ. *Які ж ти волів би мати і якими користуватися очима – тими, що навмисне жмуряться і косять, або ж тими, що мимоволі?*

- ГПППІЙ. *Тими, що навмисне.*

Формально **Пт5** є **А5**, де:

Пт5 – очі, які жмуряться і косять навмисне;

A5 – кращі.

Аргумент 6.

- СОКРАТ. *Отже, ти вважаєш кращим для себе добровільно скоєне зло, а не те, що робиться мимоволі?*

- ГПППІЙ. *Так, якщо це зло саме таке.*

Формально **Пт6** є **A6**, де:

Пт6 – зло таке, що скоєне добровільно;

A6 – краще.

Аргумент 7.

- СОКРАТ. *Але хіба всі органи чуття вуха, ніздрі, рот та інші – не підпорядковані одному і тому ж визначенню, яке говорить, що ті з них, котрі мимоволі коять зло, небажані, бо вони хибні, ті ж, хто скоюють його добровільно, бажані, бо вони добротні?*

- ГПППІЙ. *Мені здається, що це так.*

Формально **Пт7** є **A7**, де:

Пт7 – органи чуття, досконалість яких сприяє добровільному скоєнню зла;

A7 – кращі.

Аргумент – узагальнення.

В цьому останньому своєму аргументі Сократ-логік найбільш наочно демонструє своє ставлення до порівнюваних об'єктів осмислення, як до сліпих, бездушних особистостей й відтак як до сліпих знарядь, позбавлених почуття моральної відповідальності за «проступки, вчинені добровільно» і спрямованих у своїх зусиллях винятково на підвищення професійної кваліфікації. Фактично це не просто аргумент, а складне тетичне судження, яке поєднало у собі 7 аргументів-суджень:

- СОКРАТ. *Ну, а якими знаряддями краще діяти – тими, з допомогою яких добровільно діяти погано, або тими, які штовхають на погане мимоволі? До прикладу, яке кермо краще – те, яким доводиться погано правити мимоволі, або те, з допомогою якого неправильний напрямок обирається добровільно?*

- ГПППІЙ. *Те, за допомогою якого це робиться добровільно.*

Формально **Пт** є **A**, де:

Пт - дифінієндум тези, або означуване тезове поняття, професіонали, котрі добровільно приховують свою високу кваліфікацію, дифінієнс якого визначає, що це приховування оцінюється як прогріх, який не передбачає виникнення почуття моральної відповідальності;

A – кращі, якщо:

- під **Pt** розуміти - **Pt1**, або - **Pt2**, або - **Pt3**, або - **Pt4**, або - **Pt5**, або - **Pt6**, або - **Pt7**;

- під **A** розуміти **A1**, або **A2**, або **A3**, або **A4**, або **A5**, або **A6**, або **A7**.

Водночас мислення іншого співрозмовника – Сократа-емпірика – дозволяє припустити, що існують ще й професії (скажімо, стрілок), що не виключають можливості оцінки тих, хто ними володіє, як таких, що мають «душу», тобто їх володарі постають вже не об'єктом, а суб'єктом осмислення, здатним оцінити наслідки власних провин, хоча ці їхні оцінки поки ще не є підставою засумніватися у потребі підвищувати свою професійну кваліфікацію таким сумнівним шляхом. Так, у з'ясовуваному тезовому понятті **Pt**, виявляється прихована частина, своєрідний логічний залишок (резидіум) **в**, від якого відволікається дифінієнс (визначуване тезове поняття) у процесі виокремлення головного. Цим логічним залишком і є саме проігнорована логікою потенційна можливість оцінки одухотвореним об'єктом осмислення наслідків власних прогріхів. Усвідомлення важливості проігнорованого призвело «Сократа, котрий ставить питання» до використання прикладу, в якому у ролі суб'єкта осмислення виступала людина, професійні дії якої все ж уможливають негативні наслідки.

Умове тетичне судження-аргумент, що містить в собі сумнів:

- *СОКРАТ. А в лікарській справі? Хіба душа, яка добровільно заподіює тілу зло, не більше знається на мистецтві лікування?*

- *ГПППІЙ. Так, більше.*

В цьому випадку судження-аргумент має форму:

Pt є **Ав**, де:

Pt - дифінієндум тези, або означуване тезове поняття, професіонали, котрі добровільно приховують свою високу кваліфікацію, дифінієнс якого визначає, що це приховування оцінюється як гріх, який передбачає виникнення почуття моральної відповідальності;

A - краще;

в - резидіум, або безмовно продемонстрований сумнів у тому, що зло, добровільно завдане лікарем, може бути розглянуто як ознака більш гідної душі. У випадку з професією лікаря логічний залишок указує на міркування моралі, котрі конфліктують із логікою зростання фахової майстерності будь-яким способом. Резидіум передбачає розуміння судження, як іронії, до якої як до спростовувального знаряддя завжди вдається Сократ.

Очевидність продемонстрованого спростування дозволила «Сократу, котрий ставить питання», не тільки усвідомити умовність аналогії між прагненням стати кращим і домаганням стати гідним, а й побачити проблему, що прихована за цими націленнями, яка полягає в тому, що існують випадки,

коли, прагнучи стати кращим, можна втратити право вважатися гідним. Бажання розв'язати цю проблему змусило «Сократа, котрий ставить питання» відмовитися від ролі Сократа-емпірика, схильного беспредикативно іронізувати і повернутись на позиції Сократа-логіка, але вже логіка-моралізатора, котрий відмовляє суб'єкту високої професійної кваліфікації, який здійснив «прогріх добровільно», у притаманній йому властивості «гідність». Для демонстрації цієї відмови був підібраний приклад, у якому сам Сократ-емпірик змушений стати на місце людини, для якої моральна сторона «прогріху, вчиненого добровільно» має вирішальне значення. Ця зміна місця поставила його самого, а не будь-кого іншого, в умови залежності від думки навколишніх.

Антитетичне судження-аргумент:

- СОКРАТ. *Що ж, а власну душу хіба не бажали б ми мати найкращу?*

- ГІППІЙ. *Так.*

- СОКРАТ. *Й відтак, краще буде, якщо вона добровільно чинитиме зло і грішитиме, а не мимоволі?*

- ГІППІЙ. *Однак дивно б це було, Сократ, якби добровільні лиходії виявилися кращими людьми, ніж мимовільні.*

Незважаючи на очевидну обґрунтованість заперечення, Сократ-логік, проте робить відчайдушну спробу врятувати тезу:

- СОКРАТ. *Але це впливає зі сказаного.*

Тим не менш, це не переконує Гіппія (Сократа-логіка моралізатора), який безумовно віддає перевагу логіці моралізування.

- ГІППІЙ. *По-моєму, це не так.*

Тут антитетичне судження може бути виражено формулою:

Па є неАх, де:

Па - дифінієндум антитези, або означуване антитезове поняття, професіонали, котрі добровільно приховують свою високу кваліфікацію, дифінієнс якого, тобто визначаюче антитезове поняття, поєднує в собі дві ознаки:

неА - ознаку, яка утворена в результаті переходу дифінієнса тезового поняття А в протилежність контрадикторного типу;

х - ознаку, ситуативних міркувань, що відображає остаточно сформований позитивний зміст антитезового судження про те, що добровільно скоєне зло є лиходійство і не може бути розглянуто, як ознака гідної душі.

Протистояння двох логік у глухому куті вимагає розв'язання суперечності, яка виникла між ними, і це змушує «Сократа, котрий ставить питання», піднятися до своєї іпостасі Сократа-діалектика, який за визначенням повинен виступати з ідеєю згармонування двох взаємонепринятних суджень

в єдиному понятті, здатному одночасно відображати як ознаки подібності між різними розуміннями того, кого можна вважати людиною гідною, так і ознаки відмінності між цими полярними поглядами. Для цього, поняття «гідності», виходячи зі змісту ідеї, повинно бути діалектико-логічним, тобто здатним формально відображати взаємозаперечні риси-якості такої властивості людини, як гідність, охоплюючи її крайні формовияви. Таким поняттям, у межах якого особа може дозволити собі чинити гріхи, зберігаючи за собою право вважатись людиною гідною, Сократ-діалектик обрав справедливість.

- СОКРАТ. *Відповідай же мені знову: справедливість чи не є якась здатність або знання, або те й інше разом? Адже необхідно, щоб вона була чимось таким?*

- ГПППІЙ. *Так.*

- СОКРАТ. *Але ж якщо справедливість – це здатність душі, то більш здатна душа буде і більш справедливою: така душа, шановний, виявилася у нас більш гідною.*

- ГПППІЙ. *Так, виявилася.*

- СОКРАТ. *Ну а якщо справедливість є знання? Хіба мудріша душа – не більш справедлива, а більш неосвічена – не менше справедлива?*

- ГПППІЙ. *Це так.*

- СОКРАТ, *Ну а якщо справедливість і те, й інше? Хіба не так, що, володіючи і знанням і здатністю, душа буває більш справедливою, неосвічена ж душа менш? Адже це ж неминуче.*

- ГПППІЙ. *Так, очевидно.*

Як неважко побачити, «Сократ, котрий ставить питання», погодився із сужденням Сократа-логіка про те, що «душа, яка володіє знанням і здатністю, буває більш справедливою». Саме тому він не зміг розв'язати суперечності між прагненнями стати кращим і залишитися при цьому гідним, оскільки, мислячи як і Сократ-логік, користувався цим поняттям, розуміючи його однозначно, як так звану «соціальну справедливість». Зазначимо, що соціальна справедливість є найважливішим принципом організації людських відносин, відповідно до яких забезпечуються права робітників не тільки на вибір професії, а й на привласнення ними продуктів своєї праці. Виходячи з такого розуміння справедливості, зазначена суперечність залишилась нерозв'язаною, тому що, згідно із принципом соціальної справедливості у людини, яка обрала професію лікаря, так само, як і в усіх працюючих, існує право на привласнення продуктів своєї праці. Усвідомивши це, «Сократ, котрий ставить питання» зробив відчайдушну спробу розв'язати вказану суперечність, взявши до відома те, що правила реалізації названого принципу повинні охоплювати також і міркування моралі. Це дозволило б йому підійти

до осмислення причини виникнення окресленої полярності, вийшовши за межі розуміння принципу соціальної справедливості в колишньому його трактуванні, тобто врахувати моральну оцінку людиною добровільно скоєних нею гріхів.

У будь-якому разі моральна оцінка відображає зіткнення двох бажань – зберегти за собою законне право на присвоєння продукту власної праці, що справедливо для лікарів як трудівників, і водночас не застосовувати свої професійні здібності повною мірою, нехтуючи тим, що в рамках прийнятого трактування принципу соціальної справедливості, це бажання оцінюється як навмисно вчинений гріх, не властивий гідної людини. Реалізуючи цю відчайдушну спробу, «Сократ, котрий ставить питання» розширив референційні кордони поняття «справедливість», завдяки чому ототожнив поняття «здібна душа» і «гідна душа» й у такий спосіб замінив одне поняття іншим, використавши для розв’язання суперечності судження, в якому «гідній душі» приписувалася притаманність рис-ознак «здатної душі» здійснювати як прекрасне, так і ганебне. Але це не дало йому бажаного результату і, за звичкою, йому залишилося лише іронізувати над висновком Сократа-логіка про те, що «гідна душа» спроможна чинити ганебну несправедливість.

- СОКРАТ. *Отже, більш здатна і гідна душа, коли вона виправить несправедливість, виправить її добровільно, а негідна душа мимоволі?*

- ГІППІЙ. *Це очевидно.*

- СОКРАТ. *Відтак, Гіппій, той, хто добровільно згрішить і виправить ганебну несправедливість якщо тільки така людина існує, буде ні ким іншим, як людиною гідною.*

На хибність такої спроби йому категорично вказав Сократ-логік, моралізатор:

- ГІППІЙ. *Важко мені, Сократ, погодитися з тобою в цьому.*

Легко побачити, що у своєму намаганні розв’язати вказану суперечність «Сократ, котрий ставить питання» впритул наблизився до рівня мислення Сократа-діалектика, хоча і не зміг сформулювати і сформулювати ідею здолаття цієї суперечності:

- СОКРАТ. *Так я і сам із собою тут не згоден, Гіппій, але все ж це з необхідністю впливає з нашого міркування. Однак, як я говорив раніше, я блукаю у цьому питанні навколо і ніколи не маю однакової думки щодо цього.*

Автор даної роботи взяв на себе сміливість запропонувати ідею організації способів розв’язання цієї суперечності, керуючись принципом її формування і формулювання, заснованим ще Аристотелем, котрий виокремив у справедливості два полюси – урівнювальний та розподіляльний. Перша передбачала розподілення достатку незалежно від гідності окремих осіб, друга

брала до уваги внесок певної особи у створення цього достатку [20]. Для реалізації вказаної ідеї для нас вельми важливою була робота В. В. Рибалки, у якій досліджуються поняття «честі» і «гідності» [67]. Суть нашої пропозиції полягала в тому, що для розв'язання цієї суперечності слід відійти від оцінки поняття «гідність», що базується на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні [67] і перейти до диференційованого її оцінювання, яке враховує масштаб проблем, усвідомлення і здолання яких вимагає від конкретної особи виняткових зусиль і сміливості. Це примушує її заради пошуку способів адекватного розв'язання цих проблем ризикувати втратою доброго імені й гідної репутації в усіх вимірах суспільного життя людини, звісно, на відміну від іншої, яка не бачить проблем, адже живе лише заради задоволення індивідуальних потреб. Таке позиціонування дозволило б «Сократу, котрий ставить питання» при оцінці причини «добровільного скоєння прогріху» враховувати ще й перебіг усвідомлення як особистістю, так і соціумом умов, за яких ризик втрати репутації гідної людини зводиться до мінімуму, або повністю унеможлиблюється. В аксіологічному аспекті гідність людини як особистості найкраще розглядати не як формально-логічне, а як діалектико-логічне поняття, форма якого може бути подана у вигляді парадоксу, народженого зіткненням протилежного ставлення до оцінки самої гідності, а зміст буде свідчити про те, що вона оцінюватиметься, як єдність її крайніх проявів. Взагалі як синтезове, діалектико-логічне поняття «гідності» може бути оформлено так:

Пс є ВАнеАхС, де:

Пс - дифінієндум синтези або означуване синтезове поняття, дифінієнс якого становить визначуване загальне поняття, що охоплює п'ять ознак:

В - приховану ознаку синтезового поняття, утворену в результаті зняття заперечення з логічного залишку тетичного судження, що приховано відображав ознаки гідної людини;

А - ознаку визначуваного тезового поняття (краще);

не А - ознаку визначуваного антитезового поняття (не краще), утворену в результаті переходу дифінієнса тезового поняття А у протилежність контрадикторного типу;

х - ознаку наявності ситуативних міркувань (не краще), які відображають позитивний зміст дифінієнса антитези;

с - ознаку, яка відноситься до діалогіки, що означає підйом мислення на більш високий рівень узагальнення.

Цим узагальнюючим поняттям, яке вживається мислителем як знаряддя і яке забезпечує підйом мислення на більш високий функціональний ступінь,

Сократ-діалектик зміг би обрати діалектико-логічне поняття «справедливість».

Висновки і подальші перспективи дослідження

1. До потреби парадоксального обґрунтування змісту мислимого вперше прийшов християнський богослов і письменник Квінт Септимій Флоренс Тертуліан, котрий жив у Карфагені з 160 по 220 р. н. е. У полеміці проти абстрактного теоретичного розуму він наголошував на важливості «органічного» практичного розуму, протилежного теоретичному. Однак причину цієї протилежності він не пояснював. Підказку того, що може бути протилежною підставою для осмислення невідомого, позбавленого конкретики і фактично абстрактного, ідеального, можна знайти в Аристотеля: це *самообґрунтування* [2]. Однак для того щоб зрозуміти, що самообґрунтування реалізується особою шляхом виключення власного мислення з логіки теоретичних міркувань, потрібні були зусилля геніїв. І якщо Аристотель тільки виокремив це уявлення («пізнавальне Я») від прагнення долучитися до загального Логосу, а Фома Аквінський і Микола Кузанський переорієнтували його на пізнання реальності, то зусиллями Спінози, Гегеля і Канта воно сформувалося як жорстке протиставлення Логосу [17] і націлило мислення на парадокс.

2. Дослідникові, вихованому на обов'язковості логічного обґрунтування мислимого, слід пам'ятати, що таким чином осмислюється тільки щось конкретне, тоді як абстрактне функціонує на засадах іншої логіки – діалогізуючої з предикативною логікою його свідомих міркувань. Існування цієї іншої логіки задає сам мислячий суб'єкт, неусвідомлено «виштовхуючи» у її форматі зі своїх міркувань об'єкт власного ж осмислення. Це «виштовхування» є не що інше, як побудова обґрунтування власного розуміння об'єкта пізнання своїми засобами, або простіше самообґрунтування.

3. Головне, що при створенні теорії, заснованої на новій ідеї, відповідно до методу «сходження від абстрактного до конкретного», вихідна (за Кантом) чи засаднича (за Фіхте) її категорія має бути осмислена тільки шляхом самообґрунтування, тобто за допомогою діалогу двох взаємонесумісних і взаємоаргументованих логік свого існування і розвитку. Спосіб реалізації такої логіки дозволяє приєднатися до розуміння логіки діалогу як логіки доведення до парадоксу [41, 47].

4. Пропонований нами знаковий інструмент формування і формулювання ідеї повно втілює діалогічну природу мислення, що для психологічної науки означає його постійну відкритість для осмислення розрізнених фактів емпірії. Поглиблене ж розуміння психологічної

органічності такої відкритості пов'язується нами із потребою введення в категорійний апарат подальших досліджень певного ідеального продукту розумових зусиль, що становить вимогу до суб'єкта, який перебуває в умовах невизначеності, діяти в напрямку перетворення невідомого у відоме. Наше уявлення про такий ідеальний продукт відповідає поняттю «задача», яке вказує не просто на пасивну констатацію того, що відомо і що невідомо, а дає визначення того, що дано і одночасно формулює вимогу до того, що потрібно віднайти.

5. Одним же з перших кроків, який слід зробити за умови широкого вжитку поняття «задача», має бути запропоноване нами уявне розрізнення поняття «невідоме» на низку похідних понять:

- а) «невідоме шукане, що як поняття теорії організує мислення суб'єкта»;
- б) «невідоме шукане, яке можна лише умовно підвести під поняття теорії на підґрунті поміченої структурної чи функціональної подібності між сукупністю його ознак і цим поняттям»;
- в) «невідоме відшукуване, усвідомлення наявності якого підтверджується тільки завдяки безперечному існуванню якоїсь сукупності емпіричних його проявів та очевидною неможливістю підведення її під жодне поняття жодної з відомих теорій», іншими словами, «відшукуване, принципово невідоме».

6. Досягнення поглибленого розуміння сутнісної сфери мислення шляхом задіяння категорійного апарату філософсько-психологічного дискурсу поняття «задача» бачиться нами у створенні *діалектичної теорії* задач у контексті проблемно-ситуативного характеру пізнання. У вітчизняній психології ХХ століття мислення досліджувалося за допомогою так званих проблемних ситуацій як його об'єктивних стимулів, що велися в межах філософсько-психологічної концепції С. Л. Рубінштейна [66]. Так, один з наступників названої наукової школи О. М. Матюшкін [21] конкретизував визначення проблемної ситуації як комплексу умов виникнення мислення, що є джерелом його розвитку і функціонування. Віддаючи данину значенню цієї концепції, А. В. Фурман [83-90] вказав на її суттєвий недолік, що полягає в ігноруванні фундаментального положення С. Л. Рубінштейна стосовно діалогічної побуттєвості мислення.

7. З метою ліквідації зазначеного недоліку цей український науковець розвів зміст та обсяг чотирьох понять: «проблемна ситуація як джерело мислення», «внутрішня проблемна ситуація», «навчальна проблемна ситуація» і «проблемно-діалогічна ситуація», обравши об'єктом власних пізнавальних зусиль площину *проблемно-діалогічної реальності*. Це надало йому можливості дослідити динаміку формування та розв'язання проблемних

ситуацій як процесу функціонування та розвитку зовнішнього і внутрішнього діалогу й, власне, *проблемного діалогу* [87; 88]. Створена А. В. Фурманом на цій основі психолого-дидактична теорія навчальних проблемних ситуацій [85; 89; 90] виявила більш широкі психодидактичні ресурси розвитку мислення, спираючись на її закономірності циклічного урєальнення цих ситуацій та систему нововведених категорій, а також використовуючи як психологічне знаряддя винайдений понятійний апарат (уявлення про джерела, складові, форми, параметри і провідні характеристики проблемності), авторські теоретичні і методологічні моделі, мислєсхеми та логіко-змістові таблиці.

8. Обстоювана нами теорія (діалогіка) формотворення ідеї як засобу мислення є розширеною версією теоретичної концепції Г. О. Балла [8], що збагачена полярними до її аксіоматичних засад тематизмами, котрі поєднують у собі принципи і правила розв'язання творчих задач і проблем. При цьому об'єктом такої діалектичної теорії є процес мислення, що розвивається як взаємозбагачувальний діалог між теоретичним і емпіричним способами вирішення завдань, інструментом реалізації якого будуть тріадичні висновки, а метою пошук способів постановки проблемних задач, які вимагають відшукати сутнісно невідоме, котре являє собою складний взаємовплив «пошуку невідомого об'єкта» і «пошуку невідомого способу його винаходження». Ймовірно, особливість постановки таких задач буде полягати в обов'язковості їх переформулювання, опосередкованої взаємною дією між цими пошуковими стратегіями тези, антитези і синтези. При цьому ця взаємодія не може бути однозначно віднесена до явища обопільного внесення перешкод (інтерференції). Головне, до чого вона призводить, – це протилежна інтерпретація попередньої розумової дії, котра використовується мисленням як підказка, що зумовлює переформулювання задачі й уможлиблює перспективу здійснення дискурсивного виведення з «невідомого загалом» того, що у процесі мислєдїяння буде визначено як «шукане».

Список використаної літератури:

1. Арбиб М. Метафорический мозг. Москва, 1976. 295 с.
2. Аристотель. Аналитики первая и вторая. Москва : ГИПЛ, 1952. 417 с.
3. Асмус В. Ф. Логика. Москва, 1947. 208 с.
4. Асмус В. Ф. Декарт. Москва, 1956. 372 с.
5. Асмус В. Ф. Проблема интуиции в философии и математике. Москва, 1965. 311 с.
6. Асмус В. Ф. Иммануил Кант. Москва, 1973. 534 с.
7. Асмус В. Ф. Платон. Москва, 1975. 223 с.

8. Балл Г. А. Теория учебных задач: психол.пед. аспект. Москва, 1990. 183 с.
9. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования ранних лет. Москва, 1975. 502 с.
10. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва, 1972. 470 с.
11. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 1990. 541 с.
12. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1986. 444 с.
13. Библер В. С. Нравственность. Культура. Современность. Москва, 1990. 62 с.
14. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. Москва, 1991. 413с.
15. Библер В.С. Самостояние человека. Кемерово, 1993. 96 с.
16. Блек М. Метафора. *Теория метафоры*. Москва, 1990. С. 153–172.
17. Богомоллов А. С. Критика субъективно-идеалистической философии Д. Беркли : Лекция. Москва : Изд. МГУ, 1959. Т. 3.
18. Богомоллов А. С. Диалектический логос. Москва, 1982.
19. Бочаров В. А. Аристотель и традиционная логика: Анализ силлогистических теорий. Москва, 1984. 137 с.
20. Брокгаузъ-Ефронъ. Библиотека самообразования. Философский словарь. СПб., 1911. 284 с.
21. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование. Москва, 1979. 230 с.
22. Брушлинский А. В. Мышление: процесс, деятельность, общение. Москва, 1982. 286 с.
23. Буш Г. Я. Диалогика и творчество. Рига, 1985. 318 с.
24. Васильева М. Ю. Кант и Беркли: Сходство или различие. *Кантовский сборник*. 2009. № 1. С.30–39.
25. Вундт В. Введение в психологию. Москва, 2007. 168 с.
26. Вундт В. Введение в философию. Канон + РОИ «Реабилитация», 2011. 432 с.
27. Выготский Л. С. Мышление и речь. Собр.соч. в 6 т. Москва, 1992. Т.2. 530 с.
28. Гайденко П. П. Г. Фихте. История диалектики: Немецкая классическая философия. Москва, 1978. 280 с.
29. Гайденко П. П. Философия Фихте и современность. Москва, 1979. 288 с.
30. Гайденко П. П. Декарт. Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983. С 142–144.

31. Грязнов А. Ф. Кантовская оценка идеализма. Историко-философский ежегодник. Москва, 1987. С. 93–106.
32. Гегель Г. В. Ф. Наука логики. Москва, 1970-1972. Т. 1 – 501 с., т. 2 – 248 с., т. 3 – 374 с.
33. Гейне Г. Стихотворения. Поэмы. Собрание соч. в 6 т. Москва, 1982. Т.2. 526 с.
34. Гетманова А. Д. Логика. Москва, 1986. 224 с.
35. Гусев С.С. Наука и метафора. Ленинград, 1984. 150 с.
36. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении (Логико-психол. проблемы построения учеб. предметов). Москва, 1972. 423 с.
37. Декарт Р. Избранные произведения. Москва -Ленинград, 1950. 712 с.
38. Диалектическая логика ; под ред. З. М. Оруджева, А. П. Шептулина. Москва, 1986. 298 с.
39. Жинкин Н. И. Механизмы речи. Москва, 1958. 312 с.
40. Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи. *Вопросы языкознания*. 1964. №6. С. 26–39.
41. Ильенков И.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. Москва, 1984. 320с.
42. Кант И. Критика способности суждения. Сочинения: в 6 т. Москва, 1963–1966. Т. 5 – 420 с.
43. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения: в 6 т. Москва, 1963. 1966. Т. 3. 779 с.
44. Калужин Л., Погребысский И., Грязнов Б. Лейбниц. Формальная логика. *Философская энциклопедия*. Т.3. С. 52–59.
45. Кениг Э. В. Вундт. Его философия и психология. СПб.,1902 (2012). 202 с.
46. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика. Москва, 1987. 242 с.
47. Кумпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: Основные принципы и проблемы. Москва, 1979. 287 с.
48. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. Москва, 1972. 573 с.
49. Лейбниц Г. В. Сочинения в 4 т. Москва, 1982-1989. Т 1-4.
50. Лосев А. Ф. Жизненный и творческий путь Платона. В кн. : Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 1. Москва, 1990. 860 с.
51. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении. Сочинения : в 3 т. Москва, 1973. Т.2.
52. Ляткер Я.А. Декарт. Москва, 1975. 198 с.
53. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Процесс производства капитала. Москва, 1988. 522 с.

54. Маркиш С. П. Знакомство с Эразмом из Роттердама. Москва, 1971. 415 с.
55. Майоров Г. Г. Лейбниц : Философская энциклопедия слов. Москва, 1983. С. 304–305.
56. Матвиевская Г. П. Рене Декарт. Москва, 1976. 272 с.
57. Моляко В. А. Психология творческой деятельности. Киев, 1970. 46 с.
58. Моляко В. А. Психология конструкторской деятельности. Москва, 1983. 134 с.
59. Нарский И. С. Готфрид Лейбниц. Москва, 1972. 239 с.
60. Нарский И. С. Давид Юм. Москва, 1973. 180 с.
61. Нарский И. С. Г. В. Ф. Гегель. История диалектики: немецкая классическая философия. Москва, 1978.
62. Павиленис Р. Й. Проблемы смысла. Москва, 1983. 123 с.
63. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 1. Москва, 1990. 860с.
64. Панфилов В. А. Философия математики Лейбница. Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. 151 с.
65. Попов П. С. Суждение. Москва : Изд-во Моск. Ун-та, 1957. 48 с.
66. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. Москва, 1958. 146 с.
67. Рыбалка В. В. Психология чести и достоинства личности. Одесса : 2010. 412 с.
68. Сайко Э. В. Мышление, мысль, смысл в структуре базовых оснований системной целостности – Человек. *Мир психологии*. Москва, 2014. №1 (77). С. 3–15.
69. Самойлов А. Е. Теоретические проблемы логико-психологического анализа мышления. Запорожье, 1997. 167 с.
70. Самойлов А. Е. Психология парадоксального мышления или прогностический диалог теории с эмпирией. Днепропетровск, 2007. 185 с.
71. Самойлов О. Є. Психологічний смисл іронізування в процесі спілкування. *Українська психологія: сучасний потенціал* : матер. ІV Костюковських читань. Київ, 1996. Т. 3. С. 57–63.
72. Самойлов А. Е. Диалогичность как сущность процесса мышления. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*. Київ-Запоріжжя, 2000. С. 46–50.
73. Самойлов А. Е. Логический вывод и достоверный прогноз. Особенности формирования и формулирования. *Вісник ХГУ*. № 550. Харків, 2002. С. 201–208.
74. Самойлов О. Є. Діалогіка трансцендентального прогнозу. *Психологія і суспільство*. 2006. № 2. С. 93–110.

75. Самойлов А. Е. Интуитивный диалектико-логический прогноз формы и функции понятий психологии мышления. *Практична психологія та соціальна робота*. Київ, 2007. № 12. С. 1–7.
76. Самойлов А. Е. Психология мышления как эмпирическая наука. *Практична психологія та соціальна робота*. Київ, 2008. № 1. С. 2–9.
77. Самойлов О. Є. Психологічний зміст бойової підготовки у контексті діалогу двох логік. *Психологія і суспільство*. 2008. № 4. С. 122–126.
78. Самойлов О. Є. Зміст та форма постановки теоретичної проблеми. *Психологія і суспільство*. 2015. № 2. С. 31–36.
79. Свинцов В. Н. Логика. Москва, 1987. 287с.
80. Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. Москва, 2007. 256 с.
81. Ткаченко А. А. Теория диалектико-логического доказательства. Запорожье, 1993. 227 с.
82. Философская энциклопедия. 1967. Т. 4. Москва, 1967. С. 207.
83. Фурман А. В. Актуальні питання методології проблемного навчання. *Педагогіка*. Київ : Рад.школа, 1992. Вип. 31. С. 3–14.
84. Фурман А. В. Влияние особенностей проблемной ситуации на развитие мышления учащихся. *Вопросы психологии*. 1985. №2. С. 67–72.
85. Фурман А. В. Навчальна проблемна ситуація як об'єкт психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*. 2007. №1. С. 9–80.
86. Фурман А. В. Проблемні ситуації в навчанні. Київ : Рад.школа, 1991. 191 с.
87. Фурман А. В. Проблемно-діалогічна ситуація як умова розвитку пізнавальної активності школярів у процесі навчання. *Психологія*. Київ : Рад.школа, 1989. Вип. 33. С. 16–25.
88. Фурман А. В. Проблемный диалог: методология обоснования и анализа. *В мире диалога* : тез. докл. и сообщ. на Всесоюз. конф. Москва, 1990. С. 16–19.
89. Фурман А. В. Психолого-педагогічна теорія навчальних проблемних ситуацій : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Київ, 1994. 63 с.
90. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-педагогічний аспект : монограф. Тернопіль : Астон, 2007. 164 с.
91. Хольц Х. Диалектика Лейбница. *Философские науки*. 1986. №3. С. 128–137.
92. Шашкевич П. Д. Теория познания Иммануила Канта. Москва, 1960. 304 с.

РОЗДІЛ 3. МОДЕЛІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Пріснякова Л.М.

*кандидат психологічних наук,
завідувачка кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

МОДЕЛЬ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ СУСПІЛЬСТВА

Прогрес і культура. Прогрес визначає рух вперед від менш удосконаленого суспільства до більш удосконаленого. Інструментом еволюції людства є потреба у творчості, пошук нової інформації, прагнення пізнати незрозуміле і, як результат, створення нової корисної для практичного життя інформації. Основою одержання цієї нової інформації є людський капітал з його інтелектуальним світом з накопиченими за всю історію людства знаннями. Якщо розглядати культуру в широкому розумінні, як сукупність створених людиною в ході його діяльності й специфічних для нього життєвих форм, що містять у собі техніку й технологію, знання й цінності, мистецтво й норми і т.п. [1], то культурний простір можна характеризувати наступними основними змінними: деяким потенціалом прогресу суспільства **P**, потенціалом людського капіталу **H** і деякою узагальненою функцією моральності ψ .

Треба сказати, що вся сучасна наука не тільки використовує математичні методи, але й будується за математичними законами. Можна почути заперечення, що математичними й фізичними образами й уявленнями живе описати неможливо. З цим не можна погодитися, тому що математика - це наука про формування й розпізнавання образів різної природи і її мова дозволяє вкладати в ці образи потрібний зміст. Проте нам не відомі які-небудь успішні спроби математично описати культурний простір суспільства за допомогою його математичної моделі. Нижче робиться спроба застосувати теорію катастроф для опису процесів в суспільстві з урахуванням культурної складової.

Складові культурного простору. Потенціал прогресу суспільства **P** може характеризуватися відносним коефіцієнтом якості життя або індексом гуманітарного розвитку **q** (або відносним добробутом y_1). Ми будемо віддавати перевагу першим, як більше коректним і більше загальним, що

залежать багато в чому від моральності населення країни (тому що відносний добробут, наприклад, не враховує прибуток від корупції, від тіньової діяльності). Добробут звичайно визначають по статистичних доходах на душу населення, включаючи матеріальні ресурси (раціональне). Але реальні доходи населення істотно залежать не тільки від матеріальних, але й духовних факторів. Індекс гуманітарного розвитку, розроблений Комісією ООН по навколишньому середовищу й розвитку як критерій оцінки й порівняння різних країн, включає кілька показників: прогнозована при народженні тривалість життя; валовий національний продукт на душу населення; відсоток освіченого дорослого населення; кількість обов'язкових років у школі; кількість людей з вищою освітою на 1000 чоловік.

Потенціал людського капіталу H на відміну від традиційних факторів виробництва – безмежний і характеризує творчу здібність інтелекту країни, його вміння перетворювати в національний продукт основні багатства - землю й інтелект. Тому економічні успіхи суспільства визначаються найважливішою складовою людського капіталу - *системою освіти і науки* як основними факторами сучасного виробництва. В 21 ст. будуть лідирувати ті нації, які створять найбільш ефективну систему шкіл і вищих навчальних закладів, що буде забезпечувати максимальний розвиток інтелектуального й духовного людського потенціалу. Нова економіка 21-го ст. - це саме економіка нарощування якості людського капіталу.

Узагальнена функція моральності ψ включає фактори духовності (культури у вузькому змісті слова), ментальність нації й влади, і багато інших, про які ми будемо говорити нижче. *Духовний світ* - це феномен, що відрізняє людину від тварини і який відіграє величезну роль у долі людей. Духовний світ *невидимий*, у всякому разі для зорового рецептора. Людина ніякими *прямими фізичними засобами* не може виявити існування духу. Він проявляється через Слово, через вчинки людини. Духовний світ з'явився одночасно з мовою, без якої неможливий «обмін складною інформацією про особливості нових технологій і правил поведінки в суспільстві», а також неможливе формулювання відношення до подій і викликів. Духовний світ є найвищим і найскладнішим результатом розумової діяльності людини, її інноваційної поведінки, тому що індивідуальне завжди випадкове, а кожне випадкове відрізняється чимсь від середнього, і тому й реакція на нього відрізняється деякою інновацією. Діяльність людини завжди є інноваційною, щодо якої можливо тільки **передбачити ймовірність стану**. *Духовний світ* включає емоції, інтерес, етику, моральність, культуру, душу, красу - усе, що можна віднести до більше загального Розумового (ментального) світу, який містить створену кожним окремим індивідумом інформацію для

інтегральної оцінки відношення до подій і до потреб людини. Цей індивідуальний продукт мозку кожної людини має чисто *духовну, моральну складову*, яка оцінює процеси і явища, відображаючи існуючі в конкретному суспільстві цінності щодо людини як такої, до людського життя, Природи, Землі, Всесвіту. Очевидно, що ця складова носить скоріше віртуальний характер і проявляється вона через відношення до своїх і чужих дій у рамках релігії, ідеології, національної ідеї. Таким чином, «матеріалізація» виробленої й інтелектуальної інформації (потенціал для нової інформації) забезпечує прогрес «третьої природи», структура й форма якого визначається дією духовної складової, характерної для кожної окремої людини.

Неможливість «побачити» очима духовний світ чи поміряти його величину створила *ілюзію його незначущості* для просторово-часового феномена, і таким чином призвела до напівсвідомого нехтування його дії при розгляді матеріальних процесів. Перехід до ринкової економіки в пострадянських республіках вимагав, як відомо з досвіду розвинених країн, пошуку *«моральних принципів поведінки громадян і держави, які гарантували б одночасно і свободу підприємництва, і добробут громадян»* [3]. На це неодноразово вказували гуманітарії і в Україні. Так, д.е.н. В. Ворона, акцентуючи на цьому увагу, нагадує [3] про висновки українського соціолога Є. Головахи, що на рубежі 21 ст. в українському суспільстві сформувалася **«аморальна більшість»**, яка й провокує постійну політичну кризу. Але цю надзвичайно серйозну пересторогу тій же «аморальній більшості» було вигідно просто ігнорувати. Не останню роль тут грає чисто психологічний фактор загальноприйнятої думки, що матеріальне виробництво – це головне, бо «годує людей», а всі ці застороги «гнилої інтелігенції» про пріоритет духовних цінностей є тільки засобом привернути до себе увагу, щоб покращити своє матеріальне становище. В результаті українська інтелігенція зникла, як особлива соціальна група в структурі суспільства, бо вона змінила пріоритет духовних цінностей на матеріальне багатство [3]. Весь час групами політиків переважно зі сходу України педалюється думка, що Схід годує всю Україну, а гуманітарії з Заходу породжують тільки гуманітарні проблеми – про мову, про криміналізацію суспільства і т.п. Тому **визначення кількісного внеску духовної складової в величину якості життя є надзвичайно актуальною проблемою для України.**

Метою нашого дослідження є розробка математичної моделі прогресу суспільства як функції інноваційної діяльності і деякої узагальненої моральності суспільства, причому з акцентом на визначення тієї складової добробуту народу, що визначається саме духовними цінностями.

Треба сказати, що ця складова включає багато елементів, про які всі знають, але ігнорують, бо вони важко піддаються кількісному вираженню. Ми відносимо до функції моральності всі ті фактори, які так чи інакше залежать від моральної оцінки поведінки людей (і в основному входять у відомі біблійні заповіді).

Фактори духовності. Якщо корумпованість суб'єктів влади k , що визначає ренту владних чиновників від володіння владою, їх особистий нелегальний дохід, є складовою тіньової економіки і тому моральність її очевидна, то інші фактори - патріотизм p , прозорість суб'єктів влади t , рівень демократії в країні f , міра несправедливості суспільства u , наявність цензури в ЗМІ, правдивість ЗМІ v , деякий комплексний критерій духовного благополуччя γ_{sp} , параметр «гріховності» суспільства x , функція духовності суспільства g (що включає культуру, релігійні погляди, міру демократизації суспільства, криміналізацію суспільства та ін.) - **невидимі й безпосередньо не сприйманні**. Тому зупинимось докладніше на можливості їхнього математичного вираження.

Прозорість суб'єктів влади t визначає доступність до особистої інформації суб'єктів влади, знання їхньої чесності, професіоналізму, порядності, тобто цей фактор залежить від міри моральності влади й тому відноситься до духовної сфери. Прозорість деякою мірою залежить від рівня демократії в країні, від наявності цензури в ЗМІ, від *правдивості ЗМІ* $v = I_d/I_d'$, де I_d - існуючий у країні рівень інформованості про діяльність владних структур, I_d' - реальна гіпотетична кількість інформації про діяльність тих же владних структур.

Міра несправедливості суспільства $u = \Sigma \Delta y_i / y_1'$, де $\Sigma \Delta y_i$ - сума з неофіційних (тіньових) середніх по країні додаткових податкових витрат на освіту (оплата репетиторів, хабарі за вступ у вищий навчальний заклад), на медичне обслуговування (оплата послуг лікарів, перебування в лікарні й т.п.); витрат, пов'язаних з необхідністю давати хабарі владним чиновникам, суддям, прокуратурі, міліції й іншим представникам правоохоронних органів. За аналогією з результатами моделювання подібних психологічних процесів [5] ми тут прийняли очевидний взаємозв'язок - лінійну залежність впливу $\Sigma \Delta y_i$, і обернену пропорційність - стосовно величини реального доходу на душу населення (після сплати всіх тіньових витрат), рівного $(y_1 - \Sigma \Delta y_i)$.

Масовість ЗМІ є число інформаційних Інтернет видань на душу населення M . Правдивість ЗМІ v знаходиться емпірично, опитуванням. *Коефіцієнт демократії f* враховує наявність опозиційних ЗМІ і його величина

може визначатися експертною оцінкою світового співтовариства як частка від ідеалу демократії.

Здавна гуманістичні філософії й світові релігії, що проголошували єдність людини з навколишнім світом, його особливе положення в цьому світі, нерозривний зв'язок величі й могутності людини, його волі й залежності шукали шляхи модернізації світу через удосконалення людської душі, через милосердя й любов до людей і всього живого. В основі цих відносин лежать етичні й моральні принципи, які формуються в людини з раннього віку на основі норм поведінки, знань і навичок, і нерозривно пов'язані з рівнем культури й освіченості. В основі цього світогляду людини, що визначає його поведінку, лежить повага до природи, до всіх форм життя. Вважається, що суть нової **парадигми розвитку** світової цивілізації - перехід до суспільства високої моральності, високої якості життя й гармонії у відносинах з навколишнім середовищем й один з одним, що будемо характеризувати деяким коефіцієнтом гармонії суспільства g .

Головні, соціальні обставини падіння народжуваності в Україні лежать на поверхні, це все знають, але негативні процеси в Україні тривають. Однак не тільки низький добробут, не тільки матеріальні фактори визначають смертність. Духовне неблагополуччя, гнітюча моральна атмосфера, тривожний емоційний стан суспільства, ідеологія ЗМІ, що розкладає моральні засади, сформували у свідомості українця домінантні вогнища саморуйнування [7]. І як результат, все це приводить до розвитку різних захворювань і росту смертності населення і кінець-кінцем - до падіння прогресу і добробуту країни. Тому необхідно враховувати опосередковано моральний фактор – «по недобрих справах людини» - убивства, суїцид, грабежі, тобто по тому, що називають *смертними гріхами*. Комплексний критерій духовного благополуччя [5] (міра домінанти саморуйнування) γ_{sp} – являє собою критерій, що визначає «температуру» гріховності суспільства – «гріхопадіння суспільства» $\gamma_{sp} = \mathcal{R}' c N_{\Sigma} / (p_r \xi \bar{\sigma} B_k)$, у який входять такі характеристики як σ - чутливість до гріховної ідеології, ментальність нації, c - бюджетне фінансування культури в країні, $p_r = T/T'$ - коефіцієнт «гріховності» ЗМІ, як відносна величина тривалості передач на ТБ, на радіо, обсягу інформаційних Інтернет видань, у яких романтизується й пропагується неповноцінність духовності суспільства (розпуста, крадіжки, злочинність, алкоголізм, культ сили), ξ - частина тіньової економіки, що визначається індустрією задоволень, B_k - міра тінізації економіки. У нашому балансі добробуту витрати на «гріховні» утіхи становлять деяку частину від подушного доходу ВВП: $x = \Delta u_{lp} / u_l$, тобто параметр x може характеризувати

«гріховність» суспільства. Цей параметр x пов'язаний з тіньовою економікою. Справді, якщо Δu_{Ipl} - частина доходів ВВП, що витрачаються на «гріховні» утіхи (в розрахунку на одну людину), то сума для всієї країни дорівнює $\Delta u_{Ipl} N_{\Sigma} = \xi \bar{B}_k u_l$, де \bar{B}_k - частка тіньової економіки, ξ - частина тіньової економіки, що визначається індустрією задоволень. Звідси одержуємо: $x = \xi \bar{B}_k / N_{\Sigma}$.

Функція етики поведінки суспільства ϑ включає культуру, релігійні погляди, криміналізацію, міру його демократизації, історично сформовану регіональну ментальність населення та ін. Найпростішим підходом буде подання функції етики поведінки суспільства ϑ у вигляді добутків відповідних коефіцієнтів, отриманих нормуванням певного фактора стосовно світового стандарту. Так, коефіцієнт демократизації суспільства ζ_d уявляє відношення інформаційної множини, що відображає сукупність найрізноманітнішої інформації про демократичні порядки в суспільстві I_d , і множини, що відображає світовий стандарт демократії: $\zeta_d = I_d / I_d'$. Так як визначити потужність цих інформаційних множин ми не можемо, то перехід до відносних величин істотно спрощує обчислення коефіцієнта ζ_d - це може бути метод експертних оцінок, соціологічних опитувань, тестування. Регіональна ментальність населення ζ_m проявляється насамперед для великих країн з різними народами й народностями. Вона є фактично коефіцієнтом уточнення для середніх для всієї країни записаних вище коефіцієнтів демократизації, культури, релігійних поглядів, криміналізації суспільства, і може враховуватися деяким емпіричним коефіцієнтом, який визначається результатами спеціального тестування. Для України з її різним за ментальністю населенням на Заході й Сході країни цей коефіцієнт має істотне значення. Але таке завдання має самостійне значення і його розв'язання в даній роботі не ставиться.

Аналогічно можна ввести коефіцієнти культурності нації $\zeta_k = I_k / I_k' (< 1)$, духовних цінностей $\zeta_{sp} = I_{sp} / I_{sp}' (< 1)$, криміналізації $\zeta_{cr} = I_{cr} / I_{cr}' (> 1)$. Тоді функція етики поведінки суспільства буде дорівнювати

$$\vartheta = \zeta_d \zeta_k \zeta_{sp} / \zeta_{cr}$$

Зараз невідомо, як різні фактори входять до функції моральності ψ . Тому в нашій моделі першого наближення ми будемо приймати, що коефіцієнти кожного фактору впливають прямо (або обернено) пропорційно, тобто входять лінійно (у вигляді добутку) у функцію моральності ψ

$$\psi = \mathcal{R} \zeta_d \zeta_k \zeta_m \zeta_{sp} N_{\Sigma} f p g c M \underline{v} t / (p_r \xi \bar{\sigma} \zeta_{cr} u k B_k) \quad (1)$$

Тут \mathcal{R} - деякий коефіцієнт пропорційності (див. далі).

Рівняння стану культурного простору. Для деякого моменту часу рівняння стану культурного простору в країні описує зв'язок досягнутого до

цього часу реального потенціалу прогресу суспільства P з його віртуальним потенційним значенням, обумовленим виробленими людським капіталом новими інноваціями й т.п., і з факторами моральності суспільства. Тому будемо вважати, що сума отриманої матеріальної складової прогресу P і інноваційної H визначається значенням функції моральності ψ , помноженої (за аналогією, як ми робили раніше [5]) на відношення $C_{inn}/(C_{inn}^* - C_{inn})$:

$$P+H=\mathcal{R}'C_{inn}/(C_{inn}^* - C_{inn}) \psi \quad (2)$$

Тут C_{inn}^* - гіпотетичний темп інновацій, обумовлений впровадженням всіх досягнень, \mathcal{R}' - деякий коефіцієнт «матеріалізації» моральної складової суспільства (мовою теорії автоматичного керування \mathcal{R}'' - це передатна функція між фізичним, інтелектуальним й уявним світами).

Очевидно, що темп творчості C_r є пропорційним потенціалу людського капіталу H , тобто $H \sim C_r$. За аналогією з подушним річним ВВП y_1 темп творчості країни можна відносити до періоду в 1 рік, протягом якого виробляється інноваційна продукція, здатна як інновація збільшити ВВП або якість життя на певну його частину. У свою чергу темп творчості C_r , як подразник для споживачів інтелектуальної продукції, викликає в них в силу різних причин необхідність реалізувати тільки частину отриманих інновацій з річним темпом C_{inn} (як це і впливає для різних подразників з основного психофізичного закону). Застосуємо для зв'язку подразника у вигляді отриманої творчої інформації C_r з темпом інновації C_{inn} формулу цього закону з відомої в літературі апроксимацією [8]

$$C_{inn} = a_1 \sqrt{C_r},$$

тобто,

$$H = a' C_{inn}^2 \quad (3)$$

де a' - деякий коефіцієнт пропорційності, що визначає ірраціональну складову балансу прогресу суспільства.

Залежності (2) і (3) дають можливість одержати *рівняння стану культурного простору* в країні, розділивши ліву й праву частини рівняння (2) на максимальне значення потенціалу прогресу P^*

$$(\bar{P} + a \bar{C}_{inn}^2)(1/\{1/\bar{C}_{inn} - 1\}) = \psi \quad (4)$$

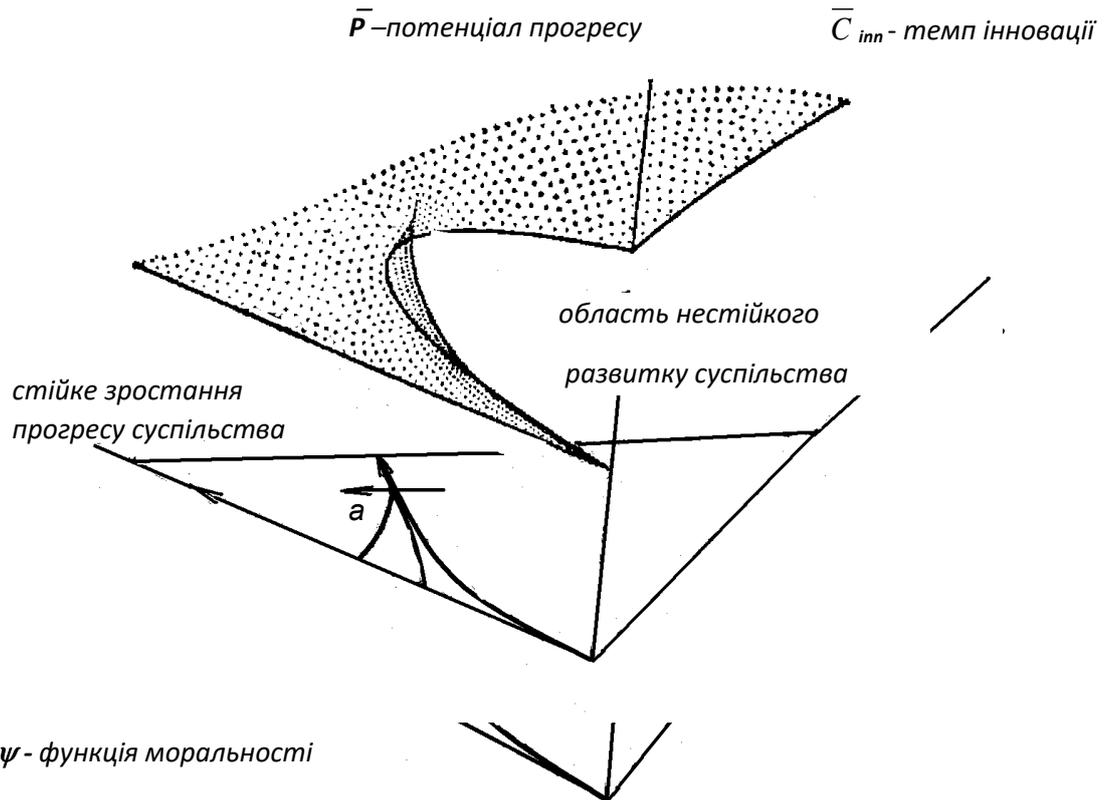
де $\bar{C}_{inn} = C_{inn}/C_{inn}^*$, $\bar{P} = P/P^*$, P^* - максимальне значення потенціалу прогресу (максимальний у світі добробут або якість життя), $a = a' C_{inn}^*/P^*$; $\mathcal{R} = \mathcal{R}''/P^*$.

Рівняння (4) дає зв'язок нормованого потенціалу прогресу \bar{P} з безрозмірним темпом інновації \bar{C}_{inn} і з функцією моральності ψ , описуючи стан культурного простору країни в широкому розумінні слова «культура». Рівняння (4) відповідає катастрофі типу збірка. Фазовою змінною (параметром

порядку) у ній є \bar{C}_{inn} - темп інновацій, а конфліктними факторами - потенціал прогресу \bar{P} й функція моральності ψ .

Всі величини, що входять у рівняння (3), безрозмірні. Це дає можливість визначити можливий діапазон їхньої зміни. Оцінка показує, що $\bar{P} < 1$; $a \sim 1 \div 10$; $\bar{C}_{inn} < 1$; $\psi > 0$. Графічний зв'язок між зазначеними змінними представлений на рис. 1 і 2.

Рис. 1. Залежність нормованих значень потенціалу прогресу

суспільства \bar{P} від темпу інновації \bar{C}_{inn} та від функції моральності ψ

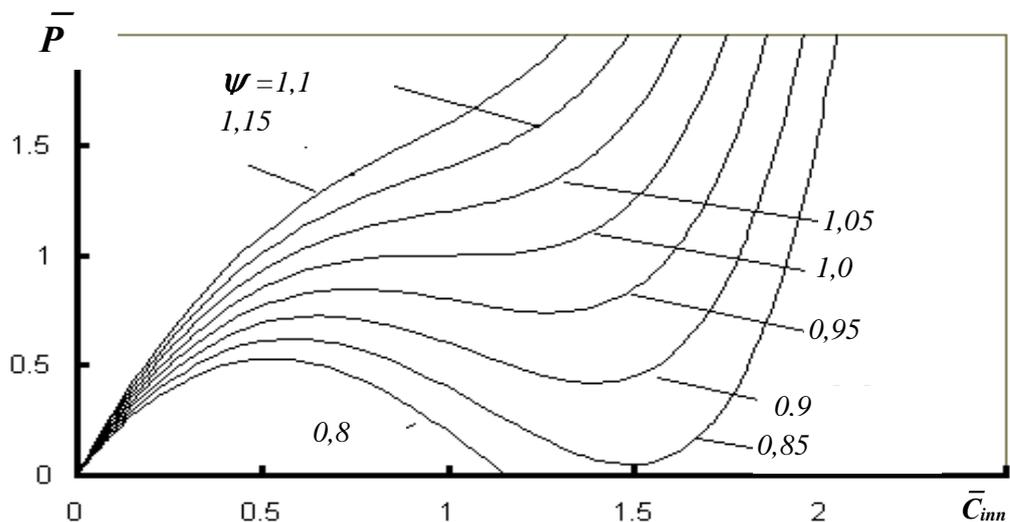

Рис. 2. Залежність нормованих значень потенціалу прогресу суспільства \bar{P} від темпу інновації \bar{C}_{inn} та від функції моральності ψ

Аналіз рівняння стану культурного простору. Рівняння (4) дозволяє знаходити чисельні значення використовуваних у моделі змінних. При великих значеннях ψ , тобто для високоморального з усіх точок зору суспільства, функція $\bar{P}(\bar{C}_{inn}, \psi)$ описує стійкий процес росту прогресу (добробуту) у країні зі збільшенням темпів впровадження нового \bar{C}_{inn} . Це надзвичайно важливий параметр для забезпечення прогресу суспільства і тому нагадаємо, що, як відомо, інновація (нововведення) уявляє кінцевий матеріалізований результат інноваційної діяльності, отриманий від вкладення капіталу в нову техніку або технологію, у нові форми організації виробництва праці, обслуговування, керування й т.п.

З падінням функції моральності ψ процес через деяку критичну точку переходить у нестійкий, при якому інтенсифікація інноваційної діяльності не збільшує, а зменшує темпи прогресу суспільства. Це може відбуватися через зростання обсягу тіньової економіки, падіння моральних засад суспільства, що породжують низькі нахили людей, зростання несправедливості суспільства, падіння морального авторитету влади, загальне зниження культурного рівня населення й ріст «гріховності» людей, зниження фінансування культури, науки, освіти, варварського відношення до природи, падіння реальної якості знань у навчальних закладах. Важливість отриманого рівняння (4) у тім, що воно дозволяє кількісно визначати регрес країни при зменшенні складових функції моральності. Отримане рівняння (3) можна привести до такого вигляду

$$\bar{C}_{inn}^3 - \bar{C}_{inn}^2 + [(\bar{P} + \psi)/a]\bar{C}_{inn} - \bar{P}/a = 0 \quad (5)$$

Корені цього кубічного рівняння щодо величини темпу інновації \bar{C}_{inn} при фіксованих значеннях потенціалу прогресу суспільства \bar{P} та коефіцієнта a залежать від значення функції ψ . Вид кривих $\bar{P}(\bar{C}_{inn}, \psi)$ представлений на рис. 2 й 3.

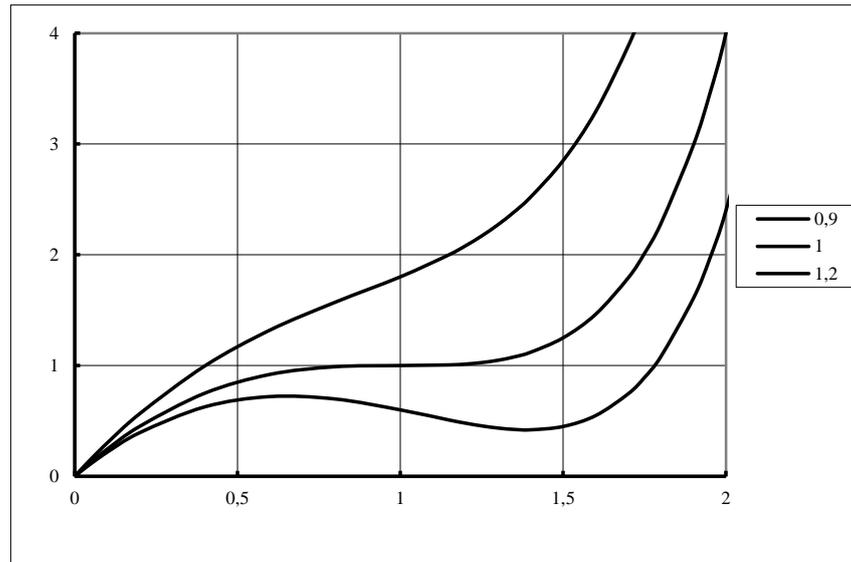

Рис. 3. Залежність величин потенціалу прогресу суспільства P від темпу інновації \bar{C}_{inn} при різних значеннях функції моральності ψ ($=0.9; 1; 1.2$); нижня крива - нестійкий режим; середня - критичний стан, верхня - нормальне зростання прогресу суспільства зі зростанням темпу інновацій

Залежно від величини ψ реалізуються три типи кривих, що відповідають таким випадкам:

- 1) нижня крива, що відповідає трьом дійсним й різним кореням рівняння (5);
- 2) середня - три дійсних і рівних корені;
- 3) верхня крива - один корінь дійсний і два уявних.

Перший випадок має місце при малих значеннях функції моральності ψ . Як видно з рис. 1 - 3, ми маємо нестійкий режим, на якому при певному рівні темпу інновації \bar{C}_{innmax} настає криза в нормальному розвитку країни й починають переважати далекі від ефективності рішення (як правило, помилкові) внаслідок пріоритету при їхньому прийнятті аморальних оцінок. По досягненні деякого мінімуму ефективності прогресу в т. \bar{C}_{innmax} він знову може почати рости залежно від факторів, що впливають на інноваційну діяльність у країні. Якщо, наприклад, фінансування науки й освіти зменшилося або зріс «відтік мізків», то інноваційна діяльність також зменшується й має місце регрес у країні. Точки екстремумів знаходяться із наступних міркувань. Якщо рівняння (5) записати в такому вигляді:

$$\bar{P} = \psi / (1/ \bar{C}_{inn} - 1) - a \bar{C}_{inn}^2,$$

то для визначення цих точок необхідно розглянути рівняння $\partial \bar{P} / \partial \bar{C}_{inn} |_{\psi=0}$, з якого маємо наступне:

$$\bar{C}_{inn\ min} (1 - \bar{C}_{inn\ min})^2 = \psi/2a \quad (6)$$

Функція, яка знаходиться в лівій частині (6), визначає точки мінімуму й максимуму на кривій залежності потенціалу прогресу суспільства P від темпу інновації $\bar{C}_{inn\ min}$, що відповідає екстремальним значенням (див. рис. 4).

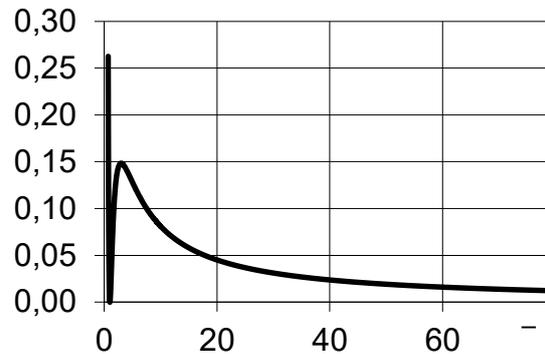

Рис. 4. Графік залежності функції $\bar{C}_{inn\ min}(1 - \bar{C}_{inn\ min})^2$ (вісь ординат) від $\bar{C}_{inn\ min/max}$ (вісь абсцис), що відповідають мінімуму P - ліва висхідна крива, і максимуму P - права спадаюча частина кривої

Шляхи кількісного керування станом культурного простору.

Значення координат точок екстремумів перебуває в місці перетину графіка функції, що знаходиться в лівій частині рівняння (6), зі значеннями $\psi/2a$. Видно, що зі зменшенням міри духовного благополуччя точка мінімуму рухається у бік зменшення значення \bar{C}_{inn} , а точка максимуму — у бік збільшення його значення, тобто **коридор регресу суспільства** зі збільшенням темпу інноваційної діяльності, при збільшенні духовного неблагополуччя, збільшується. У точці максимуму цієї функції значення $\bar{C}_{inn\ min}$, що відповідає мінімуму потенціалу прогресу P , збігається зі значенням $\bar{C}_{inn\ max}$, що відповідає його максимуму. У цьому випадку зигзагоподібна нижня крива вироджується в деяку «критичну» без максимуму й мінімуму (середня крива), точки екстремумів якої стискаються до деякої критичної точки з координатами \bar{P}_c ; $\bar{C}_{inn\ c}$ і ψ_c . Цей *другий випадок* розв'язку рівняння (5) із трьома дійсними й рівними коренями відповідає наступним критичним значенням використуваних нами незалежних змінних:

$$\bar{P}_c = a/27; \quad \bar{C}_{inn\ c} = 1/3; \quad \psi_c = 8a/27 \quad (7)$$

Очевидно, що крива 2 відокремлює область нестійкого процесу (крива 1) від стійкого (крива 3). З (7) видно, що критичне значення відносного темпу

інновації $\bar{C}_{inn} = 1/3$, тобто оптимальний темп інновацій, приблизно повинен становити третину від гіпотетичного темпу інновацій, обумовленого впровадженням всіх досягнень. З рис. 4 видно, що зі зменшенням величини $\psi/2a$ точка максимуму P рухається у бік зменшення значення темпу інновацій \bar{C}_{innmax} , а точка мінімуму P – у бік збільшення його значення.

Із співвідношень (7) отримуємо, що перевищення параметрів інноваційної діяльності й узагальненої моральності суспільства над їхніми критичними значеннями, які забезпечують стійкий, без провалів, нормальний ріст потенціалу прогресу, забезпечується виконанням умов:

$$\bar{P} > a/27; \quad \bar{C}_{inn} > 1/3; \quad \psi > 8a/27$$

Третій випадок процесу зростання потенціалу прогресу залежно від збільшення темпу інновацій (*режим стійкості*) реалізується при підвищених значеннях функції моральності $\psi > 8a/27$. Очевидно, що більші значення функції ψ відповідають високим моральним якостям населення країни і її урядів, журналістів, високому рівню демократії й законслухняності людей. Це дозволяє в рівнянні (5) зневажити членом $a \bar{C}_{inn}^2$ і записати наступну формулу для визначення зміни прогресу в країні у випадку підвищених значень функції ψ :

$$\bar{P} = \psi / (\bar{C}_{inn} - 1)$$

або

$$\bar{P} (1 / \bar{C}_{inn} - 1) = \psi$$

Отримане рівняння показує, що при високих значеннях ψ криві $P = f(\bar{C}_{inn}, \psi = const)$ є гіперболами, що мають із горизонтальною лінією одну точку перетину, і як результат, один дійсний і два уявних корені.

Таким чином, представлений теоретичний аналіз дає можливість визначати параметри культурного простору, порівнювати різні стани моральності в суспільстві, **кількісно керувати цим станом** за допомогою поліпшення різних факторів, що впливають на духовну складову суспільства.

Наприклад, зі збільшенням безпринципності, нерозбірливості, тобто зі зменшенням *функції моральності суспільства* ψ «коридор» переходу до кризи добробуту в країні збільшується (див. рис. 1-3). Досліджуючи більш детально чисельні значення різних коефіцієнтів для конкретних випадків, можна керувати прогресом у країні, процесами розвалу або підйому економіки.

Як видно, одним з основних шляхів падіння добробуту народу в країні відповідно до запропонованої моделі є зменшення функції моральності суспільства ψ , що може забезпечуватися зміною коефіцієнтів, які входять у ψ

. Можна думати, що зміна таких нематеріальних коефіцієнтів як коефіцієнти культурності нації ζ_k , духовних цінностей ζ_{sp} , демократизації ζ_d слабо позначається на добробуті народу, але розрахунки показують інше.

Нехай, приміром, у результаті перебудов, «культурних революцій» кожний із цих коефіцієнтів зменшився на 10% при $\bar{C}_{inn} = 0.5$ і при початковому значенні $\psi_0 = 1$. Таке порівняно незначне зменшення етики поведінки приводить у розглянутому абстрактному випадку до зубожіння народу більш ніж в 2 рази! Відзначимо, що коефіцієнт криміналізації знаходиться в знаменнику й тому більш сильно впливає на зменшення добробуту населення. Тому заміна духовних цінностей на брехливі, ріст хабарництва й корупції, бюрократизм, безпринципність, культ у художніх творах насильства, сексу, садизму, зрадництва, романтизація злочинського життя є не такими безневинними, як може здатися, причинами падіння добробуту народу.

Аналітична оцінка впливу різних факторів на зміну рівня життя населення може бути здійснена за допомогою методів **теорії автоматичного керування**. Найпростіший підхід містить визначення зміни якогось одного фактора від збурення вибраного іншого при фіксованих інших величинах. Запишемо рівняння (4) у розгорнутому вигляді:

$$(\bar{P} + a \bar{C}_{inn}^2) \{1/\bar{C}_{inn} - 1\} = \mathcal{R} \zeta_d \zeta_k \zeta_m \zeta_{sp} N_{\Sigma} f p g c M \underline{v} t / (p r \xi \bar{\sigma} \zeta_{cr} u k B_k) \equiv \psi \quad (8)$$

Розглянемо спочатку *випадок фіксованого темпу інноваційної діяльності* \bar{C}_{inn} і знехтуємо (для простоти) членом $a \bar{C}_{inn}^2$. При цьому зміна прогресу (добробуту) у країні $\delta \bar{P} = \bar{P} - \bar{P}_0$ при зміні кожного з факторів $\delta x_i = x - x_0$, що знаходяться у правій частині рівняння (8) (\bar{P}_0, x_0 - деякі початкові значення), буде визначатися залежністю

$$\delta \bar{P} = (\partial \psi / \partial x_i) \delta x_i$$

Для випадку визначення впливу *зміни темпу інноваційної діяльності на добробут* у країні при фіксованих інших факторах ($\psi = const$) з (8) неважко одержати методом малих відхилень наступний вираз

$$\delta \bar{P} = \delta \bar{P} / \bar{P}_0 = -\delta \bar{C}_{inn} / \bar{C}_{inn}^2 \quad (9)$$

Розглянемо *конкретний випадок* зміни темпу інноваційної діяльності від 0.5 до 0.75, тобто $\delta \bar{C}_{inn} = 0.25$ (при $\psi = const = 1.1$). Простий розрахунок показує, що зміна на чверть темпу інновації дає зменшення прогресу суспільства на 35%, тобто шлях впливу на добробут суспільства зміною величини темпу інноваційної діяльності дуже ефективний.

Зауваження про вплив моральності на відносини між Людиною й Природою. Джерела розвитку інноваційної діяльності. Задача про вплив росту ВВП на виснаження природи й шляхи регулювання величиною ВВП

розглядалися в [5]. Рівняння, що описує Універсум як триєдність матеріального, інтелектуального й духовного світів, також описується катастрофою типу збірки в площині змінних: створювана індивідуумами інформація $\bar{\mathcal{A}}$; \bar{y} - добробут й $\bar{\psi}$ - функція моральності:

$$(\bar{\mathcal{A}} + \alpha \bar{y}^2)(1/\bar{y} - \beta) = \bar{\psi} \quad (10)$$

де $\bar{y} = y/y'$; $\alpha = ay^2/I'$; $\bar{\psi} = \mathcal{R}'b \beta s/I'$; $\beta = 1/(1+\varepsilon)$; $\bar{\mathcal{A}} = \theta I'$; $\varepsilon = y/y'$.

За допомогою цього рівняння можна знайти варіацію коефіцієнта гармонії суспільства g у відносинах із природою.

Інтелектуальний світ індивідуумів є основою взаємодії Людини з навколишнім середовищем. **Інтелектуальні досягнення** визначаються також добробутом суспільства, зв'язуючи тим самим ірраціональне й матеріальне. Ми виходили з того, що основне призначення людини пов'язане не з фізичною роботою, а з розумовою, тому що прогрес людства визначається Колективним Розумом. Цей Розум є, як справедливо відзначає М. Моїсеєв, взаємострим - він дає добро людині, але може нашкодити. Це може бути не тільки результатом війн між цивілізаціями, але й війни між Людиною й Природою. Порівнянність сили сучасної людини з геологічними силами гостро поставила на порядок денний вимогу вироблення нових правил взаємин людини із Природою, нової парадигми прогресу людства у вигляді «*синтезу розуму й моралі*» [4]. Така парадигма повинна мати у своїй основі не тільки дух гуманізму (твердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин), але й дух екологічного імперативізму, як межі припустимої активності людини, яку він не має права переступати ні за яких умов [4]. На жаль, прагнення людини отримати побільше й швидше, отримати усе, що потрібно й непотрібно зараз для його існування, приводить до непомірного споживання, до непотрібного накопичення. Це в підсумку приводить до зміни атрактора існування, який здатний привести до небезпечного стану коеволюції «Людина - Природа», що веде до вимирання людини як біологічного виду. Ми зараз не знаємо всіх законів розвитку людини й природи, але є всі підстави припускати, що такі закони існують й у них закладені відповідні зворотні зв'язки, які перешкоджають небезпечній діяльності людини.

Рівняння (10) дозволяє знаходити чисельні значення творчої складової уявного світу $\bar{\mathcal{A}}$ (\bar{y} , $\bar{\psi}$). Для більших значень функції моральності $\bar{\psi}$ має місце стійкий процес росту $\bar{\mathcal{A}}$ (\bar{y} , $\bar{\psi}$) зі збільшенням добробуту населення, що визначає рівень інтелекту Універсуму y , і міри його духовності. З падінням коефіцієнтів, які входять в $\bar{\psi}$, процес через деяку критичну точку переходить у нестійкий, при якому зростання інтелекту, який залежить від добробуту суспільства, не збільшує, а зменшує творчу діяльність Універсуму. Із заміною

дійсних цінностей, із забуттям загальноприйнятих людських святинь, з ростом споживання функція духовності ψ зменшується, прагнення пізнати незрозуміле та потреба у творчості падають й виникає *«позитивний зворотний зв'язок, який робить настільки складним і непередбаченим взаємодію духовного й матеріального світу людини, коли сказати, що первинно, а що вторинне - уже просто неможливо»* [4], і як результат з'являється **потреба перебудови саме духовної складової суспільства, як основи перебудови матеріального**. Рано або пізно така пере-будова моральності повинна мати місце, бо в людей виникає природний страх особистого самознищення. Труднощі моральної перебудови визначаються насамперед через нелінійність цього процесу. Звичні методи керування, при яких результати пропорційні зусиллям, тут не діють, і *«потрібно виробляти специфічну нелінійну інтуїцію, засновану часом на парадоксальних висновках нелінійної теорії»* [6].

Досліджуючи більш детально чисельні значення використуваних змінних, можна керувати процесами перебудови моральності суспільства, інших складових уявного світу. Загальні найпростіші *якісні висновки з теорії катастроф* стосовно до розглянутої нелінійної системи ієрархії світів Універсуму, що перебуває в стані, визнаному поганим (оскільки в межах видимості є кращий, більш стійкий стан системи), можна стосовно до розглянутої задачі викласти в такий спосіб (з допомогою інтерпретації В. Арнольда [6]).

1. Поступовий рух у бік збільшення інтелекту (добробуту) Універсуму не відразу приводить до погіршення. Навпаки, швидкість погіршення при рівномірному русі до кращого стану збільшується. На наш погляд, людство саме зараз перебуває на цій ділянці історії, коли стан існування людського суспільства продовжує погіршуватися, і більше того, коли в міру руху від гіршого стану до кращого опір системи зміні її стану росте. При цьому максимум опору досягається раніше, ніж найгірший стан, через який потрібно пройти на шляху до досягнення кращого стану.

2. Слід зазначити практично дуже важливий, так сказати, *«психологічний момент»* перебудов - в міру наближення до найгіршого стану опір, починаючи з деякого моменту, починає зменшуватися, і *«як тільки найгірший стан пройдений, не тільки повністю зникає, але система починає притягатися до кращого стану»* [6].

3. Погіршення параметрів системи на шляху переходу в кращий стан для більш удосконалених систем більше. Слабко розвинена система може перейти в кращий стан *«майже без попереднього погіршення»*. Розвинена система в силу своєї стійкості *«на поступове безперервне поліпшення нездатна»* [6].

4. Для нелінійних систем переводити систему з поганого стану в краще доцільно стрибком, бо ця система сама після цього еволюціонує у бік гарного стану [6].

Використовуючи ці якісні принципи керування процесом взаємодії світами, можна кількісно оцінити ефект дії духовного світу на фізичний. Джерела нехтування цього впливу, на наш погляд, лежать в ідеології матеріалізму, відповідно до якої матеріалізм первинний, а дух вторинний. Таке положення, швидше за все, треба розуміти лише в тому розумінні, що «*еволюція живої речовини почалася з розвитку його матеріальної основи*» [4].

Таким чином, представлена найпростіша математична модель зміни параметрів стану культурного простору суспільства в широкому розумінні цього слова дає обнадійливі результати, тому що дозволяє теоретично визначати шляхи керування суспільними процесами.

Представлена модель є тільки першим наближенням, використання зазначених незалежних змінних вимагає подальшого їхнього спеціального вивчення, розробки методики їх кількісного експериментального визначення. Це завдання виходить за рамки даної роботи.

Список використаних джерел:

1. Большой Российский энциклопедический словарь. Москва, 2007. 1888 с.
2. Новая парадигма развития России (Комплексные исследования проблем устойчивого развития) ; под ред. В. А. Коптюга, В. М. Матросова, В. К. Левашова. Энциклопедическая монография. Изд. 2. Москва : РАН «Academia», 2000. 460 с.
3. Ворона В. Вступ. *Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг*. Київ, 2006. С. 3–9.
4. Моисеев Н. Н. Универсум. Информация. Общество. Москва : Устойчивый мир, 2001. 200 с.
5. Присняков В. Власть. Террор. Революция. Катастрофы в гуманитарных процессах : монограф. Днепропетровск, 2005.
6. Арнольд В. И. Теория катастроф. Москва : Наука, 1990. 128 с.
7. Апанасенко Г. Третий путь? *Зеркало недели*. № 26 (501). 3 июля 2004.
8. Prisniakov V. F., Prisniakova L. M. The Equation of the Psychological Condition of Cosmonauts. *56th International Astronautical Congress*. Paper IAC-05- A1.3.07. Fukuoka, Japan, 17-21 October, 2005.

Пріснякова Л.М.

*кандидат психологічних наук,
завідувачка кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

Агапова І.Д.

*старший викладач кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

Тарасевич І.Ю.

*старший викладач кафедри психології
Вищого навчального приватного закладу
«Дніпровський гуманітарний університет»*

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

Сучасний етап розвитку науки характеризується інтенсивним проникненням математики майже в усі її розділи, в усі її напрямки, не виключаючи і психологію й педагогіку, хоча темпи математизації процесів пізнання людини, як такого, значно відстають від використання математики, наприклад, у техніці.

Якщо виходити з положення, що рівень використання математичних методів у тій або іншій галузі науки є одним з показників її зрілості, то з цього погляду психологія знаходиться на відносно низькому щаблі свого розвитку. В даний час математика в психології використовується в основному як метод статистичної обробки результатів психологічного експерименту і як спосіб вираження споконвічно постульованого зв'язку між змінними, обумовленими досвідом.

Чисто умовно в сучасній психології можна виділити **три напрямки**. «**Описова**» психологія, заснована на одержанні і поясненні експериментального матеріалу; **математична** і «**детерміністська**» психології. Математична психологія зараз скоріше математика, чим психологія, тому що в ній вирішуються в самій загальній постановці задачі з психології методами сучасної математики, причому, як правило, відсутнє кількісне порівняння розрахунків з експериментальними даними. Останнім часом все більша увага приділяється напрямку, названому нами «**детерміністським**», що ставить собі за мету будувати математичні моделі елементарних психологічних процесів і проводити експериментальні

дослідження для перевірки цих моделей. Лавиноподібне зростання переважно емпіричного матеріалу, що узагальнюється в основному умоглядними теоріями, обмежує подальший ефективний розвиток наукових досліджень у цій області.

Тому ми будемо в основному зупинятися на останньому, третьому напрямку, що відкриває на наш погляд значні перспективи в більш успішному дослідженні різних психологічних процесів. Розділяючи холістичну позицію, ми при складанні комплексних моделей стану суспільства з урахуванням трансформації індивідуальних властивостей особистості спиралися на так зване «м'яке моделювання», у якому моделі будуються, спираючись не на суворі, у першу чергу, кількісні закони, а на якісні закономірності, тенденції розвитку модельованих систем, правдоподібні гіпотези. Методичною основою складання запропонованих моделей було припущення, що детальне опрацювання й моделювання окремих підсистем досліджуваної системи, а потім об'єднання цих частин у єдину модель далеко не завжди приводять до задовільного результату, тому що буває значно важливіше побудувати більш просту базову модель і навіть дуже просту, але таку, що відображає ключові механізми досліджуваного явища, і тільки потім, з'ясувавши всі її особливості, ускладнювати її, додаючи докладний опис досліджуваних закономірностей. Такий методичний прийом дозволив нам пристосувати відомі в літературі моделі до кількісного аналізу впливу трансформації особистості на прогрес суспільства. Ми вважаємо, що запропонований підхід відкриває широкі можливості будувати з інших елементарних моделей, як із цеглинок, реалістичний опис досліджуваних об'єктів і процесів. У багатьох випадках виявляється, що вже при аналізі базових моделей вдається одержувати нову інформацію про досліджуване явище, не проходячи всю ієрархію спрощених моделей знизу вгору від найпростіших моделей до самим складних, які вивчаються науками про людину. Відзначимо, що успіх при розгляді психологічних задач залежить від їхньої правильної постановки, від коректного формулювання питань, на які потрібно одержати відповідь, від оцінки реального діапазону зміни досліджуваних змінних, що значно складніше задач природничих наук. Можна навести як приклад одну з наступних таких задач - це задача про одиниці виміру поведінки індивідуума. Так, звичайно визнається, що S-R- теоретики й Б.Ф. Скіннер мають справу з порівняно малими одиницями поведінки, а теоретики - організмісти - з одиницями, що охоплюють цілісну особистість. В тому числі аналізуються численні підходи 10-ків авторів, серед яких виділяються З. Фрейд, Р. Кеттелл, К. Левін, У.Х. Шелдон, Г. Оллпорт, Л. Бінсвангер, М. Бос, К. Роджерс. В процес математизації психології можна включити три наступні етапи:

- етап первинного нагромадження емпіричного матеріалу й кількісної його обробки;
- етап побудови найпростіших моделей і формалізації;
- етап аналізу моделей і побудови теорії.

Психологія перебуває на першому етапі свого розвитку, який характеризується застосуванням різних методів обробки результатів спостережень й експериментів. Складність проведення вимірів у психології визначається наступними обставинами:

- існуванням сильної залежності між вимірюваною величиною й самою процедурою виміру цієї величини;
- багатомірністю вимірюваної величини, тобто залежністю від великої кількості параметрів;
- необхідністю використання різних шкал для проведення вимірів.

Ми дотримуємося концепції, що на даному етапі розвитку теоретичної психології, коли ми можемо вимірювати в основному тільки психофізичні, фізіологічні величини, кількісний аналіз характеристик індивідуума можливий тільки при відносному поданні величин, отриманих тестуванням.

Другий етап математизації психології повинен містити в собі процес побудови окремих моделей процесів, які й розглянуті в даній роботі. У цьому зв'язку ми приведемо особливо значущий для психології вислів відомого методолога науки Маркса Вартофського: «Моделі - суть пропоновані можливі істини. Висування гіпотез про істинність - це людський спосіб отримання знання. І саме це уможлиблює побудову теорії. Модель є найкращим посередником між теоретичною мовою науки й здоровим глуздом дослідника» [8].

У зв'язку з тим, що наш підхід має на меті розгляд теоретичних моделей, то доцільно відзначити проблеми, які гальмують розвиток теоретичної психології. Ми згодні [1] що психологія особистості багато виграла б, якби психологи тонше розуміли природу й функції теорії, мали фундаментальну математичну підготовку. Серед інших причин слабого розвитку теоретичних моделей у психології, заснованих на використанні математичних методів, можна згадати також недостатнє розуміння значення теорії як засобу генерування або стимулювання досліджень, як джерела нових досліджень.

Гуманітарні проблеми в сукупності фактично охоплюють всі аспекти життя людини, яких в підсумку є значно більше, ніж технологічних. Крім того, останні, як правило, після їхнього розв'язання вичерпують себе, а безперервне відновлення людського капіталу призводить до необхідності постійного втручання в діяльність людей з відповідним розв'язуванням проблем, що постійно виникають з появою нових людей. Тому культурні аспекти прогресу

нації тепер виходять на перший план, на рівень забезпечення майбутнього країни, на рівень її безпеки. Емпіричні методи дослідження, крім великих витрат часу на їх проведення, обмежені рамками окремих систем, що не дозволяє розповсюджувати отримані наукові результати на інші явища і системи. Тому, навіть дуже наближені математичні моделі дають можливість прогнозувати течію багатьох явищ. Вперше можливість моделювання взаємозв'язку духовного і матеріального світу була показана в монографії. В теперішній час нам відома лише одна математична модель моделювання стану суспільства з урахуванням духовної складової. Ця модель триєдності матеріальної, ірраціональної і духовної складової суспільства дозволяє шляхом введення в неї коефіцієнта криміналізації аналізувати вплив різних факторів на величину цього коефіцієнта і, в результаті, визначати зміну прогресу і здоров'я країни. Тому розглянемо вказану модель В. Пріснякова, на основі якої можна побудувати більш детальну модель трансформації особистості.

Філософський плюралізм відносно взаємовідношень трьох світів розглядався ще Платоном, потім К. Поппером [10], Р. Пенроузом та І. Острецовим. Триєдність в уявленні Р. Пенроуза [9] відображає єдність трьох світів - фізичного, розумового (ментального, уявного) і платонівського світу ідей. До розумового (уявного) світу належить свідомість і пов'язані з ним поняття «душа», «настрій», «релігійність», «моральність» – кінець-кінцем все те, що відноситься до широкого поняття інтегральної оціночної реакції об'єкта на діяння факторів зовнішнього середовища і внутрішніх процесів. Ієрархія світів і їх наповнення відповідає по своєму змісту триєдиній аксіоматиці І. Острецова і розвиває ідеї К. Поппера і Р. Пенроуза (див. рис. 1).

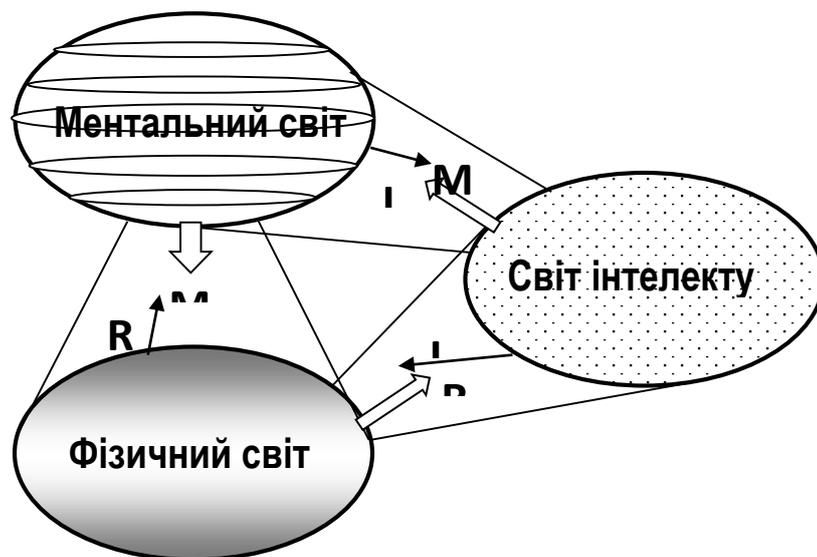

Рис.1. Ієрархія світів і їх наповнення

При такій ієрархії остаточно світи відокремлюються таким чином:

Раціональне R – емпірична інформація про фізичний світ.

Ірраціональне I – що моделює нематеріальні явища, до якого відноситься інтелект живого.

Трансцендентальне, розумове (ментальне), духовне. Духовний світ як індивідуальний продукт мозку кожної людини має чисто моральну складову S , що відбиває існуючі в конкретному суспільстві цінності щодо людини як такої, до людського життя, Природи, Землі, і що оцінює процеси і явища.

Дотримуючись такого розділення трьох світів, автор розглядає задачу про ієрархію світів і суспільних відносин, виходячи з гіпотези, що діяльність, поведінка людей і гілок влади мають відповідати триєдиній аксіоматиці. Він отримує рівняння стану суспільства, яке відображає вказані вище 3 світи.

Людський мозок при виборі і збереженні інформації про ті або інші події, сигнали, що йдуть один за другим, зберігає частоту їхньої появи. При цьому людина може готуватися до найбільш ймовірних дій ще до сприйняття відповідних сигналів [1]. Такий процес, здійснюваний на основі ймовірної структури минулого досвіду, називають *ймовірним прогнозуванням* [6]. Він є необхідною умовою оптимального поведіння індивіда в стохастичному середовищі, умовою його адаптації до середовища зі статистичною структурою, що змінюється. Використання *ймовірного* прогнозування дало позитивні результати при вивченні поведінки хворих з поразкою різних відділів мозку, коли при деяких патологічних станах лобової частки мозку таке прогнозування порушується. Був зроблений висновок [1], що в цій частині мозку знаходяться структури, що грають важливу роль у здійсненні прогнозування.

Найчастіше при таких дослідженнях використовується *метод реєстрації часу реакції на появу сигналу*. При цьому забезпечуються умови одержання залежності часу простої реакції і часу вибору від числа рівно ймовірних альтернативних сигналів. Поглиблення подібних досліджень могло б стати основою додаткового методу діагностики захворювань мозку. Механізм порівняння сприйнятих сигналів з очікуваними вивчався А. М. Лебедєвим і Б. Г. Бовіним [2], які показали взаємозв'язок часу реакції вибору при різному числі очікуваних рівно ймовірних альтернативних сигналів і частоти коливань біопотенціалів мозку. Висновок авторів нейрофізіологічного механізму порівняння сприйнятих сигналів з очікуваними про переважне відношення альфа-ритму до механізму сприйняття і пам'яті [2] знайшов своє підтвердження в моделі переробки інформації пам'яттю людини [3]. Було показано, що альфа-ритм α пов'язаний з постійною часу T такого «інформаційного» процесу. Дві зовсім різні моделі –

«локальна» нейрофізіологічна й усереднена модель «чорного ящика», – виявилися пов’язаними найважливішими характеристиками – α і T . Це дозволило зробити висновок, що складні психофізіологічні експерименти можуть бути замінені визначенням зв’язку α і T з наступними теоретичними розрахунками.

Нагадаємо, що основою теорії переробки інформації пам’яттю людини (ТПП) [3,4,5] є модель подання пам’яті як ємності, де в деякий момент часу τ знаходиться I одиниць інформації. У пам’ять ззовні надходить інформація з деяким відомим і незалежним від людини темпом \dot{R} (під темпом розуміється кількість інформації в одиницю часу, тому що стимули подаються не миттєво, а протягом деякого часу, різного для різних модальностей). Ця інформація не вся залишається в пам’яті, а за рахунок процесів загасання частина її забувається з деяким темпом \dot{R}_s (од/сек). Такий підхід, а також зображення кінцевих аналітичних взаємозв’язків у безрозмірному відносному вигляді (при якому одиниці виміру просто скорочуються незалежно від свого вибору), дали можливість аналізувати всілякі психологічні процеси кількісно, не замикаючись на сутності одиниць виміру. *Балансове рівняння потоку інформації* в пам’яті

$$dI/d\tau = \dot{R} - (I - \varphi)/T, \quad (1)$$

дозволяє знайти латентний період простої реакції τ_* :

$$\tau_* = T \ln(1 + p), \quad (2)$$

де p - безрозмірний критерій, $p = \varphi / \dot{R}T$.

Величина деякого *граничного значення інформації в пам’яті* φ зберігається досить довго в пам’яті. Вона відіграє дуже істотну роль, тому що визначає той поріг або стандарт інформації, який зберігає пам’ять і який служить визначеним еталоном порівняння з інформацією, що надходить. Критерій p визначає характеристики психологічних процесів, слабо міняється при переході від одних психологічних процесів до інших, може бути знайдений заздалегідь за допомогою відомих дослідів і може використовуватися для прогнозування подібних між собою характеристик.

Формула (1) показує, що латентний період реакції пропорційний логарифмові граничної величини φ (що очевидно, тому що φ визначає той обсяг інформації в пам’яті, який необхідно надіслати в пам’ять, щоб спрацював «сигнал» про закінчення латентного періоду реакції) і логарифмові I/\dot{R} (що також очевидно, тому що наповнення пам’яті до значення, рівного φ , буде тим триваліше, чим менше темп подачі інформації \dot{R}).

Теоретичне розв’язання. Застосуємо ТПП для одержання залежності для визначення *часу реакції вибору* τ_p і розглянемо наслідки з теоретичного

розв'язання цієї задачі. Будемо припускати, що час вибору τ_p складається з двох частин - часу простої реакції на заздалегідь відомий, що раптово з'явився сигнал τ_* , і часу наступної власне реакції вибору. У цьому випадку можна використовувати добре відоме розв'язання рівняння (1) із граничною умовою, що відповідає закінченню латентного періоду простої реакції, тобто при $\tau = \tau_*$ $I_* = \varphi$, і за умови, що час складної реакції вибору закінчується при наповненні пам'яті інформацією об'ємом φ_p . Параметр φ_p – стандарт інформації, що зберігається досить довго в пам'яті і необхідний для вибору потрібного сигналу при різному числі очікуваних рівно ймовірних альтернатив, тобто $\varphi_p = \varphi/n$ (n – число альтернатив), або в такому вигляді $\varphi = W\varphi_p$, де W – ймовірність появи сигналу.

Пропускаючи нескладні перетворення, знаходимо розв'язання поставленої задачі в остаточному вигляді:

$$\bar{\tau}_p = \bar{\tau}_* + \ln [1 + p(1/W - 1)] \quad (3)$$

де $\bar{\tau} = \tau/T$ $\bar{\tau}_* = \tau_*/T$

З цієї формули добре видно, що час реакції вибору складається з часу простої реакції і доданка, який уявляє собою логарифм параметру p (або пропорційного йому порогу φ і обернено пропорційного добутку RT), а також обернено пропорційної імовірності появи сигналу W .

Введемо відносний час у такий спосіб $\bar{\tau}_p = \tau_p/\tau_* = \bar{\tau}_p / \bar{\tau}_*$ (це дає можливість позбутися від необхідності визначати постійну часу переробки інформації T). Тоді формула (3) прийме такий вигляд:

$$\bar{\tau}_p = 1 + \ln [1 + p(1/W - 1)] / \ln (1 + p), \quad (4)$$

Як видно звідси, відносний час реакції вибору залежить тільки від параметра p і від імовірності появи сигналу W .

Розрахунки за цією формулою функції W при заданому значенні критерію p представлені на рис. 2, який дає можливість визначати величину реакції вибору в інших випадках без проведення окремих розрахунків.

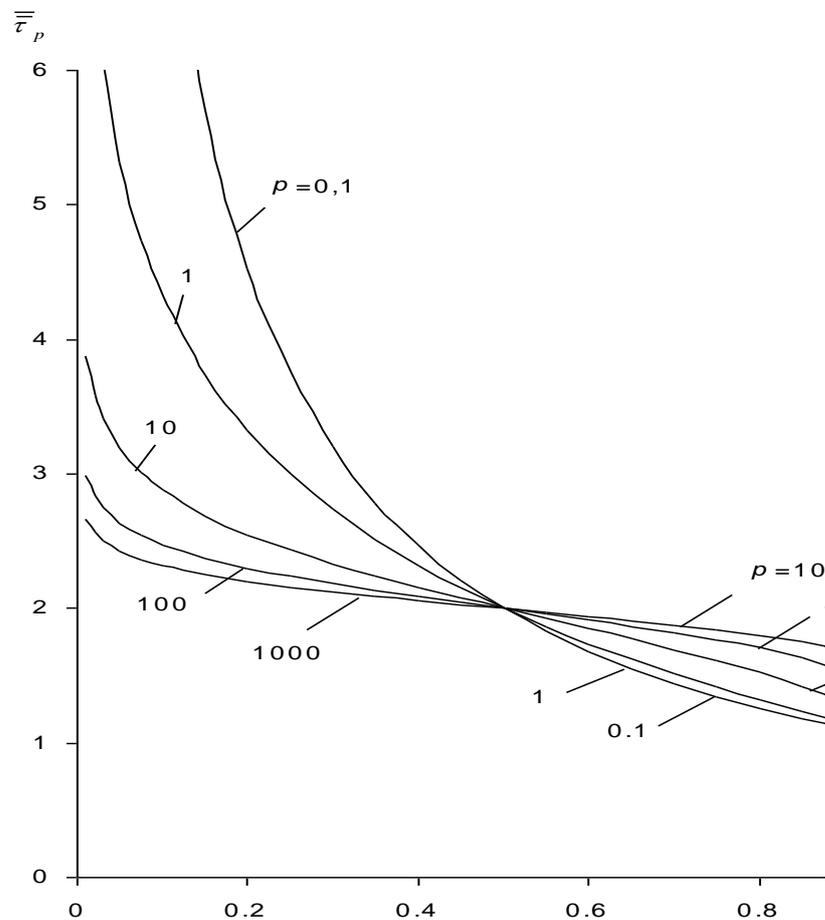

Рис. 2. Розрахунок за формулою (4) у функції імовірності W (при різних значеннях критерію p)

Результати досліджень. У нашому експериментальному дослідженні (разом з Цишнатті С.) у якості стимульного матеріалу використовувалися горизонтальні стрілки правого і лівого напрямку. Імовірність появи правої стрілки на екрані монітора змінювалася від 0,3 до 0,7. На появу стрілки випробуваний повинний був відреагувати натисканням:

– однієї клавіші (у першій серії експерименту), незалежно від напрямку стрілок;

– двох клавіш, що відповідають стрілкам лівого і правого напрямку (у другій серії експерименту).

Серії проводилися без вікна і з вікном підказки, в якому показувався напрямок стрілок у 7 попередніх пред'явленнях.

У дослідях вимірювався час реакції і час аналізу, необхідного для якісного порівняння частоти подій. Труднощі вибору критерію порівняння визначалася

насамперед імовірнісною природою сигналу-подразника і відносною складністю математичної обробки результатів експерименту.

Оброблені отримані експериментальні дані в усередненому для розглянутої групи вигляді представлені в табл. 1.

Таблиця 1.

Час сенсомоторної реакції

№	Показники	Імовірність появи правої стрілки W				
		0,3	0,4	0,5	0,6	0,7
1.	Час реакції на появу стрілок, <i>мсек</i>	567	480	452	372	398
2.	$\bar{\tau}_p$	2,51	2,12	2,0	1,65	1,76
3.	Час реакції на появу стрілок з вікном підказки, <i>мсек</i>	500	390	338	345	3,41
4.	$\bar{\tau}_p$	2,96	2,31	2,0	2,0	2,02
5.	Час реакції на праву або ліву стрілку, <i>мсек</i>	502	491	450	424	425
6.	$\bar{\tau}_p$	2,23	2,18	2,0	1,88	1,89
7.	Час реакції на праву або ліву стрілку з вікном підказки, <i>мсек</i>	498	455	429	4,35	428
8.	$\bar{\tau}_p$	2,32	2,12	2,0	2,0	199

Наступна серія наших експериментів відносилася до виявлення кількості кроків (дослідів), або величини сумарного часу, необхідного для прийняття рішення (по сумі представлених результатів дослідів взагалі і з урахуванням показаних у вікні підказки 7 попередніх пред'явлень), тобто про визначення імовірності $W \geq 1/2$ (про право/лівість стрілок в експерименті дані розрахунків представлені в табл. 2).

Таблиця 2.

Кількість кроків в кожній серії експериментів

№	Показники	Стать	Імовірність появи правої стрілки				
			0,3	0,4	0,5	0,6	0,7
1.	Реакція на появу стрілок $\bar{\tau}_p$	Середнє	2,07	1,86	2,0	2,14	1,57
		чоловіки	2,5	1,94	2,0	2,3	1,63
		жінки	1,47	1,83	2,0	2,0	1,56
2.	Реакція на появу стрілок з вікном підказки $\bar{\tau}_p$	Середнє	2,58	2,25	2,0	2,17	2,08
		чоловіки	2,9	2,3	2,0	2,23	2,23
		жінки	2,18	2,18	2,0	2,0	1,9
3.	Реакція на появу лівої і правої стрілки $\bar{\tau}_p$	Середнє	2,5	2,0	2,0	1,85	2,07
		чоловіки	2,6	1,9	2,0	1,76	2,0
		жінки	2,3	2,21	2,0	2,0	2,21

4.	Реакція на появу стрілок з вікном підказки $\bar{\tau}_p$	Середнє	2,6	2,26	2,0	2,26	1,91
		чоловіки	2,6	2,5	2,0	2,15	1,85
		жінки	2,5	1,89	2,0	2,3	2,0

Обговорення результатів.

1. З аналізу формули (4) випливає, що в точці двох рівно ймовірних альтернатив ($W = 1/2$) час реакції вибору дорівнює двом термінам латентного періоду простої реакції ($\bar{\tau}_p = 2 \bar{\tau}_*$), причому в цій точці величина параметра p не впливає на цей результат (але впливає на абсолютне значення). Збільшення імовірності появи сигналу W приводить до зменшення порогу φ_p і, як наслідок, до зменшення критерію $p = \varphi / \dot{R}T$ і величини τ_p . Як видно з рис. 2, вплив параметра p змінює знак при переході точки $W=1/2$: ліворуч від цієї точки (тобто до $W < 1/2$) зменшення p приводить до росту часу реакції вибору, при $W > 1/2$ – зменшення p навпаки, зменшує і τ_p . Цей висновок не є несподіваним, тому що $p \sim \varphi$, а зменшення φ зменшує поріг реакції, а значить і час його досягнення.

2. Рис. 3 ілюструє узгодження запропонованої формули (4) з експериментами робіт [1] (для здорових людей) і [2]. Видно і кількісне, і якісне узгодження розрахунків і експериментів.

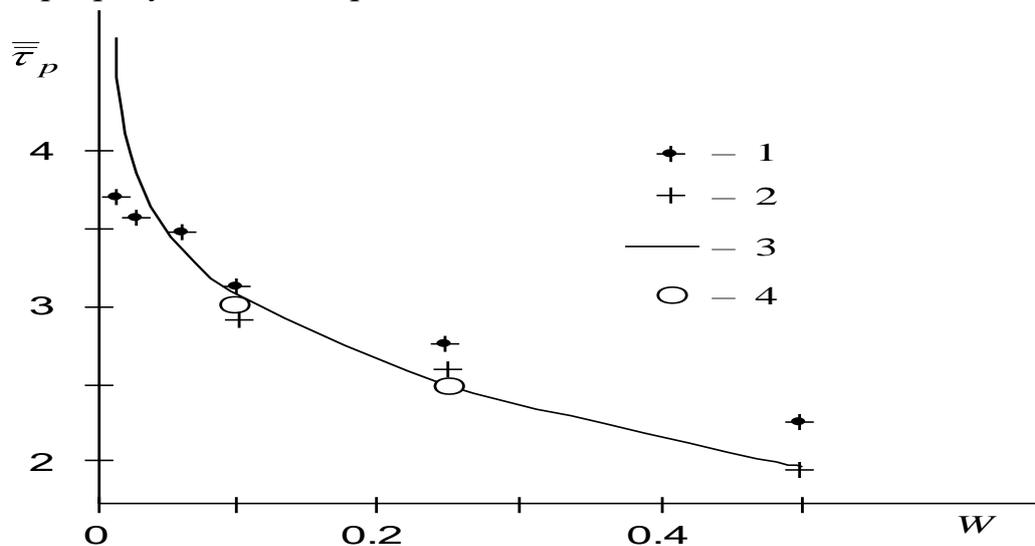

Рис. 3. Взаємозв'язок відносного часу реакції вибору від імовірності W появи сигналів: 1 - середні значення досвідів з 7 випробуваними; 2 - з 12 випробуваними; 3 - розрахунок по (4) при $p = 5$; 4 - середні значення здорових людей

Відзначимо, що в останній роботі час реакції вибору визначався в залежності від імовірності появи (у постійному темпі з інтервалами 3-4 сек.) сигналів 6 типів – двох арифметичних знаків «+» і «-»; 4 мастей гральних карт; 10 арабських цифр від 0 до 9; 16 букв латинського алфавіту; 32 букв російського алфавіту; усіх 64 перерахованих вище сигналів. Отримані в цих

дослідах усереднені значення $\bar{\tau}_p$ (відповідно з 7 і 12 випробуваними) добре узгоджуються з розрахунками за формулою (4) при $p = 5$. Автори [1] проводили досліди в основному з хворими, а здорові випробувані були контрольними. Середні значення τ_p по цим здоровим випробуваним (з інтервалом пред'явлення цифр "2" і "3" близько 3 сек.) також добре погоджуються з розрахунком по (4) (див. рис. 3). Що стосується *хворих* людей з ураженими ділянками мозку, то чітко спостерігається (див. рис. 4) ослаблення залежності τ_p від імовірності W . Формула (4) досить близько описує ці досвідчені дані, але при істотно збільшеному значенні p до значень, рівних 1000.

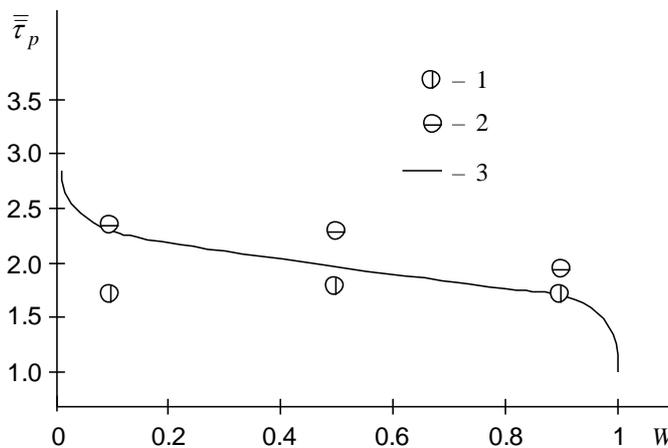

Рис. 4. Залежність часу реакції вибору від імовірності появи сигналу W : у хворих людей I (1) і II (2) груп - за середнім значенням і розрахунок при $p = 1000$ за формулою (4)

Наші експериментальні дані, оброблені відповідним чином, представлені на рис. 5 і 6 разом із з розрахунками за формулою (4) при різних значеннях параметра p . Як видно, експериментальні точки лягають в основному в діапазоні $p = 1 \div 10$ (теоретичні розрахунки погоджуються з дослідями при $p=4$ (I); - $p=1$ (II); і $p \approx 10$ (III, IV)).

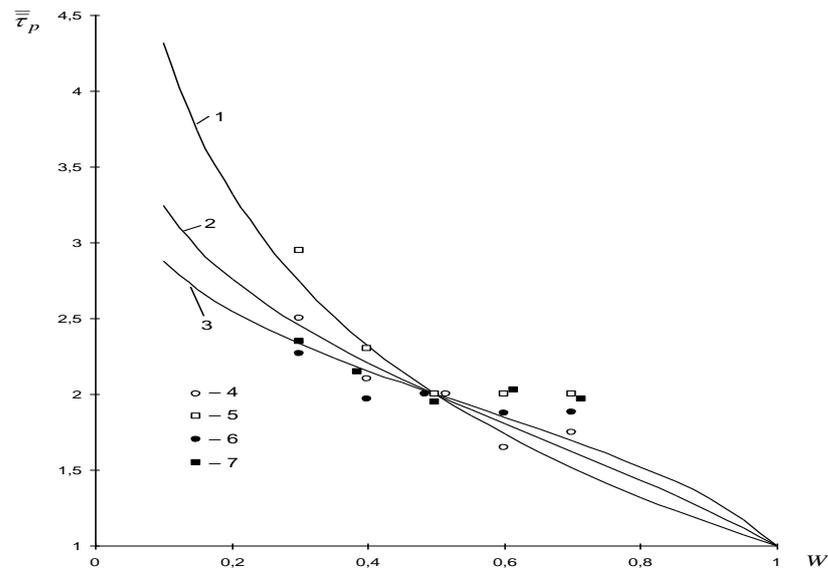

Рис. 5. Залежність відносного часу реакції вибору від імовірності W : за розрахунками: 1 - при $p=1$, 2 - $p=4$, 3 - $p=10$; за експериментальними даними: 4 - натискання кнопки при появі стрілки вліво або стрілки вправо при різних імовірностях їхньої появи, 5 – те ж з вікном підказки у вигляді попередніх (≤ 7), 6 – те ж при альтернативних двох стрілках вліво-вправо, 7 – те ж при вікні підказки

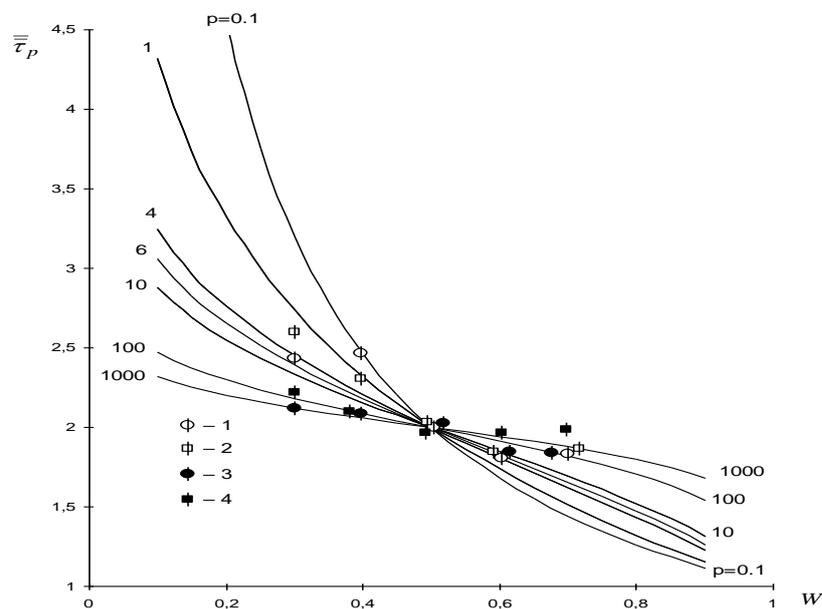

Рис. 6. Залежність середнього часу сенсомоторної реакції з прийнятим рішенням типу $>$, $<$, $=$ при змішаній системі фіксованої імовірності до 30 кроків і з наступною зміною: – експерименти і розрахунки: 1 – $p=1$; 2 – $p=2$; 3 – $p=100$; 4 – $p=1000$

Таким чином, отримана теоретична залежність для визначення величини часу реакції на появу стрілок правого і лівого напрямку $\bar{\tau}_p$ при відомих

імовірностях цієї появи погоджується з відповідними експериментальними даними.

Незважаючи на те, що методики проведення експериментів у [1] і [2] і в нашому дослідженні не були ідентичними, кінцеві результати (у відносному вигляді) виявилися досить близькими, як і близькі з розрахунками за формулою (4). Але усереднені значення досліджених даних Блінкова С.М. із співр. для *хворих* двох різних груп відрізняються між собою досить сильно: у I групи хворих поріг «імовірного прогнозу» проходить між 0,9 і 1. У хворих цієї групи порушена залежність часу реакції вибору від частоти появи сигналу (див. рис. 4), тобто відносний час $\bar{\tau}_p$ практично постійний ($\bar{\tau}_p = 1.76 \div 1.66$). У хворих II групи час реакції вибору до $W=1/2$ не змінювався, але при ($W>1/2$) спостерігалася чітка різниця між часом реакції вибору на рідкий і частий сигнали.

Усереднені дослідні дані по обох групах *хворих* описуються формулою (4) при $p=1000$, що говорить про високий їхній поріг φ і при малому темпі прийому інформації \dot{R} . Диференціюючи хворих по патології лобової частки, можна поставити у відповідність значення p і діагноз їхньої хвороби. З іншого боку, такого виду експерименти при точному з'ясуванні локалізації ушкодження мозку можуть прояснити механізм і структуру частини мозку, пов'язану з тією або іншою діяльністю людини.

Відзначимо також цікавий теоретичний результат, підтверджений дослідями, що при двох рівноймовірних альтернативах ($W=1/2$) незалежно від величини параметра p $\bar{\tau}_p = 2 \bar{\tau}_*$, тобто загальний час реакції вибору з двох альтернатив у 2 рази більше найпростішої сенсомоторної реакції. У цьому випадку має місце проста адитивність реакції вибору.

3. Очевидно, для кожного з розглянутих випадків можна було підібрати значення параметра p , що найкраще описує кожну серію експериментів. Знання отриманого в такий спосіб p давало можливість знайти *постійну часу* T цього процесу (при заданому темпі подачі інформації \dot{R}) і обчислити значення φ .

З урахуванням отриманого аналітичного результату, можна зробити висновок, що найкраще узгодження з експериментами має місце при $p=5$. Ми за допомогою формули (4) згідно експериментальних даних роботи [2] змогли знайти значення *постійної часу* T і поставити у відповідність їм частоти коливань біопотенціалів f , близьких до частоти альфа-ритму. Побудований у такий спосіб графік $T = T(f)$ (див. рис. 7), є аналогічним графіку роботи [3]. Він поєднує постійну часу процесу переробки інформації пам'яттю T і

нейрофізіологічну характеристику мозку f (або близьку їй частоту альфа-ритму α).

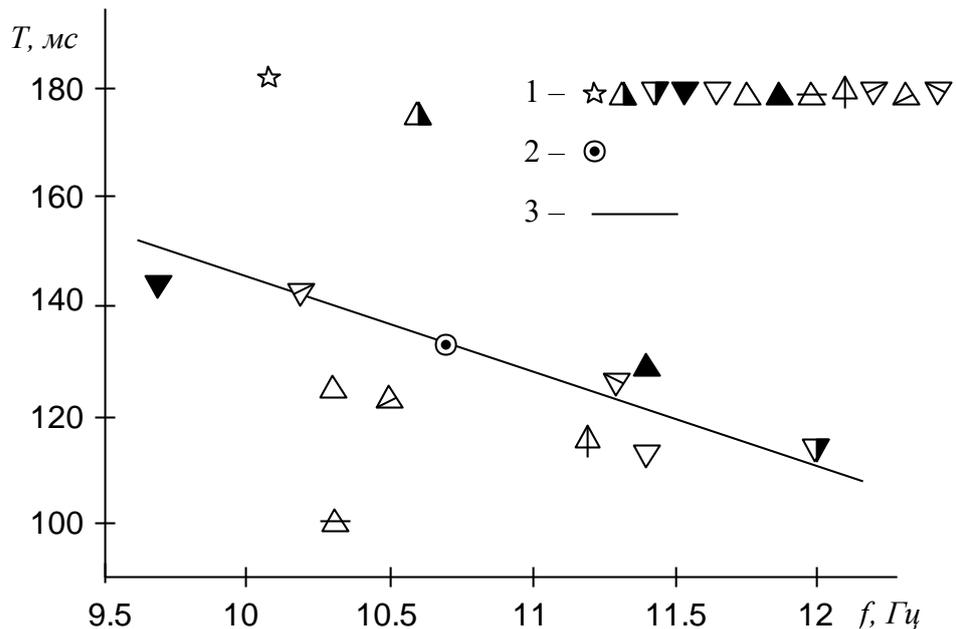

Рис. 7. Зв'язок між частотою коливань біопотенціалів f і постійної часу переробки інформації пам'яттю T , мс : 1 - досвідчені дані [3]; 2 - середні значення; 3- розрахунок за формулою $T=320-17.5f$

Як видно з рис. 7, за винятком 3-х точок, всі інші експериментальні дані (окремі й усередненні) описуються лінійною функцією (аналогічною формулі з роботи [3]):

$$T = T_0 - \theta f, \quad (5)$$

$$\text{де } T_0 = 0.32 \text{ сек}; \theta = 0.00175 \text{ сек}^2.$$

Таким чином, знімаючи електроенцефалограму потиличної області випробуваного (у спокійному стані м'язової релаксації і при закритих очах [2] і визначаючи частоту коливань f , можна за формулою (5) обчислити постійну часу T . Нагадаємо, що в критерій p входять 3 величини – T , \dot{R} і φ . Темп подачі інформації \dot{R} – незалежний параметр (звичайно, за умови, що він лежить у межах можливості людини приймати інформацію), який може бути знайдений з дослідів. Тоді гранична величина φ знаходиться з умови $\varphi = p \dot{R} T$. З огляду на отримане вище значення $p = 5$ і формулу (4), неважко зв'язати φ з частотою f :

$$\varphi = 5 T_0 - \theta f \quad (6)$$

Очевидно, що кількісно величина φ залежить від одиниці виміру відчуттів (подразнень), яка ідентична одиниці інформації в темпі подачі інформації \dot{R} . Тому отримані результати дозволяють знаходити

розрахунковим шляхом по експериментально знятій за допомогою ЕЕГ величину φ , що *відкриває можливість будувати шкалу відчуттів (і подразнень)*, приймаючи за елементарну одиницю їхнього виміру значення φ . Як видно, цей висновок показує, що **міра відчуттів (подразнень) є індивідуальною**, характерною для кожної людини. Але представлені вище аналітичні залежності не міняються від цього висновку, тому що вони містять відносні (саме стосовно параметра φ) величини, тобто вимірювані саме в φ -одиницях. Нагадаємо, що ця величина співзвучна абсолютному порогові, тобто фізичній кількості стимуляції у виді інформації, що надійшла в пам'ять, необхідної для “усвідомлення” стимулу при його порівнянні в пам'яті зі **стандартом, рівним φ** . Таке трактування близьке до підходу С. Лінка [7] відносно вибору одиниці виміру почуттів, рівної ледь помітному розходженню між стимулами з імовірністю 3/4 (відзначимо, що Фехнер пропонував як таку одиницю використовувати стимул абсолютного порогу, який відчувається в 50 % випадків).

Підсумовуючи, слід зазначити:

1. Аналітична залежність для визначення часу реакції вибору у функції від імовірності появи сигналу (4) придатна для розрахунків і для аналізу впливу різних факторів на цю важливу характеристику пам'яті людини.
2. Показана можливість обчислення величини φ і перспективи її використання для побудови шкали почуттів і роздратувань.
3. Підтверджений зв'язок між постійною часу T и частотою коливань біопотенціалів мозку f .
4. Визначені чисельні значення параметра p для різних індивідуумів, у тому числі і для хворих з патологією мозку, що дозволяє з'ясувати вплив на пам'ять людини різних структур мозку.

Список використаних джерел:

1. Блинков С. М., Фейгенберг И. М., Цискаридзе М. А., Яковлев А. И. О нарушении вероятностного прогнозирования при некоторых очаговых поражениях головного мозга. В кн.: Вероятностное прогнозирование в деятельности человека ; под ред. И. М. Фейгенберга, Г. Е. Журавлева. Москва : Наука, 1979. С. 347-360.
2. Лебедев А. Н., Бовин Б. Г. О механизме сличения воспринимаемых сигналов с ожидаемыми. В кн.: Нормативные и дескриптивные модели принятия решений. Москва : Наука, 1981. С. 123-129.

3. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Математическое моделирование переработки информации оператором человеко-машинных систем. Москва : Машиностроение, 1990. 248 с.
4. Присняков В. Ф., Приснякова Л. М. Модель процесса удержания информации в памяти человека. *Психол. журнал*. 1984. Т. 5. № 4. С. 29-36.
5. Приснякова Л. Можливості математичного моделювання психологічних процесів. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С. 90-96.
6. Фейгенберг И. М. Вероятностное прогнозирование в деятельности мозга. *Вопросы психологии*. 1963. №2.
7. Link S. W. The wave theory of difference and similarity. Hillsdale, New Jersey, 1992. 400 p.
8. Marx W. Wartofsky. Models: Representation and the Scientific Understanding - Springer Science & Business Media, 1979. 390 p.
9. Penrose R. Shadows of the Mind: A search for the Missing Science of Consciousness. Oxford : Oxford University Press, 1994. XVI. 457 p.
10. Popper K. Knowledge and the Body-mind Problem: In Defence of Interaction. Taylor & Francis Group, 1994. 158 p.
11. Stevens S. S. Psychophysics: Introduction to its perceptual, neural, and social prospects. New-York : Wiley, 1975. 308 p.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

За загальної редакцією
кандидата психологічних наук, доцента
Л. М. Пріснякової

